

ÅRSBÖCKER I SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA
BOKSERIE UTGIVEN AV
FÖRENINGEN FÖR SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA
1921 GENOM B. RUD. HALL VOL. I

Om Sveriges första läroverksstadga

Studier rörande reformationstidens
skola och skolfrågor

av

B. Rud. Hall

Förlag:
Föreningen för svensk undervisningshistoria
1921

Förord.

Att en undersökning om vår första läroverksstadga utgör den första volymen av „Årsböcker i svensk undervisningshistoria“, beror ej på redaktionen utan på de önskemål eller villkor, som förbundits med statsanslag för sagda bokserie 1921 — ett anslag, för vilket härmed uttryckes Föreningens för svensk undervisningshistoria underdåniga tacksamhet. Genom denna volym erhålles början till en önskvärd serie av undersökningar om Sveriges alla skollagar. En sådan serie är välbehövlig dels såsom en ryggrad eller ett minimipensum i svensk undervisningshistoria, dels såsom en utgångs- eller anknytningspunkt för arbeten rörande speciella institutioner, strömningar eller personer.

Närmast med anledning av att föreliggande arbete dels sålunda inleder en årsskrift, dels har en ovanlig mängd noter, må följande anföras. Glädjande nog har man inom andra svenska historiegebiet för länge sedan kommit så långt, att ett flertal universitetslärare varit tillsatta, att dessa, studerande, föreningar o.a. hava ett flertal års- och tidskrifter samt museer till sitt förfogande, att de arbetat sig fram till glänsande vetenskapliga resultat samt att de kunnat se dessa dels publicerade i ett stort antal fristående monografier, dels sammanfattade i översiktliga standardarbeten. Utarbetade från första stund enligt modärna metoder och med tillvaratagande av senaste vetenskapliga resultat hava vissa av de senare ytterligare förbättrats i nya upplagor och det stundom under samverkan av en mängd specialister, var för sin period. Och där man ej hunnit få jämförelsevis slutgiltiga resultat rörande hela sin vetenskap, där arbetar man febrilt med insamling och bearbetning. Det sist sagda åsyftar i synnerhet folkmål, arkeologi och den s.a.s. „lägre“ kulturhistorien. Men den högre kulturhistorien, vetenskapens, kulturspridningens, humaniseringens, undervisningens och uppföstrans historia, vad har den av allt detta? I vad mån har den mäktat tillgodogöra sig de modärna arbetsmetoderna och forskningsresultaten? I vad mån hava andra vetenskaper tillgodogjort sig, vad vår högre kulturhistorias urkunder kunnat hava att lära dem? Så vitt jag vet, har ingen forskare å detta område varit annat än autodidakt och kunnat arbeta på annan tid än å ferier, nätter eller småstunder när andra vila eller rekreera sig, eller i övrigt under hets och penibla omständigheter.

På så sätt tillkoma verk bliva sällan av bestående värde. Detta gäller i all synnerhet i avseende å svensk undervisningshistoria, där urkunderna, ur vilka allt måste byggas upp från grunden, endast i obetydlig mån finnas kända eller i tryck åtkomliga. Vissa forskare — Hollander t.ex. — hava fullständigt uraktlåtit att meddela källuppgifter rörande sina ingående studier, varför efterföljarna måste på nytt med mycken möda och tidsutdräkt framleta ifrågavarande urkunder och litteraturupplysningar. Möjligen kan sådant tolereras å andra studieområden, där varje år och dag ett stort antal lärda hålla på att arbeta. Men det är ett brott mot forskningens helige ande, om de få, som offra tid och krafter på att leta sig fram å ifrågavarande område, icke skulle så detaljerat någonsin ske kan, lämna käll- och litteraturuppgifter och avtryck, som kunna bliva eventuellt kommande forskare till ledning och hjälp.

Detta är av nöden i all synnerhet rörande tiden före 1700, där man har att undersöka och avtrycka, såsom väl endast Hernlund undersökt och avtryckt i avseende å någon epok i svensk undervisningshistoria och såsom många andra under flera årtionden undersökt och avtryckt i avseende å övriga svensk-historiska gebiet. När Svensk undervisningshistorias källmaterial blivit så sorterat, katalogiserat, genomarbetat, avtryckt eller omnämnt i arkiv och arbeten, som redan skett i avseende å acta i de sedan länge odlade disciplinerna, först då skall man kunna arbeta utan att betynga böckerna med en mängd förberedande småundersökningar och svåråtkomliga urkundsparagrafer.

Den som ägnat det kanske djupaste studiet åt vår första läroverksstadga och som är den ende vilken skrivit en separat framställning om denna, är den numera avlidne provårskursföreståndaren i Uppsala, professorn i grekiska, pedagogen E. Löfstedt. Hans undersökning, som ingår i Nisbethska flickskolans årsredogörelse 1878, upptager emellertid tyvärr blott 9 sidor referat och $3\frac{1}{4}$ sidor självständig framställning. Huru den senare och min vitt skilja sig från varandra i de viktigaste principiella hänseenden, framgår flerstädes i min bok. Men gång på gång har jag gått tillbaka till det lilla häftet för att glädjas över dess riktiga observationer och utmärkta framställningssätt samt över dess levande intresse för sitt ämne. —

Flertalet citat äro här något modärniserade till stavsätt och ordformer.

B. Rud. Hall.

Innehallsförteckning.

	Sid.
I. Inledande översikt av skolordningens uppgift, ursprung, fränder och öden	1
II. Referat av skolordningens innehåll. Jämförelser och reflexioner i samband därmed	8
1. Huvuddragen av skolstadgans allmänna del (articulus XXVIII)	8
2. Huvuddragen av skolstadgans båda specialkapitel (articuli XXIX, XV)	14
A. Skolarbetets allmänna anordning	14
B. Lägsta klassens separata arbete	21
C. Latinundervisningen i klasserna II—IV	22
D. Katekesundervisning i skola och kyrka. Medverkan vid folkundervisningen	35
E. Bibelstudium i skolan	45
F. Bibelläsning i kyrkan. Sång	54
III. Principiella undervisningsfrågor under reformationstiden och i dess skolordning	60
1. Panbiblicism och parallellitet. Traditionsbundenhet och humanism	60
2. Kyrka, stat, menighet och skola. Stadgepromulgeringens värde och ovärde	72
3. Formell, „nyttig“, klassisk, fack- och realbildning	94
4. Modersmålets ställning	112
V. Skolorganisationens klassantal och eventuella överbyggnader	118
V. Lakuner, klagomål och förtjänster	134
Bilagor I—II	143

Förteckning å litteratur och tryckta källor.

A. Tryckta källor.

- A. C. Bang Dokumenter og studier. I—II. Chra 1893, 1899.
 Per Brahe Krönika, utg. av O. Ahnfelt. Lund 1896, 1897.
 O. Celsius Monumenta pol.-eccl. Ups.
 Donatus Methodvs Grammatices. Lipsiæ 1561.
 Nils Edén Brev av Gustav Vasa. Sthlm 1917.
 Finska kyrkohist. samf. handlingar. I—III. Borgå 1895—1902.
 J. R. Hall Valda aktstycken t.sv. underv. hist. Sthlm 1912.
 — Källor t. uppf. hist. I. Sthlm 1913, 1921.
 Handlingar rör. Sv. hist. II:II:1—3. Sthlm 1872—1920. [Hänvisningarna till 1571 års kyrkoordning, till Nova ordinantia samt till kyrkoordningsförslagen 1619, 1682, 1685 och av Laurelius och Emporagrius avse denna edition.]
 Hartfelder Melanchtonia pædagogica. Leipzig 1892.
 Kirchenordnung . . . Meckelnburg. Witteberg 1552.
 Laurelius Lijkpredikan Öfwer . . . Johan Johanson Guldsmeth. Wästerås 1655.
 Petri Om Kyrkio Stadgar. Wittenberg 1587.
 G. Leinberg Handl. rör. finska skolväs. hist. Jyväskylä 1884—1901.
 Thers Wercke. Weimar 1883 o.f.
 Melanchton Argvmenta sev Dispositiones Rhetoricæ. [Gorlici] 1568.
 Sermo . . . de corrigendis . . . stydiis. Vuittenb. 1518.
 [Grammatica latina]. Cracouiæ 1526. Lipsiæ 1561. Vratislaviæ 1581.
 Annotationes . . . in Euang. Matthæi. [Basiliæ] 1523.
 Müller Vor- und frühreformatorsche Schulordnungen und Schulverträge. I—II. Zschopau 1885—1886.
 Petri Samlade skrifter. I—IV. Upps. 1914—1917.
 Calladius Een Visitatz Bog. Kbh 1872.
 Rasmus Jonæ Ang. Cursus visitationis. Rostock 1604—1605.
 Richter Die evang. Schulordnungen. I—II. Weimar 1846.
 Rørdam Danske Kirkelove. I. Kbh 1883.
 Den des Vereins f. Schleswig-h. Kircheng. 1:2. Kiel 1902.
 Klingling Evang. Kirchenordnungen. I—V. Leipzig 1902—1913.
 Holms Magazin. Sthlm 1781.
 Thyselius Handl. rör. sv. kyrk. hist. I—II. Örebro 1839, 1841.
 Rumbaum Evang. Schulordnungen. I—III. Gütersloh 1860—1864.

B. Litteratur.

- Ahnfelt Sv. kyrkans ordning. I: Tidskr. f. Teol. 1893.
 Articuli ordinantiae, I: Tidskr. f. Teol. 1892.
 Ahnfeldt Om Gunnar Wennerberg. Sthlm 1917.

- J. Baazius Inventarium eccl. Linc. 1642.
 N. Bang Opdragelsens historie. Kbh 1916.
 Fr. Berg Det gamla läroverkets mål. I: Verdandi 1885.
 — Folkskolan såsom bottenskola. Sthlm 1883.
 D. E. Beyschlag Schulgeschichte d. . . Nördlingen. Nördl. 1793—1797?
 G. Bolin Johan III:s högstskola. Särtr. ur S:t Eriks årsb. 1912, 1918.
 C. A. Brolén Vesterås läroverks historia. I. Vesterås 1893.
 Chr. Buur Folkundervisningen i Aarhus. Aarhus 1915.
 E. Böök J. L. Vives. Helsingfors 1887.
 C. A. Cornelius Sv. kyrkans hist. I—II. Ups. 1886—1887.
 A. E. Erichsen Trondhjems katedralskoles historie. Trondhjem 1911.
 E. G. Geijer Samlade skrifter. Sthlm 1873 o.f.
 R. Hall Joh. Rudbeckius I. Ups. 1911 [Doktorsavhandling].
 — Joh. Rudbeckius II. Den kyrkliga folkuppfostran I—III. Miljö, föregångare, panbiblicism, organ [särtr. ur Kyrkohist. årsskr. 1919]. IV: Omedelbar viljefostran [snart utkommande i tryck].
 J. Hallenberg Om mynt och varors värde. Sthlm 1798.
 J. A. Hallgren Det sv. allm. läroverkets historia. Sthlm 1909.
 H. Hernlund Bidrag till t. d. sv. skollagsstift. hist. I [A]. Sthlm 1882.
 A. Hedin Om latinherraväldet. Sthlm 1883.
 E. Hildebrand Sveriges historia. IV, V. Sthlm 1920, 1921.
 A. G. Hollander Sv. undervisningsväsendets historia. Ups. 1884.
 H. F. Hult Undervisningsväsendet i Sverige. Halmst. 1876.
 Kyrkohistorisk årsskrift.
 Joak. Larsen Den danske folkeunderv. hist. Kbh 1916.
 H. Lundström Luthers Enchiridion [med 60 sidors inledn.]. Ups. 1915.
 — Skisser och kritiker. Sthlm 1903.
 E. Löfstedt Om 1571 års skolordning. Ups. 1878.
 Monumenta Germ. paedagogica.
 T. Norlind Allmänt musiklexikon. I—II. Sthlm 1916.
 — Latinska skolsånger. Lund 1909.
 — Om språket och musiken. Lund 1902.
 — Svensk musikhistoria. Sthlm 1918.
 A. Pabst Praktische Erziehung. Leipzig 1908.
 F. Paulsen Geschichte des gel. Unterrichts. Leipzig 1919.
 K. von Raumer Geschichte der Pädagogik. III. Gütersloh 1897.
 K. A. Schmid Geschichte der Erziehung. II. Stuttgart 1892, 1889.
 K. Schmidt Geschichte der Pädagogik. Cöthen 1868 o.f.
 H. Schück Sv. Literaturhistoria. Sthlm 1890.
 H. Schück - K. Warburg Huvuddragen av Sv. litteratur. I. Sthlm 1917.
 R. Steffen [Reformationstiden]. I: O. Sylwan Sv. litt. hist. Sthlm 1918.
 R. Tigerstedt Åbo gymnasium. Hfors 1919.
 J. Wahlbisk Den kateketiska undervisningen. Sthlm 1889.
 [P. Wieselgren] Bildningsanstalterne i Sverige. I: Skandia 1835.

I. Inledande översikt av skolordningens uppgift, ursprung, fränder och öden.

Ordet „Schola ordning“ förekommer i exempelvis Hamburgs, Mecklenburgs och Sveriges kyrkoordningar resp. 1529, 1552 och 1571¹⁾. Därvid avser uttrycket än hela skolarbetet och dess allmänna anordning, än skolstatuternas specialkapitel för klassindelning och undervisningsplan. I vår nämnda kyrkoordning har sagda fonem förstnämnda betydelse i skolkapitlens slutord att det må „vara nog talat om Schola ordning“ och att en sådan ordning kanske synes vara „en slät och ringa ting“. Betydelsen detaljföreskrifter i avseende å det dagliga skolarbetet framträder däremot dels i titeln å samma slutkapitel: „Ordning huru läsas skall i skolorna“, dels i följande avslutande ord om det söckendagliga schemat: „Vid den föreskrivna ordning skall man då både läsa och repetera.“ — Detta kapitel utgjorde blott en del av föreskrifterna „om skolor“. Totaliteten av föreskrifterna om skolan, dess organisation och arbete synes däremot ej ännu å ifrågavarande tid hava erhållit namnet Scholaordning. Men den tiden kunde ej vara långt borta, enär kapitlet om „Ordning“ vanligen utgjorde den mest omfångsrika och den skollivet mest reglerande avdelningen och enär läroverksförordningarna vanligen ingingo såsom en tydligt avskild del av den kyrkliga stadga som plägade kallas „kyrkoordning“. Sålunda har man nog ej sällan i dagligt tal kallat alla ifrågavarande kapitel om skolor för skolordning innan detta uttryck år 1693 begynte användas såsom officiellt namn å en svensk skolförfattning.

Både denna och reformationstidens skolordning avse i allmänhet blott de lärda skolorna. Ty på dessa tänkte man åtminstone i läroverksbildade kretsar och å landsbygden, då uttrycket „skola“ användes. På grund därav och enär skolstatuterna plägade behandla alla slags skolangelägenheter, kom „skolordning“ att beteckna ungefär detsamma som i senare tid inneligger i både „stadga“ och „undervisningsplaner“ för allmänna läroverken. När andra skolar efter hand blivit långt talrikare än latinläroverken samt erhållit egna officiella statuter, kunde uttrycket skolordning tydligtvis ej längre användas på tal om eller såsom namn på de efter hand

1) Enligt Hamburgs kyrkoordning: „de Schol ordninge . . . blyve Winter und Sommer.“ Mecklenburgs: „Diese ordnung sey eitel Kinderwerck.“ Vormbaum I s. 19, 65. Sveriges s. 162, 171, 174.

utkommande läroverksstatuterna. Förskjutningen i avseende å skoltyper och därmed i avseende å namnet „skola“ märktes hos oss tydligast omkring 1800-talets mitt, sålunda tre århundraden efter den första skolordningens avfattande. Då utkom vår första folk-skolestadga. Då hade redan sju läroverksstadgar utgivits och förbrukats. Och med dessas giltighetstid var jämväl den gammal-humanistiska latinskolans verksamhet till ända. Ordet skolordning följde sålunda det äldre skolsystemet, „den gamla skolan“, i graven²⁾, denna gamla skola, vilken i flera av sina mest karakteristiska särdrag torde varit den äldsta i Sverige.

De tidigaste och mest ingående av denna skolas nu kända organisations- och arbetsplaner tillhöra reformationstiden. Men endast den redaktion därav, som plägar kallas 1571 års skolordning, har länge varit känd för forskningen. Endast den har under sin giltighetstid blivit tryckt (1571), och endast den synes hava blivit gillad av konungen samt, formentligt, av ett allmänt kyrkomöte.

Rörande stadgans författare och rörande nämnda prästerliga mötesuttalande intyga källorna, att ett allmänt provincialkoncilium i Uppsala i aug. 1572 med ed förpliktade sig att i alla punkter alldeles förhålla sig „efter den kyrkoordning som är av ärkebiskop Lars i Uppsala skriven och av H[ans] K[un]gl. M[aj:t] vår n[å]digst Herre bekräftad“³⁾. Antydda konungsliga gillande, vilket ansetts vara liktydigt med statslig promulgation åt kyrko- och skollagen, känna vi i övrigt huvudsakligen blott genom följande passus i förordet till kyrkoordningen, vilket tydligtvis avfattats av nämnde ärkebiskop Laur. Petri Nericius: Konung Johan den tredje haver „utgivit befallning till kyrkans personer, biskopar och andra, att de samma kyrkoordning först fliteliga skulle överse och sedan av trycket låta utgå. . . . Vill ock att alle över hela riket vid tillbörligt straff, uti kyrkans handlingar, sig efter denna ordningen hålla och rätta skola, efter H.K.M. ock väl vet, huruledes kungligt ämbete kräver icke allenast det, att H.K.M. skall hava vårdnad och omsorg om världsliga saker och sina undersåtars timliga gagn och bästa utan jämväl vad som hörer till gudomlig ära och samma sina undersåtars eviga gagn och välfärd“.

I samband med angivandet av skälet till befallningen omtalar författaren, att en tidigare redaktion funnits och efterföljts. Det hade kommit till konungens kännedom, att „uti några landsändar ännu skall vara någon åtskillnad och missdrägt emellan klerkeriet på några av de stycken, som uti denna kyrkoordningen författade äro, och att slikt kommer av den brist som är på exemplaren, där de äro få som dem hava beskrivna“ [= avskrivna]. Genom den nu anbefallda tryckningen skulle sagda brist „med det allra första“ avhjälpas⁴⁾.

Det är sålunda väsentligen blott fråga om att fortsätta å de vägar, varpå man sedan länge befunnit sig och att genom förtydli-

gande söka avhjälpa vissa meningsskiljaktigheter. Det var därför, kyrkoordningen ej längre borde få vara otryckt, och det är tydligtvis därför den föredro så få nyheter eller framsteg. Ärkebiskopens ord synas ej kunna tolkas annorlunda än att stadgan länge varit i gällande kraft, eventuella brister i avseende å promulgeringen till trots. De som ägde skrivna exemplar av den äldre upplagan, skulle väl sålunda mestadels kunna finna vägledning i dem, medan den tryckta utgåvan skulle utgöra rättesnöre företrädesvis för de övriga och, framför allt, för de då och eventuellt senare tvistande.

Vtligheten i revisionsarbetet framgår noggsamt av en jämförelse mellan 1571 års edition och den tidigare (eller en av de tidigare), vilken i avskrift för ej så länge sedan återfunnits och vilken är försedd dels med årtalet 1561, dels med ärkebiskopens initialer⁵⁾. I 1572 års tryckta edition upptages väsentligen blott några jämförelsevis obetydliga tillägg till 1561 års redaktion, såsom om latinsk sång vid vigilier, tryckta sångböcker, studenters och djäknars understöd av kyrkotionden och genom sockengång, fyra slags skolstraff, „skalkar och ribalder“ samt om en trogen skolmästares förtretliga arbete och välförtjänta lön.

Mellan dessa statuter förefanns sålunda detaljerad överensstämmelse i sak och även i form, trots att regentskifte ägde rum under det mellanliggande decenniet, trots att konungen var dödsfiende till sin företrädare och trots att källorna omtalade den senare

2) Emellertid kan man ju ännu i dag höra särskilt äldre personer (i Sverige och i synnerhet i Finland) använda uttrycket skollärare om läroverkslärare. — Även enstaka läroverks separata men generella statuter hava nämnts skolordningar. Men de hava varit få och hava efter hand uppgått i eller ersatts av statens, resp. kyrkans skollagar för hela riket, varför man med uttrycket skolordning numera vanligen tänker blott på dessa senare.

3) Detta den 20 aug. 1572. Den 22 aug. uttalades i sak detsamma enligt en annan urkund: man ville bibehålla de „ceremonier och kyrkoseder, som hertilldags ibland oss svenskar och uti våra församlingar hava varit i bruk och nu författade äro uti vår genom trycket utgångna kyrkoordning. Stiernman I s. 328, 331. Sv. Riksdagsakter 2: I s. 439—446; jfr. 489, 499. Märklgt är att både Rudbeckius (Thyselius I s. 210) och Baazius (s. 311) uppgiva att samtliga ständer godkänt kyrkoordningen.

4) Dessa tvister synas ej blivit därigenom bragta ur världen, ty det torde varit de som motiverade utarbetandet av Nova ordinantia. Jfr. sid. XI förordet till denna.

5) Stadgan 1561 är omnämnd och med 1571 års kyrkoordning jämförd av O. Ahnfelt i LUÅ 1892. Avtryckt endast i Årsböcker i svensk undervisningshistoria 1921 IV. Initialerna jfr aa sid. 4. — Angivet är ej, under vilket av sina första regeringsår Johan III uttalade sig om kyrko- och skollagen och dess efterföljd. Sv. Riksdagsakter 2: I s. 396. Törhända hava prästerna utverkat konungens gillande utsago i samband med kröningen samt granskat stadgan följande år, varefter tryckningen följde det därpå följande året.

stadgans men icke den förras sanktionerande av konung och kyrkomöte. Atminstone under 7/8 av hela Erik XIV:s regeringstid är den icke promulgerade stadgan i sak lika med den sedan av konung Johan stadfästa kyrko- och skolordningen.

Ej heller antydda organisations- och undervisningsplan av 1561 kan emellertid gärna vara den äldsta avfattade. En tidigare redaktion fanns, den där tydligtvis ej var på ett genomgripande sätt olik denna, — att döma av ärkebiskopens ord i samband med ett yttrande om riksdagen 1562, vari han säger sig hava överlämnat ett förslag till kyrkoordning, som blivit av honom själv genomsett och kompletterat. Delar av eller tillägg till tidigare stadgar synas hava antagits bl. a. åren 1539, 1544 och 1552⁶⁾. Och en jämförelsevis fullständig kyrkoordning låg tydligtvis färdig 1546 och 1547. År 1546 hemställde nämligen rådsherrarna, att konungen måtte i några punkter ändra men eljest stadfästa och bekräfta den ordnante, de mottagit från biskoparna. Följande år mottogo de Vasas uppdrag att fortsätta med sin granskning av kyrkoordningen och att säga vad de däruti ansågo böra gillas. Rådet svarade senare att kyrkoordningen, som „nu i alla föregående herremöten omhandlad är“, nödvändigtvis borde tryckas, „där K.M:t . . . ville henne först nådeligen sig föreläsa och bevilja“.

Att skolordningen däri var relativt fullständig⁷⁾, framgår av den uppgiften av Georg Norman och — delvis — i propositionerna till sistnämnda års riksdag, att ett huvudkapitel av ordnante handlade „umb die Schulen zu versorgen“⁸⁾. Detta uttryck återger rubriken på eller något uttryck i skolkapitlet i vissa kyrkolagar. Så t. ex. använder den fem år tidigare stadgan i Normans hemland uttrycket „vorsorgen“ på tal om lärarbostädernas inredande, och huvudrubriken på avdelningarna om undervisningen i Mecklenburgs, dvs. de i Sachsen-Wittenberg och Rostock gällande statuterna lydde: „Von erhaltung Christlicher Schulen und Studien“. Av sistnämnda kapitel är det, Laur. Petri ordagrant begagnat sig vid utarbetandet av vår kyrkoordning. Det är visserligen sant, att Mecklenburgs stadga promulgerats så sent som 1552, men det kan ej vara tvivel underkastat, att något eller några tidigare arbeten använt detta uttryck och att både Norman och ärkebiskopen känt ett dylikt arbete senast år 1546. Att i verklighetens mark omplantera denna Mecklenburg-Rostocks stadga eller dess föregångare (dvs. Brandenburg-Nürnbergers plattyska stadgreedition av 1534) eller åtminstone Sachsens statuter av 1528, kan näppeligen hava synts vår kyrkas och skolas ledare vara en omöjlighet, enär biskoparna just vid samma 1546 års riksdag betonade det stora behovet av ännu högre läroanstalter åt teologie studerande och enär 20 år redan gått efter reformationens införande i Sverige. (Redan året efter dennas införande i Danmark var ju detta land färdigt med en vida längre gående skolordning, och det hade redan nämnda år, 1546, hunnit

få till stånd en tilläggsstadga⁹⁾). Intet talar i varje fall för att den svenska skollagen skulle varit särskilt fåordig och föga fördrande eller att den skulle varit mindre fullständigt och mindre omsorgsfullt utarbetad än övriga partier av kyrkoordningen. Att denna var detaljerad och genomtänkt redan då kan synas framgå därav, att konungen år 1546 i Förklaringen till Tyskland säger sig ännu utfärda en kyrkoordning.

Det är emellertid ej otroligt utan skulle fast mera vara helt naturligt, att Laur. Petri påbegynt och flitigt fortsatt utarbetandet av en kyrko- och skollag redan i början av sin ärkebiskopstid. Att han även tidigt börjat verka för dess godkännande av konungen, vinner ett visst — om än ej tillräckligt — stöd i ett yttrande av ärkebiskopens måg Angermannus. Tydligtvis bör detta dock ej tolkas såsom att han framlagt ett dylikt förslag redan under sitt första biskopsår (1531). Ty utmejslingen av ett så grundläggande akts stycke var lika mycket kyrkans och i synnerhet biskopskonventets sak som ärkebiskopens; i åtanke må här blott bringas att i 1608 års

6) Vid 1539 års kyrkomöte i Uppsala, i Västerås' ordinantia 1544 och i Vadstena artiklar 1552. Sv. Riksdagsakter 1 s. 461, 480; 2: 1 s. 62. LUÅ 1893. Flera förf. hava, gent emot andra, framhållit dels att 1571 eller 1561 års redaktioner ej äro vår första stadga, dels att de varit otillräckliga vid avfattandet.

7) O. Ahnfelt (1892 sid. 378) kallar skolordningen i Normans Articuli för det första utkastet till en allmän svensk skolordning. Articuli upptager dock blott några rader om undervisning. Dessa torde närmast vara att anse såsom ett tillägg till ärkebiskopens kyrkoordning, vilket tillägg upptog blott sådana punkter, i vilka ändringar ansågos önskvärda — alldeles såsom i Danmark ett flertal sådana tilläggsstatuter utgavs och såsom i Sverige Nova ordinantia skulle komma att bli ett förändrande och kompletterande tillägg till men icke en ersättning för kyrkoordningen 1571. Även i den sistnämndas slutord antages, att tillägg skola komma.

8) Sv. Riksdagsakter 1 sid. 518, 565. Auszug der radts articulen av G. Norman. Ahnfelt 1893 s. 306. Baazius s. 302. Edén s. 29. Noga taget yttrar propositionen vid riksdagen i Strängnäs sig blott om kyrkoordningen och umb die schulen zu versorgen. Men jämförelsen med Normans uttryck och med kyrkoordningen talar för tolkningen i texten.

9) Vår stadga av 1561 eller 1571 — 34 å 44 år efter reformationens införande — är av ojämförligt äldre kynne än Danmarks. De orter, där våra förnämsta kyrkomän bedrev sina högre studier, hade stadgar från synnerligen tidiga data. Det skulle då förefallit ganska märkvärdigt, om vi skulle behövt vänta på en sådan stadga ens till år 1540 eller 1546. Men vi må ej förväntas över om så skulle varit fallet, ty oräkneliga vittnesbörd finnas dels om försenande av reformerna på deras väg upp till Sverige, dels om kyrkans vitala och ensformiga verksamhet alla ingående detalj-stadganden förutan. — Danmarks stadga 1555 föreskriver, att en latinskola borde finnas i varje stad. Sveriges och flertalet andra länders dåtida statuter tala ej därom (trots Steffen s. 143).

kyrkoordningsförslags utarbetande deltog 17 högre prästmän „och många andra . . . vilkas namn att uppräknas vore . . . för långt“. Under Laur. Petris ordförandeskap och med utgångspunkt i hans utkast hava tydligenvis sammanarbetningar och omformningar några gånger ägt rum. Om ej förslaget påbörjats före 1531, kan det näppeligen hava förelegat förrän tidigast under år 1533. Kanske har framlämnandet till konungen ägt rum sistnämnda år (jfr III: 2).

Vad speciellt skolordningen beträffar, torde dess avfattande ej berett något större huvudbry, meningsskiljaktighet eller arbete. Den kan nämligen närmast anses såsom en obetydligt bearbetad översättning, och denna kunde ärkebiskopen låtit verkställa lika bra å 1530-talet som å 1560- eller 1570-talen. Det var ej fråga om att uppbygga från grunden utan blott att låta det nyss rivna återuppbyggas efter dels urgamla, dels nyare mönsterbilder, vilka i många väsentliga stycken voro varandra mycket lika. Och det gällde att på motsvarande sätt restaurera redan befintliga institutioner, att ingjuta nytt liv och delvis ett nytt arbetssätt i dem och att draga elevskaror dit, sedan de förras antal i ohygglig grad minskats likväl hos oss som i alla andra länder.

Både i sak och ord liknar Sveriges första skolordning sålunda Melanchthons sachsiska skollag av 1528 (Visitationsbüchlein). Också hade ju Laur. Petri utan tvivel studerat för Melanchthon själv och det å en ort, där sistnämnda stadga var föreskriven. Därjämte finnas vissa påtagliga likheter även med Mecklenburgs kyrkostatuter 1552 o.f., vilka tillkommit under Melanchthons medverkan. Denna stadga gällde sålunda i Rostock (där den trycktes 1557, på plattyska). I Tyskland kallades den ofta den Wittenbergska, ty den blev gällande jämväl i Wittenberg (där den trycktes 1552, 1554, 1559, 1565, 1566). Där hade under ett tidigare skede den nyssnämnda stadgan av år 1528 varit anbefalld. Nämnda två städer voro ju de förnämsta svenska prästmännens studieorter — och därmed är likheten förklarad¹⁰⁾. En annan mycket upplysande urkund, som i motsats till de förra dock ej direkt förde hava påverkat Sveriges dåtida skolväsen, bör jämväl beaktas. Det är Danmarks kyrkoordning 1537 (1539). Endast i mindre mån är den en direkt avläggare av Sachsens; den är relativt självständigt avfattad av Luthers och Melanchthons intima vän Bugenhagen. — Enligt dessa utländska stadgar voro Sachsens skolor minst omfattande och minst „modärna“, Mecklenburgs något mera, Danmarks mest. Men tillsammans beteckna de ett första huvudskikt i den lutherska skolans utveckling, vilket i stort sett varade till tiden omkring de första stora reformatörernas död eller, närmare bestämt, till c:a 1540 i Tyskland, 1555 i Danmark och 1585 i Sverige. I utvecklingskedjan finna vi vår skolordning emellan Sachsens och Mecklenburgs statuter, sålunda emellan de stadgar, som varit normerande för de båda „svenska“ studieorterna Wittenberg och Rostock.

Utan att större omskapningar behövde ifrågasättas, kunde Laur. Petri göra Melanchthons stadga till ett svenskt rättesnöre, därför att bådas länder tidigare efterhand reformerat sitt skolväsen efter en och samma normal-institution, dvs. senmedeltidens, vars skola rönt ett betydande men ej alltbehärskande inflytande av humanismen. I det följande möter oss sålunda allt som oftast en tydlig parallell mellan tyskt-humanistiskt, tyskt-protestantiskt och svenskt-protestantiskt skolväsen. Det förstnämnda exemplifieras här medelst i svensk litteratur okända utdrag ur vissa statuter från Nürnberg, Nördlingen, Memmingen etc. Då Sveriges kyrkoordning mer eller mindre fullständigt överflyttar Melanchthons läroverksstadga till svenska, upptager den alltså jämväl humanismens förreformatoriska skolprinciper och angiver på samma gång viktiga särdrag i traditionellt svensk skola och skolgärning.

Till äldre svensk praxis ser därför vår kyrko- och skolordning med gillande tillbaka, då den ideligen yttrar, att den följer „allmännelig skolased här i landet“, att den handlar „såsom sed haver varit“ eller „såsom ock tillförene haver varit sätt“ etc. Och i förordet till editionen 1571 uttalas uttryckligen (s. 8), att till den förberedande präst- och lärarebildningen „höra nu de ordningar, som ifrån våra föräldrar in på oss komne äro, om . . . skolor, Collegia och vad sådant är för rum, där små drängar och unga personer

10) Den svenska stadgan är omkring tre gånger så omfångsrik som den sachsiska. Den förra upptager mera detaljerade och diffusa bestämmelser om landsbygdsprästernas svar på menighetens undanflykter rörande elevfrekvensen, om rektors allmänna förpliktelser och lönevillkor, om medlärare och studieunderstöd, om timplanen och småbarnens handledning. Utan att det sachsiska schemat ingående anges, hade båda dock av allt att döma till stor del samma timuppdelning. Däremot är det sachsiska kapitlet „Om daglig övning i kyrkan“ längre än det svenska om kyrkosång. Cato nämnes ej i Sveriges skolordning för klass I, men minnesverser av samma innehåll som de i Sachsen föreskrivna anbefallas där dock. De etiska barnböckerna äro hos oss (och i Mecklenburg) flera. Helt eller nästan i varje minsta detalj lika i Mecklenburgs och Sveriges statuter äro karakteristiska för de olika elev-avdelningarna, användning av onsdags- och lördagstimmar till katekes och bibelläsning, katekesrecitation i st.f. eller vid sidan av katekespredikan (jfr Richter I s. 97), de etiska-senlatinska barnböckerna för samtliga klasser, slutorden om skolordningens ringhet och om villkoret av klassisk grundval för framsteg till det högre är. Så även om visitationer i pastorn. Olikheter mellan Mecklenburgs och Sveriges äro bl.a. följande (vilka äro avhängiga av den senares likhet med Sachsens): Endast den förstnämnda talar om universitet samt upptager grekiska i klass IV, sång och Cato i kl. I. Den har ock kvar den vanliga serien av Davids psalmer (Sveriges upptager vallfärdssångerna). Sveriges stadga 1571 har jämväl stundom påtaglig likhet med Brandenburg-Nürnbergers stadga 1533 vilket är så mycket lättförklarligt, som den i Mecklenburg förut gällande stadgan var just denna Brandenburg-Nürnbergers stadga, fastän i dess plattyska edition av 1534. Sehling V s. 130.

kunna varda övade till tukt och nyttiga konster". Skolstadgan angiver själv minst 13 sådana nedärvda punkter, vilka avhandla de betydligaste inslagen i skolans arbete¹¹⁾.

Den ej sällsynta meningen, att skolväsendet organiserats först genom en sanktionerad skollag, faller sålunda bland annat därpå, att man under många århundranden sett sig utan skollag. Sverige hade styrts från Rom förutan någon svensk kyrkolag. Under de första lutherska årtiondena reagerades landets kyrka och skola från Wittenberg. Eller, rättare: den svenska kyrkan reagerade sig själv enligt gammalsvenska och sachsiska mönster. Den svenska kyrkan var i mångt och mycket — både medvetet och omedvetet — densamma efter reformationen, som den varit förut. Hennes starka traditionsbundenhet var ett värn inåt och en buffert utåt för både kyrka och skola. Varje stor sanning ansågs nämligen ligga i det gångna. Under medeltiden och den lutherska tiden hade svenskar dels fött, dels mottagit, dels i viss mån förverkligat samma eller därmed besläktade idéer¹²⁾. Svenska kyrkomöten, biskopar och präster hade förvisso tidigt anbefallt och infört många förbättringar eller institutioner, t.o.m. innan dessa kodifierats i Luthers uttalanden eller i tyska kyrkoordningar. När tydliga likheter mellan dessa och svenska källor förefinnas, så innebär det alltså långt ifrån alltid, att vi först i de fall, då likheterna nu äro tydligt påvisbara, skulle hava lärt känna eller fått till Sverige införda de ifrågavarande idéerna. Tvärtom torde det mycket ofta varit så, att det mera är utformningen än idén, som är ny hos oss, och att de sig så småningom reformerande och utvecklande institutionerna huvudsakligen blott ökats i antal samt blivit ytterligare rektifierade genom inflytandena från utlandet. — Men när de svenska källorna äro jämförelsevis mycket få och otydliga, måste vi, när vi vilja lära känna detaljerna av dåtida undervisningsarbete, ofta göra så, som de svenska kyrko- och skolmännen själva gjorde dåförtiden och gjort under århundraden: vi måste i betydande utsträckning vända oss till Tyskland för att i dess rika urkunder lära oss läsa mellan raderna i våra egna få originalkällor på området.

II. Stadgans huvudinnehåll.

1. Huvuddragen av skolstadgans allmänna del (articulus XXVIII).

Klagen över det ringa antalet elever eller prästämmen höjdes i alla lutherska länder under reformationens allra första årtionden. Så gjorde t.ex. Erasmus, Luther, Melanchthon och Olavus Petri. Den förstnämnde kastade skulden på lutherdomen, som förtrampade den blomstrande humanismen. Reformatorerna och deras nordiska eftersägare, bl.a. biskop Palladius¹³⁾ och Gustav Vasa, skylldes på djävulen och menigheten. Både Luther och Melanchthon fram-

höllo i längre tal de förpliktande skälen till att hålla begåvade barn i latinskolan. Luther önskade t.o.m. statsligt tvång å föräldrarna i antydd riktning och sade det vara ett av satans allra farligaste konstgrepp att inbilla menigheten, att den ej skulle sända sina barn till skola. Melanchthon inledde sin sachsiska skollag med att ingående framhålla och motivera prästernas skyldighet att genom förmaningar åt menige man medverka till ökad elevfrekvens¹⁴⁾. Med en mestadels ordagrann översättning härav begynner, bland många andra stadgar, även Sveriges första skolordning. Med stöd av många bibelställen och av Luthers antydda uttalanden betonas därvid den lärda skolans nödvändighet. Medelst den skulle man kunna bereda åt Gud lämpliga verktyg eller „bekomma personer

11) Den bibehåller praxis från den gångna tiden åtminstone i avseende å följande: 1) rektorsombyten med ceremonier och förmaningar, 2) hörare, instruktörer, notarier, vaktare och ordningsmän, 3) klassuppdelning, 4) skoltid pr dag, 5) sång varje morgon om den Helige Ande och å eftermiddagar om himmelsfärden, 6) småbarnens läxrepetitioner eller förhör å första morgontimmen, 7) „sätta aftonvers" och genomgå stilar klockan nio, 8) lära de längst komna i klass II kongruens mellan substantiv och adjektiv, 9) förhöra läxorna före deras förklarande, 10) låta alla repetera latinböjningar på fredagkväll, 11) sockengång, 12) straffa enligt „skolerätt", 13) asnestraff. Detta inskränker ju i betydande mån giltigheten av det uttalandet, att skolordningen „näppeligen kommit till under konung Gustavs tid, åtminstone ej allmänt tillämpats", att svenska skolväsendet utvecklats sig på grundvalen av 1571 års skolordning, att „man skilt sig från den gamla ordningen utan att den nya kommit till stadga," att reformationen „bröt, med den gamla kyrkan, även det gamla läroverket", att „läroverket kom ej till någon stadga under hela denna [Gustav I:s] regering" och att „reformationen... överändkastade helt naturligt... medeltidens skolväsende". Ahnfelt 1893 s. 373. Böök s. 189. Geijer III s. 156; V 2 s. 169. Hernlund s. 3.

12) Jfr. Magdeburger Artikel 1554: Sådan kyrkoordning är ingen nyhet utan blott ett tydligt och klart uppreparande av det, som eljest är prästämbetet ålagt av Gud och som mestadels förut varit infört i vår kyrka. — I företalet till Petri Jonæ Wex. senare kyrkostadgar angives, att de i mycket upptaga sådant, som praktiserats under hela biskopens verksamhet i stiftet (24 år) och även „mest över vårt kära fädernesland".

13) O. l. Petri III sid. 8. Enligt Visitatz Bog sid. 74—76 förmanar Palladius vid visitationerna menigheten att till skolan skicka barnen, om „de lära väl och det löper i dem som smält smör, vad klockaren lärar dem". Nu sitter en djävul vid faderns hjärta och hindrar honom från att sända sin välbegåvade son till läroverket, trots att denne synes därtill utvald från moderlivet. Djävulen gör så, för att snart inga skola förkunna Guds ord och så världen snart komma i villfarelse igen. — Sedan Luther i Erfurt funnit bibeln, såges han först hava läst I Sam. 1: att Hanna offrade sin son åt Herren för alltid.

14) Bland de i Wittenberg prästvigda funnos år 1537 synnerligen många, som saknade lärd bildning. De representerade alla hantverk och även jordbruket. Efter ytterligare sju år ersattes dock hantverkarna av andra, bl.a. av klockare och rektorer.

som till predikoämbetet och var eljest behöves, kunna vara brukliga". Ordets tjänare, dem Gud lovat ihågkomma även i timligt avseende¹⁵⁾, borde ej avstå från att förmana menige man att tidigt sända barn till lärda studier¹⁶⁾.

Sveriges stadga går längre än Melanchthons, i det att den med ledning av Luthers antydda Sermon t.o.m. lägger prästerskapet i munnen de skäl, varmed det skall bemöta invändningarna mot kravet på ökat elevantal. Sådana invändningar vore, att 1) föräldrarna behövde barnen hemma till arbete, 2) „en stor hop . . . varda skalkar och bovar“, 3) många nå icke fram till den tilltänkta levnadsbanan utan varda tagna därifrån med eller mot sin vilja. Till menigheten — såsom nyss till prästerna — har Laur. Petri det stående svaret och trösten: Söken först efter Guds rike, så skall allt annat gott tillfalla Eder. Det bästa skall offras Gudi; — det borde klerus framhålla för menige man. De bäst begåvade böra sändas till latinskolan, ty först bör det bästa tagas undan, som tjäna skall till Guds ära. Sedan ställer Gud det väl så, att folket som arbetet driva måste, skall heller icke fattas. Men vanligen, yttrar stadgan, skickar man i stället de odugliga till skolan. Det skall Gud straffa så, att vi genom pest och andra plågor förlora både dem som bäst lämpade sig för prästkallet, och dem som bäst passade till „arbetet“¹⁷⁾. Om många elever ej nå prästkallet så beror det ofta på föräldrarna själva, som sända avskrapet till studier.

Det är tydligtvis genom ärkebiskopens och övriga biskopars inflytande, som även vi erhålla ett slags skoltvång — på papperet. Ty, såsom Luther önskat, intygas från mötet i Västerås' 1544 rörande konungen följande: „Bjöd hans Nåde uppå, med riksens råds samtycke, att allmogen skall sätta deras barn till skola, och menige man skall hjälpa djäknar med allmosor.“

Sist antydda form för understöd var urgamal, och den torde vid sidan av den kyrkliga traditionalismen hava hjälpt domkyrskolorna över de allra värsta svårigheterna såväl eljest som under den första reformationstiden. Vasas och prästerskapets maningar till givmildhet mot elever tala visserligen om betydande minskning i sockengångsvalutan, men denna var föga eller icke avhängig av konungens „lagliga“ indragningar i avseende å kyrkans egendom¹⁸⁾ utan därav att, såsom Vasa och hans söner och sonson ofta skulle behöva klaga, menigheten ville vara „luthersk“ i den meningen att den ej längre med samma givmildhet som under den katolska tiden understödde studerande och ämbetsmän inom skola och kyrka. Hade ej allmoseupphämtandet (sockengången) funnits, skulle dessa skolors öden säkerligen blivit vida mera tragiska, än de — trofs allt — i verkligheten torde hava varit.

Också begär vår skolordning ej blott att djäknar måtte erhålla rikligt understöd genom sockengången utan även att lionde skulle

tilldelas särskilt hoppgivande elever både under skoltiden¹⁹⁾ och efter denna. Några studenter från varje stift skulle nämligen av stiftet „hållas till studium“ i Sverige eller utlandet, för att de skulle kunna utbildas till skolemästare. Detta uttalande stöder antagandet att vissa förnämligare löne- och prästutbildningsanstalter funnos i vårt land — om än i blygsamma former — och användes såsom ett slags universitet eller „studia generalia“²⁰⁾.

Även löneförmånerna för en rektor borde göras sådana, att dugligt folk ville ägna sig åt lärarekallet, „så framt detta ärendet skall hava något gott lag“. Hans dagliga arbete vore „jämligt [= enformigt], ganska tungt och förtretligt“. Men det vore en nödvändig gärning. Citerande Luther yttrar därför stadgan 1571: Det är visst, att ingen kan bättre vara värd ett gott underhåll än en trogen och flitig skolemästare²¹⁾. Med en redlig underhållning borde

15) Dessa borde därför ej låta sig avskräcka av menighetens försummelser att utbetala prästlön. Jfr. Luthers ord i stora katekesen (mot slutet av fjärde budet): „Gör . . . blott vad du är skyldig, och låt det vara Guds sak, huru han skall försörja dig och skaffa dig vad du behöver!“

16) Jfr. Petrus Jonae Cursus sid. 197. — Vid Arboga riksdag 1546 framhöll biskoparna bland annat, att „skolorna allestädes i riket äro fast komna till akters och dagligadags mer komma, i det att så få komma därtill, ändock den menige man varder nogsamligen därtill förmanad, och minsta parten av dem, där komma, vilja stadigt bliva därvid“.

17) Palladius s. 74 säger c:a år 1540 ungefär detsamma. Och Luther hade i talet om skyldigheten att hålla barn till skola förespätt samma olyckor även över föräldrarna.

18) Se Thyselius I s. 152—153; min doktorsavhandling: inledningen. Jfr. Geijer III s. 168 om privatpraeceptores.

19) Ej 1561 men 1571 års redaktion talar om „den seden som här i riket av ålder varit haver, att djäknar löpa socknar“. Landsbygdspästerorna borde lysa på å predikstolen, när sådana elever ankommo, vilka hade rektors rekommendationsskrivelse. Uttalandet om understöd under skoltiden är tillagt blott som ett önskemål 1571. Om lärares och medlärares löner, jfr. Müller II s. 133—135; Vormbaum I s. 12; Erichsen s. 16, 17.

20) Jfr. här III: 4. Visitatz Bog sid. 75: Låt dem icke bliva borta från skolan genom brist på mat! Giv dem hökroken i munnen med sig, och låt dem föda sig själva! Palladius och hans 700 skolkamrater i Ribe erhöles under katolska tiden lättare föda genom skoltiggeriet än senare genom sin ämbetsutövning under den lutherska tiden. — Självt var Palladius rektor i Odense 1527—1531. — En rektor i Emmerich lät sin son gå och bettla icke av behov utan för att han skulle genom erfarenhet lära känna armodet samt under hela livet bliva det tillgiven. Jfr. Örebro mötes beslut 1529. Sv. synodalakter I s. 44—45, 52; Richter II sid. 374; Vormbaum I s. 13, 22—23.

21) Jfr. Nördlingens stadga 1521 (Müller II s. 223): „Sollenn schulmaister, canntores vnd baccalaury sich bevelysse, das sy die jungen in allen jren lernungen zu den neun notturfftigen mitlen zueruolungen

han varda försörjd, såsom ock Jesus sagt: „Arbetaren är sin lön värd.“ Lön, bostad och skattefrihet skulle han erhålla²²⁾.

Före en rektors antagande borde man emellertid skaffa sig kännedom om hans „skicklighet och umgängelse“, alltså duglighet ochandel. Särskilt gällde det att undersöka, om han var en kun- nig och driven lärare i latin och i all synnerhet i latinsk gramma- tik²³⁾, ett krav som återfinnes utsagt eller läses mellan raderna i varje latinskolelag.

Såsom en rektors allmänna egenskaper och förpliktelser fram- hålles, att han måste vara god, skicklig och flitig, på det att skol- arbetet måtte medföra önskat resultat. Han borde föra ett tuktigt, ärligt och nyktert leverne. Det senare motiveras därmed, att han borde dels själv skickligt studera²⁴⁾ och undervisa, dels gi- va eleverna o. a. ett gott föredöme. I läroverket borde han hålla „passe- lig skolanäpst“, dvs. vara varken för hård eller för mild, icke till- städja för mycket självsvåld, ej heller överfalla någon under raseri. „Måttan är bäst“. Djäknefängelse, stock, ris och färla ägde han rätt att ådöma för „skalkhet“.

Dessa vaga bestämmelser om den direkta viljefostran stodo i bjärt kontrast till Erasmi milda uttalanden och väl även i ej ringa mån till Luthers, han, som klagade att han fått ris 15 gånger under en förmiddag. Men de voro mer eller mindre sammanfallande med aller kunst anraichen bewegent, furent vnnd bringen, nemlichen zum ersten willig, zum andern lustig, zum dritten vleissig, zum vierten vechig oder merckig, zum funfften gedechtig, zum sechsten erfundig, zum sibenden erkantlich, zum achten furseczlich oder furnemend, vnnd zum neunten aussprechend zumachen, wellche neun ding die poeten fur gotlich ge- achtet beschriben vnnd nouem musas, das ist die neun gottin der gedicht, wol billich vnnd kunstlich benennt haben, das alles die schul- er zu nucz vnnd anfang, mittel vnnd ennd aller kunst bringet, vnnd wol billichen vor allen dingen vor- augen zu haben ist. Dann was die jugent also an- fanngs begreiffet, das wurzelt dieff, vnnd wierdet lanng behalten, es sey ja gut oder boss. Ist es gut, so ist es loblich vnnd erlich. Ist es dann boss, so ist es schandttlich vnnd die gewonhait gar schwer zuuerlassen. Darumb ligt vill hierin an ainem gutten schulmaister, wo der den sachen auch recht thut, kan man in nit gnug belonen.“

22) I domkyrkostäder skulle sysslomannen och i andra städer ma- gistraten tillhandahålla honom „bekvämlig våning“, dvs. särskild rektors- gård med nödvändiga byggnader samt bekosta erforderliga reparationer. I Danmarks stadga 1539 erbjöd sig konungen att „gärna lägga till av vårt, varest något fattas“ eller „lägga där ränta till, om där icke finnes uppe- hålle nog för dem som läsa [= undervisa] skola“. Landshövdingarna borde understödja både med råd och gärning. Såsom i många andra fall förtydligas eller skärpas kraven snart efter den svenska kyrkoord- ningen 1571 i tillägget till densamma, Nova ordinantia, som fordrar (s. 346), att rektor skulle slippa sockengång och i stället erhålla i lön 3 å 4 pund- läster spannmål av tionden.

23) Enligt Danmarks skolordning skulle han vara daglig och lämplig samt kunna „regera“ eleverna. Richter I s. 108; Vormbaum I

statuterna under medeltidens senare del och i humanismens sko- lor²⁵⁾ samt gävo tydligtvis ett visst välkommet stöd åt råa lärare i en rå tid, de där, enligt Chr. Pederssen, ville så dyrt sälja den kunskap, som de själva köpt lika dyrt, nämligen med rygghuden. Ännu å 1700- och 1800-talen tala hävderna om detta obarmhärtiga gisslande för felaktiga latinböjningars skull, och stadgan själv åläg- ger (i kap. 29) straff för uraktlåtet latintalande i skola eller på lek- plats. Därmed göres en högst betydande och för trivseln i skolan ödesdiger inskränkning i den tolkning man möjligen skulle kunna framläsa ur 28:de kapitlets uttalande om tukten, den tolkningen nämligen, att straffen huvudsakligen skulle utdelas för „självsvåld“, „brottslighet“ eller „skalkhet“, alltså för förseelser inom viljelivets område.

Rektor hade att ställa sig skollagens och biskopens föreskrifter till efterrättelse samt skulle lyda överheten och tillhålla andra att göra det. Undervisa borde han blott i det som befrämjade djäknar- nas fortgång i studierna²⁶⁾. — —

s. 12—13. Jfr. Nördlingens stadga 1521: „seine sittenn vnstraffpar vnnd sein erfarnus der kunst in der lere.“ Müller II s. 213.

24) Detta sista är utöver 1561 års redaktion intaget i skolordningen 1571. — Andra hälften av 28:de kapitlet i Sveriges kyrkoordning, som talar om rektor och om elevunderstöd, saknas nästan fullständigt i den sachsiska förebilden, men innehållet var dock förverkligat i alla före- gångslanden.

25) Jfr. Müller I s. 29 o. f.; II s. 170 (Nördlingens stadga 1512): „Der magister oder seiner locaten ainer soll auch verfügen, das das caulantes vnd truffantes oder die so vnzucht treiben, gehalten vnd be- schriben werde, vnd nachmals die straff mit der ruten in die hindern vnd nicht vif die hend noch an andern orten darauff gee, wie sich gepurt. Vnnd vmb das die junger zu dest merer zucht gehalten vnd gezogen werden, soll der magister vnd seine locaten sie üben, voran dem hailigen hochwirdigen sacrament vnd den altarn, darfür si geen, auch priestern, burgermaister, räten vnd sunst erbern personen, mannen vnd frowen, gepürlich ere zuerzaigen vnd zubeweisen, vnnd fürnemlich dauor seyen, das die knaben in der schul nicht tawschen, kawffen, schleckerey noch annder vnordnung, das sich zu stelen oder andern schmach ziehen möcht, treiben, sonnder vermeiden, in mass sich gepürt, vnd der magister vnd seine colaboratores als für sich selbs ge- naigt vnd pfichtig seyen.“ Jfr. Vormbaum I s. 379, 380. I Danmark bestämmes år 1555, att ris bör begagnas hellre än färla, „som någon kan lemlästas med“. Detta straffredskap bör dock få användas på ri- balder, som sig uppsätta mot skolmästare eller hörare. — Då man lärt utan metod, hade riset fått framtvinga goda kunskapsresultat: man pry- lade in lärdomen. Luther ville lägga äpplet bredvid riset. Både italienska och tyska humanister påyrkade en mild behandling av barnen. „Utile dulci.“ Äregirighet, arbetsglädje och kärlek till läraren skulle eggas, resp. framkallas. Enligt Schmidt II: 2 s. 143.

26) Enligt Nördlingens skolstadga 1521 finge rektors medlärare (Lex. de som kommit från högskolorna) lov att vid sidan av ordinarie böcker

Säkerligen behövde det ännu mestadels blott vara fråga om att godkänna och antaga en av de många sig erbjudande latin-kunniga läraraspiranterna till att, mot uppbärande av elevavgifterna, undervisa i ett enda skolrum. Och med genomförandet härav var i stort sett det lärda undervisningsmaskineriet satt i verksamhet. För läraren och allmänheten gällde det sedan huvudsakligen blott att draga och föra så många lärjungar som möjligt dit, dels för att rektor måtte kunna få sådana inkomster, att han måktade fortsätta sitt arbete, dels för att elevskaran skulle kunna möjliggöra en efter hand alltmer differentierad klassfördelning och undervisning. Såsom man lät lärjungarna medelst ett slags tiggeri själva skaffa sig sitt uppehälle under skoltiden, så var hela skolinstitutionen en inrättning som i väsentliga delar fungerade ganska automatiskt och kostnadsfritt, sedan den väl kommit i gång. Man bör alltså i betydande grad abstrahera de moderna begreppen statsbidrag, klasslärarsystem, skolmateriell, skoltvång, skolpalats och lärarelöner, om man vill få en riktig uppfattning av dåtida läroverk och skolorundervisning. Bättre än dessa begrepp och de nutida skolorna kan en lankasterskola eller privat flickskola för 100 år sedan giva oss en bild av arbetet i de vanligast förekommande läroverken å 1500-talet.

2. Huvuddragen av stadgans båda specialkapitel (articuli XXIX, XV).

A. Skolarbetets allmänna anordning.

Skolorningens förenämnda ordande om ökat elevantal, om lärarelöner och om studieunderstöd hade tydligtvis till bisyfte att giva präster och rektorer tröst, ledning och ståndaktighet i deras svåra och ofta nödträngda ställning, där de voro de yttersta utposterna för religiös kultur, för högre andlig kultur i allmänhet samt för lutherdomen i synnerhet. I fortsättningen vill stadgan giva dem ledning och råd i det dagliga arbetet. Under rubriken „Ordning huru läsas skall i skolorna“ avhandlar 29:de kapitlet nämligen klassindelning, lärare, speciella elevfunktionärer samt — vidlyftigast — schemat²⁷⁾.

I likhet med flertalet andra stadgar från de lutherska läroverkens första utvecklingsstadium talar vår skolordning blott om 3- å 4-klassiga läroverk och nämner intet om huru många års skolgång varje klasskurs vanligen krävde. Liksom i de flesta andra land torde denna fordrat två år eller därutöver av flertalet elever. Ej få gingo tre eller flera år i varje klass.

Alla arbetade i ett enda rum. Detta var ofta litet, mörkt, kallt och förfallet. Eleverna torde enligt tidens sed suttit å ryggglösa bänkar eller möjligen å halm på golvet.

Läraren var egentligen blott en enda (skolemästaren, rektorn). Såsom undervisande biträden hade i Tyskland ej sällan fungerat vandrande „bacchanter“ (vaganter), som voro både lärare och

elever. Ett slags svensk motsvarighet till de sämre inom denna vagabondkategori kallar vår skolordning skalkar och ribalder; den förbjuder präster och fogdar att tillåta dem uppbära djäkneallmosa. Dylika skulle tillbörligen straffas, för att de uppåto präst- och lärarelevernas understöd. Stadgan tillåter då naturligtvis ej rektorerna att anställa sådana „driftedjäcknar“ såsom medlärare²⁸⁾. Till „hörare“ skulle i stället utses „de bekvämligaste“ [= bästa] bland „de andra“ lärjungarna. Av dessa hörare voro många verkligen „vandrande djäcknar“ men ordentliga. Ty ännu under 1500-talet fortsatte lärare- och studiebesöken åtminstone vid de något större och berömdare skolorna. Där kunde man nämligen få lära flera böcker eller ämnen än i de smärre läroverken. Där kunde man förskaffa sig lärarevana samt, eventuellt, erhålla direkt prästerlig utbildning samt bliva känd för det domkapitel, i vars stift man ville bliva prästvigd och få anställning. Och där — sist nämnt men ej minst efterlängtat — kunde förhända finnas tillgång till extraförtjänster (t.ex. genom betalt hörarskap, genom diakonat och privatinformation) och till sådana ekonomiska understöd, för vilkas uppbärande man ej behövde gå kring land och rike, förnötande en dyrbar tid. Där kunde framstegen i grundläggande vetenskaper bättre än annorstädes gå hand i hand med framstegen i prästerlig fackutbildning och med begynnande eller fortsatt läraregärning (såsom uppläsare, choralis, diakon, „korpräst“, kaplan, klockare, hörare osv.).

Elevkårens framåtskridande till lärare- och prästsysslor hade sedan länge fortgått enligt likadana riktlinjer i utlandet. Och utvecklingen hade jämväl länge fortsatt i sådan riktning även i Sve-

och helst mot extra ersättning undervisa de unga i någon nyttig och ärlig konst eller bok som tidsfördriv men ej arbeten som blott kunde lända dem själva till gagn eller glädje (Wollust). Sveriges skolordning 1571 (men ej 1561) yttrar, att rektor ej borde „se till det honom själv helst lyster läsa i skolan“. Jfr. Sachsens stadga 1528: för att nå beröm; jfr. här avd. IV. — Sveriges statuter tillägga här, att eleverna skulle tala latin; jfr. här avd. II: 2 C, III: 4. Jfr. Richter II s. 374, 375. Jfr. här not 186.

27) Egentligen är denna rubrik 1571 icke en parallell till 28:de kapitlets: „Om skolor“, utan till en tänkt men obefintlig underrubrik under denna, t.ex. Allmänna bestämmelser. I stadgan 1561 äro båda rubrikerna ställda tillsammans på en rad i registret efter kap. 27 men „29“ är senare infört efter titeln „Om skolor“. Danmarks statuter ha två underrubriker: Hur skolor skola anordnas samt Om övningarna i skolan.

28) Om dem jfr L ö f s t e d t s. VI. Förbudet rörande „skalkar“ tillhör kap. 28 i statuterna av år 1571 men hade ej intagits 1561. De hade ofta just under den legitima sockengången funnit det fria vagabondlivet behagligare än grammatikan och sökte uppehålla sig med privatundervisning, predikande, vidskepelse, „lögn och dravelstidende“. De förminskade lagligen tillsatta lärares inkomster. Ännu ett sekel måste än strängare förbud utfärdas och åtgärder vidtagas mot dessa „landslöpare“.

rige, ehuru vår skolordning 1571 talar därom huvudsakligen blott i så måtto, att några välbegåvade djäknar helst borde få någon del med av tionden²⁹⁾, att rektor skulle öva och till gudstjänsterna sända vissa officianter, att institutionen korpräster möjligen kunde återupprättas³⁰⁾ samt att hörare och informatorer allt fortfarande behövdes i varje läroverk.

Efter det ynglingen-medläraren några gånger uppläst ett litet stycke text, t.ex. en regel ur grammatikan, skulle han höra och kontrollera varje elevs uppläsning och innötning av densamma. Han uppläste, förhörde, rättade, repeterade och examinerade mestadels samt förklarade emellanåt. Men åter och åter och framför allt reciterade („proponerade“) och förhörde han. Därav kom titeln hörare. Han sades läsa för eleven; alltså sades denne ej läsa för läraren. — Blott somliga lärjungar torde haft böcker, åtminstone tryckta sådana. (Dock borde biskoparna anskaffa nya testamentet åt alla, enligt Örebro mötes beslut 1529.) Flertalet läxor torde lärjungarna upptecknat i skrivböcker, varvid de sålunda erhållit övning i skrivkonsten. Stadgans hela metodiska förfaringssätt är grundat på avsaknad av skolböcker i vår tids mening. Av svarta tavlan ersattes de troligen i en ej ringa utsträckning — hos oss såsom fallet var i tyska förreformatoriska skolor.

Ett speciellt slags medlärare, „instruktörer“, „informatorer“, sändes till lägsta klassen, som nästan ständigt behövde handledning. Även därtill skulle blott lämpliga utväljas. Nya valdes för varje dag ibland de högre klassernas alumner³¹⁾. Noggrannhet skulle iakttagas vid urvalet av monitörer och stod i innerlig överensstämmelse med sachsiska och svenska kyrkoordningarnas uttalanden om lärareuppgiftens svårighet: Det är ingen ringa konst att kunna klart och riktigt undervisa andra; olärda personer kunna det alls icke.

Ett öronbedövande larm måtte ständigt hava rätt i en sådan „skolsal“. Där funnos t.ex. åtta årskurser högt läsande ett otal olika pensa. Rektor och t.ex. tre instruktörer samt två à sex hörare talade ofta samtidigt. Allt var „latin, katekes, glosor och stryk“, såsom Samuel Ödmann säger om sin skoltid under 1700-talets senare del. Emellertid söker skolordningen stilla stormen genom förmaningen, att alla hörare skulle hålla „en måtta och beskedlighet, så att ingen ibland dem så högt talar eller ropar, att han därmed gör oljud och är skolemästaren eller sina medbröder till hinder“. Trots maningen torde förhållandena naturnödvändigt varit och förblivit sådana, att det ej är ägnat att förvåna, att rektorerna vanligen blott ansågo sin syssla vara ett nödtvunget övergångsstadium och längtade efter att „bliva utur oket släppte“, att „komma till ro“ å något prästbol³²⁾.

Åtminstone några klasser („hopar“, „kretsar“) voro ytterligare uppdelade i grupper allt efter framstegen. En generell klyvning av varje klass i ettåriga säravdelningar förekom i vissa länder (vare

sig undervisningen meddelades av särskilda lärare i särskilda klassrum eller icke). Ännu kortare tid än ett år behövde särskilt småbarnen hållas samman i arbetsgrupper, enär de vid inträdet i skolan ofta befunno sig å vitt skilda utvecklings- och kunskapsstadier. Av ålder hade därför i synnerhet första klassen varit uppdelad i flera smärre grupper, t.ex. under var sin rotmästare

29) Detta önskemål saknas i 1561 års redaktion. — I analogi med så gott som alla kända motsvarande statuter i utlandet skulle väl antalet av hörare (överförhörare), som mestadels kommo till användning i svenska skolor och som kunde tänkas efter hand vilja erhålla ett slags ordinarie lärarebefattning, vara minst två i tre-klassiga och tre i fyr-klassiga skolor. Jfr. Heffermehl s. 62.

30) Jfr. III: 2; IV.

31) Nördlingens o.a. tidigare statuter före reformationen gilla inga andra hörare än dem som voro baccalaurei, „studenter“ eller eljest långtkomna. Enligt Nördlingens skolordning 1521 utsågs handledaren pr timme och tydligtvis utan gallring. Alltså gjorde man „som vant är, där man... låter det gå omkring med allom. Med vilket sker, att de ofta varda Instructores, som föga tjäna därtill“. Med dessa ord vill Sveriges kyrkoordning införa monitörssystemet pr dag. Om den ständiga handledningen jfr. följande uttalanden.

Zwickaus SO 1523 (Müller II s. 253).

Sveriges stadga 1571 (s. 164).

Enär sjätte roten [gruppen, klass I] utgöres av de yngsta och oskickligaste, så behöves den högsta grad av flit, möda och arbete. För att de, såsom nödvändigt är, i god tid skola kunna föras och undervisas till en med deras ålder förenlig kunskap samt skriv- och läsfärdighet, så måste man låta bli att, såsom man nu gjort en längre tid, förhöra dem 2—4 gånger dagligen, utan de måste hållas till ständig övning i lärares närvaro, ja den ena timmen efter den andra skola dessa i ordning läsa eller skriva för dem ur en speciellt härför utarbetad pergamentsbok.

Även sedan hörareinstitutionen övergått till adjunkturer och lektorat, levde instruktörsinstitutionen länge kvar — hos oss ända in på 1700- och 1800-talen (Jfr. Åbo domkapitels protokoll 1659 12/8: Prostarna skulle lämna uppgifter på „huru många präster, ... skolemästare, hörare, pædagogi, coadiutorer, viganter i vår församling är“). Den är då förvisso en av de allra främsta förebilderna till lankasterskolans monitörundervisning — något som påpekats av Geijer flera gånger.

32) Till ett indräktigare kyrkoherdeämbete kunde man nämligen sällan nå, om man ej tränat sig för folklärarens kall genom att vara lärare i latinskolan under en följd av år. Jfr. III: 1, 3.

(dekurion). I vissa länder³³⁾ funnos tre dekurioner i klass 1, och dock hade man därstädes blott ettårigt klasslärarsystem — genom vilket allt ju tid sparades. Enligt Breslaus kyrkoordning 1570 (som stöder sig å Trotzendorff) sutto vanligen 8—12 samläsande alumner på varje bänk. Främst satt den skickligaste; han var ordningsman för sin bänk. Läraren omplacerade eleverna under varje lektion alltefter deras prestationer. De dugligare eleverna kunde flyttas t.ex. varje halvår till en högre rote, eller kunde man under varje lektion möjligen flyttas ovanför eller nedanför de kamrater, som överglänste, resp. svarade sämre än en själv. Sådan flyttning torde även ägt rum i Sverige, t.ex. vid rigorösa kvartals-, halv- eller helårsexamina. Varken dessa eller flyttningar omnämnas dock³⁴⁾. I skolan praktiserades alltså ett slags „fri flyttning“ men i allmänhet blott inom varje speciell klass för sig. (Begreppet klass-pensa är alltså riktigare än begreppet årskurser, om man tänker på vad som fordrades av eleverna.) Någon fullt individuell flyttning kunde naturligtvis ej praktiseras bland annat därför, att lärjungarna voro bundna gruppvis vid rektors eller hörars recitationer och övriga undervisning, alltså enär de ej hade egna böcker.

Den svenska stadgans redogörelse för det dagliga skolarbetet överensstämmer i sak i flertalet väsentliga punkter med de förenämnda statuten i Sachsen, Danmark och Mecklenburg. Pensa och t. o. m. timplaner äro i stor utsträckning desamma³⁵⁾.

Mellan klockan 5 och 5 hade svenska lärare och elever en arbetsdag på resp. 8 och 9 skoltimmar³⁶⁾. Bland de meränämnda utländska skolordningarna nämner endast Danmarks stadga tidpunkten för arbetsdagens början; den var kl. 6 under större delen av året, och arbetet kunde under tiden nov.—jan. t. o. m. begynna klockan 7 och sluta kl. 4. Detta utslag av en modärnare riktning kom först långt senare såsom lisa åt svenska skolgossar. I varje fall nämna ej stadgan eller andra svenska källor därom. Ingen morgonbön eller bibelläsning föreskrives för morgonandakten; ej heller bibelläsning för avslutningen å dagsarbetet. Utom avsjungandet av sången Veni, Sancte Spiritus³⁷⁾, torde dock morgonbönen bedafs —

33) Sådant nämnes jämförelsevis ingående i t.ex. Lüttichs och Strassburgs läroverk, i Würtembergs och Sachsens latin- och modersmålskolor samt i Wittenbergs flickskola (1533). — Tor Berg s. 22 yttrar att klasslärarsystem och olika lärum funnos i svenska skolor men angiver ej källorna för ett sådant påstående och antyder ej att detta måste stå i tydlig strid med statuten. — Törhända hade man i elevrikare skolor varje klass delad i tre grupper med var sin lärare, såsom fallet varit t.ex. i den treklassiga Stefansskolan i Wien 1446, „på det att vardera klassens överhörer ej må hava flera än tre slags lärjungar. Dem kan han mera lätt och verksamt undervisa, än när enligt förut gällande praxis en pedagog [= rektor] har tio elever, vilka ofta befinna sig på ända till sex olika stadier“. — Ju flera elever, dess flera klasser; icke blott därför att de voro många utan framför allt därför att de be-

naturligtvis på latin, såsom fallet var i Wittenberg (1533). Eventuellt har även då eller senare en del av lilla katekesen reciterats. Antagligen har ungefär ½ timme åtgått för morgon- och ¼ timme för aftonandakten. Den senare upptog åtminstone bön och psalmsång. — Det sista, gossarna hörde av sin rektor varje dag, var uppmaningen att väl överläsa de läxor, som skulle förhöras följande morgon. Törhända fanns han dock osynligen närvarande även på vägen från skolan. Atminstone en och annan nitisk rektor följde väl nämligen det utländska förfaringssättet att i varje kamratgrupp utse en spejare, som skulle till straff anmäla dem som talade modersmålet eller „i övrigt“ uppförde sig olämpligt.

funno sig på så olika ståndpunkt. Att „lära flera böcker“ än förut var ofta liktydigt med uppflyttning till eller anordnande av högre klasser — en förmån som länge varit ett av motiven till studerandes och medlärares vandringar från skola till skola.

34) Jfr. bl.a. Mecklenburgs kyrkoordning, som Sveriges nästan ordagrant efterliknar i förevarande hänseende. Den yttrar t.ex. följande. „Das dritte Heuflin sol man in den grössern Schulen also machen, das man die Knaben dazu wehlet, die nu zimlich Grammatici sind.“ Enligt Brandenburgs visitationsordning 1573 skulle eleverna efter sina kunskaper tilldelas respektive klasser samt varannan månad flytta var och en upp eller ned allt efter framstegen, respektive tillbakagången. Därvid skulle rektor samråda med kyrkoherden och tre magistratspersoner. Två av de sistnämnda, pastor samt två borgare skulle en gång i månaden verkställa en grundlig inspektion. — Enligt Hamburgs stadga 1529 skulle klasserna sitta varandra så nära, att två å tre avdelningar kunde slås samman till ett läxlag. Vormbaum I s. 19. Sådant sammanslagning nämnes t.ex. i Wittenbergs kyrkoordning 1533 (II—III: etymologi; Cicero och Colloquia).

35) Detta är fallet även trots det att Sachsens skola endast var treklassig. De tre högre avdelningarna hava därför något mindre kurser vardera i de fyr-klassiga läroverken än i de tre-klassiga. Medan i klass II i Sachsens stadga läses syntax och något prosodi, skulle därför blott begynnelsen av syntaxen förekomma i denna avdelning av Sveriges skolordning. Blott tredje klassen får under någon del av de åt Cicero anslagna timmarna höra på fjärde avdelningens svar rörande „aftonversens“ kvantitetsregler.

36) Alla borde „söka till skolan“ „vid fem om morgonen“. „Söka“ betydde dels begiva sig till, dels infinna sig vid. Med de svenska städernas dåtida storlek behövde skillnaden mellan de båda begreppen ej vara så stor. I ingen annan luthersk stadga torde nämnas så lång skoldag. De flesta började 1/2 6 eller 6 (event. 1/2 6 sommartiden, 6 vintertiden. I Memmingen 1513 lästes 7 1/2 timmar klockan 5—4. Där nämnes ingen morgonbön). I vår skolordning nämnes på tisdags- och fredags-morgnar att latinläsningen börjar klockan 6, och tiden för läraren mellan kl. 6 och 8 är på måndag och torsdag alldeles som på tisdag och fredag ordnad i tre perioder. På lördags morgonen talas om „de två första morgonstunderna“.

37) Jfr. Müller II s. 125, 181, 216. Hollander s. 233; Fr. Berg i Verdandi s. 154 och Brolén s. 15 upptaga sex „bönetimmar“. T.ex.

I Sverige — liksom vanligen i utlandet — voro fyra veckodagar vanliga lektions- eller läxdagar. Ett och samma schema följdes på måndag och torsdag, ett annat på tisdag och fredag. Onsdag och lördag voro repetitionsdagar. Denna sed härrörde från (och motsvaras ännu i dag i viss mån av) universitetens föreläsningsschemata. „Repetition“ betecknar i detta fall förhör å det under de senaste två dagarna genomgångna kunskapsmättet, dvs. de då givna läxorna. Därvid borde det — enligt Danmarks kyrkoordning och tydligtvis även enligt det svenska lärarenitet — „bliva en svåra flitig övning“.

Efter morgon- och före aftonandakten användes troligen omkring 2½, resp. 1½ timmar till latinläsning. Stilgenomgång företrädde klockan 9, sång kl. 12 och teologi kl. 1. Tiden mellan 2 och 3 var flerstädes i utlandet ägnad åt högsta klassens teologiska övningar i kyrkan. Där om nämnes intet i Sveriges statuter, men väl var rektor befriad från skolan sagda timme (och kunde sålunda hava tillfälle öfvervara eller själv hålla predikan). Enligt stadgan var tiden klockan 2—3 anslagen till självständig läsläsning. Över-kustos (ostiarium) hade därvid skyldighet att noga tillse ordningen och att anteckna dem som lekte, avlägsnade sig, kommo för sent, voro frånvarande, talade svenska eller förde ett ohyfsat språk³⁸). De sålunda uppskrivna skulle senare av rektor straffas „efter skolasätt“.

Detta schema gäller i all synnerhet klasserna II—IV. Det synes hava upptagit ungefär 54 timmars närvaro i skola och kyrka pr vecka. Därtill kunde komma en å två timmars tillfälle till lek eller „rekreation“ å söndagen.

Med understrykande av att uppgifterna i stadgan ej sällan äro ganska otydliga, att många erforderliga uppgifter saknas och att sålunda här nedan förekommande statistiska översikter och schematiska sammandrag äga endast tillnärmelsevis giltighet, närslutes ett schema för de tre högsta klasserna samt angives här följande approximativa timfördelning för varje dylik avdelnings undervisning pr vecka i tempel och skola: grammatik 7 timmar, litteraturläsning 7 t:r, båda dessa latindelar tillsammans dessutom 7 t:r, stilgenomgång 2 (pr halv klass), aftonvers 3, läxöfverläsning 6 (samt ett stort antal småstunder för enskilda grupper och elever), sång 6, kristendomsundervisning 6, andakt 4, predikningar 6 timmar. Av dessa 54 timmar gävos i nästan alla, dvs. ungefär 50, övning i latin³⁹). Frånräknas övningarna i kyrkan hade av timmarna i skolan 16 å 17 öfvervägande religiöst innehåll och 31 å 32 mestadels profant innehåll; de senare voro alltså dubbelt så många som de förra.

Förestående siffror beteckna emellertid i allmänhet ej de timmar eleverna fingo personlig undervisning av läraren, utan de timmar som de öfverhuvudtaget fingo ägna åt respektive ämnen — varvid ju den allra mesta tiden åtgick till inlärande och repeterande och återigen repeterande i det oändliga av korta stycken pr timme och

dag. Också manar stadgan flertalet elever att ej „sitta fäfänge“, när rektor „läser för“ någondera kretsen. Därunder biträdde hörarna sina yngre kamrater och det säkerligen ofta såsom av dessa avlönade privatlärare.

B. Lägsta klassens separata arbete.

Första klassen var ett slags småbarnsskola, som i arbetet mestadels var tydligt avskild från läroverkets högre avdelningar. Det är därför vanligen blott de senare, stadgan åsyftar i många av de fall, då den talar om „skolan“ eller t. o. m. „hela skolan“. Denna småbarnsskola var befriad från skyldigheten att under de för hela läroverket gemensamma undervisningstimmarna i kyrkan eller skolhuset framträda med recitationer eller besvara frågor; så ock från plikten att tala latin. Den hade sin egen läsplän och sina speciella „informatörer“, sin jämförelsevis milda tukt, sitt (som man trodde) psykologiska behandlingssätt och ett arbete som var om möjligt ännu enformigare än kamraternas.

Nybörjarna i klassen bildade en grupp för sig och lärde alfabetet, stavning, innanläsning och katekes. Såsom första övningsbok användes en edition av lilla katekesens textord, den där upptog även alfabetet. Alltefter barnantal, utrymme och ståndpunkter kunde denna första grupp indelas i två eller flera underavdelningar. På grund av sin ringa utveckling finge de som voro „nykomna till lärdom“, ej „bekymras“ med andra uppgifter än de nämnda. „De måste allt bliva vid en och samma läxa“ [= bok]. Sådan enformighet rådde även, sedan de fått öfvergå till att inöva den lilla s. k. Donaten, Pommerns kyrkoordning 1563 föreskriver gemensamt högt framsäggande av Luthers morgonbön samt av ett huvudstycke av lilla katekesen i tur och ordning. Om aftonen: delar av hustavlan på samma sätt. Annorstädes reciterade eleverna det omedelbart före middagsrasten.

38) Trots stadgans ord att „både små och stora“ skulle vara oavbrutet tillstädes klockan 12—5, hade måhända alltså de närmast boende rätt att gå hem under denna timme. Så var fallet enligt Zwickaus stadga 1523, medan alla enligt Wittenbergs statuter 1533 voro fria denna timme. Jfr. not 195. De två sista i texten nämnda grupperna samt efterföljande straff nämnas ej i 1561 års redaktion av vår skolordning.

39) Det var sålunda hos oss då ungefär som när det sedan på Lockes tid berättades såsom något rysansvärt att man hade 8 timmars latinstudier dagligen. I Bilaga här gives ett försök till schema. — Elevernas flit skulle kontrolleras. Medan rektor granskade stilarna, skulle de icke närmast ifrågavarande hel- och halvklasserna „repetera vid sig själva deras morgonläxor“ e. d. så „att de icke äro fäfänge“ (s. 167). Och en gång för alla tillsäges (s. 170), att „ändock skolemästaren läser för var krets sin besynnerliga läxa, så skola likväl icke, när han för någon krets läser, de andra sitta fäfänge, likasom det intet komme dem vid, utan de skola ock giva akt där på. Ty ingen läxa är så ringa att däruti ju något kan framkomma som ock de hava behov höra“.

dvs. böjningsmönster och annan elementär latinsk formlära⁴⁰). De måste „alla dagar och stunder hålla på samma läxa [= läxbok], intill dess de dessa böcker hava utläst [= lärt utantill samt repeterat] och nu kunna till något mer vara bekvämliga“. Jämte sagda pensa skulle de även förvärva sig ett glosförråd och begynna öva välskrivning⁴¹). Några glosor eller sentenser samt deras översättning skulle de inpräglade under skoldagens lopp, läsa upp utantill före dennas slut, nedskriiva på kvällen hemma ur minnet samt följande morgon i skolan än en gång recitera vid uppvisandet av det skrivna. Allt detta ålades dem i minutiös efterlikning av för-reformatoriska tyska statuter⁴²). I likhet med dessa anbefalldes även ett ideligt repeterande och en ständig handledning av monitorer. Detta motiverades därmed, att de smås fattningsförmåga är svag och osäker samt att de lätt glömma det ena, medan de lära det andra. De korta psykologiska motiveringarna i och för småbarnens handledning äro flera i den svenska än i de utländska skolstatuterna, men den pedagogiska handledningen är i väsentliga hänseenden densamma i alla.

Å söndagseftermiddagarna skulle första klassens elever examineras i lilla katekesen⁴³). Detta torde motiverats dels med att rektor skulle få tillfälle att ägna deras katekeskunskaper en noggrannare kontroll än han å söckendagarna varit i tillfälle till, dels med att ingen dag borde gå, ej ens (ja allra minst) söndagen, utan att man övats i barnabibeln.

Inom denna avdelning både började och slutade rektor sin klassundervisning varje söckendag. Han hade skyldighet att väl tillse, dels att endast skickliga och omsorgsfulla informatorer utsågos pr dag för deras handledning, dels att dessa utförde sitt uppdrag flitigt, på ett rätt sätt och under hela dagen.

I klass I lärde de små alltså kristendom; modersmålets läsning; välskrivning; latinsk läsning med rättskrivning; latinska glosor och efiskt-allmänbildande sentenser samt dessas översättning.

C. Latinundervisningen i klasserna II—IV.

Latinskolans ena, språkliga syfte var att lära eleverna latin. De skulle detta språk „rätt skriva [ortografi], det skrivna rätt förstå [etymologi], det förstådda rätt uttrycka [syntax, prosodi]“. Detta citerade uttalande utgör egentligen Doktrinalens definition å grammatik. På första raden i Melanchthons och andras allmänt inlärdas grammatik gav en ännu kortare definition och därmed även en den kortaste målbestämning: konsten att tala och skriva. Och med den börja även i Sverige tryckta grammatikor efter denna tid⁴⁴). Med alla sidor av latinstudiet, och sålunda även litteraturläsningen, åsyftades en rätt uppfattning av och en grundlig övning i språket självt. Allt var sålunda i viss mening grammatik och form. Latin och särskilt den allmännare betydelsen av ordet grammatik voro av ålder och förblevo alltjämt synonyma. Uppfattningen att medeltidens

skolor mestadels ej läste någon latinsk författare, beror förhända till en viss del därpå, att ordet grammatik i källorna ej sällan åsyftat den allmänna betydelsen men tolkats såsom innebärande enbart grammatik i vår tids mening. Så t.ex. kan det första kravet å varje rektor, nämligen att vara en god grammaticus, måhända åsyfta ej blott

40) Om gruppindelning och placering jfr. Vo r m b a u m I sid. 19 och Dansk Kirkelove I s. 91. Om formläran jfr. samlingsbanden 58: 611; 31: 189; 33: 216 UUB. Bland läxorna märktes *Formulae agnitionum*. I *Methodus Grammatices*. Donato Avtore, Lipsiæ 1561, yttras sid. 5: „Quæ est agnitio primæ declinationis? Hæc est, cuius Genitiuus et Dativus singulares, et Nominatiuus et Vocatiuus plurales in æ diphthongum desinunt.“ Motsvarande för andra deklinationen (s. 6): „Hæc est, cuius Genitiuus singularis, et nominatiuus et uocatiuus plurales in i productam desinunt.“ Jfr. Nördlingens skolordning 1521: „Solle der studennt oder baccalaureus dar zu geordnet, den jungen den Donat nach vnderweisung Johannis Piniciani in seinem buchlein der vnderricht, lernen verteutschen mit anzaigung nach der notturfft, aller fell, person, zeit, vergleichung, bedeutung vnd verfuegung der namen vnnnd wörter . . . Solle der gesellen einer oder mer die jungen kind, die den Donat lernen lesen vnnnd buchstaben, den versicul vnnnd das benedicamus buchstaben, lesen, verteutschen, vnnnd souil durch die vbung gesein mag, on sonndere ernstliche straff singen lernen.“

41) Enligt Nürnbergs statuter 1505 skulle eleverna efter en längre tid „angehalten werden das ir jeder alle morgen vnnnd auch nach mittag ein frische schrift seiner hannd von buchstaben oder von ettlichen wortten tewtsch vnnnd lateinisch, in wachs oder auf papir, seinem locaten zaig vnnnd weyse, die dann derselb locat cancelliren oder vnderstreichen vnnnd die knaben zu formierung gutter buchstaben vnnnd schriften anlayten soll“. — Enligt Pommerns stadga 1563 skulle de små läras tal och siffror, när de rätt läste latin och modersmålet. Där börjades Donaten och Cato först i klass II.

42) Jfr. t.ex. Nürnbergs kyrkostatuter 1505 och Nördlingens 1512, 1521. Müller II s. 148, 171, 212 o.f. Flera stadgar föreskriva användandet just av de s.k. Catos moralsentenser. Jfr. här III: 3. Danmarks kyrkoordning yttrar om dessa: „Lessesincker“ som lärt någon smula läsa innantill, skola lära sig läsa Cato, tyda Donaten ord för ord och däruti flitigt övas. När de en gång hava lärt dem utantill, skola de begynna på nytt, intill dess de hava lärt sig att läsa rätt.

43) Detta enligt 1571 års redaktion. År 1561 gällde det tiden efter ottesången. Enligt Nürnbergs stadga 1505 behövde de små ej gå i kyrkan på söckendag — (så var fallet även enligt Nördlingens 1512 och Danmarks 1537). De borde å söndag under ottesång och före högmässan recitera katekesen på så sätt, att „de yngsta“ läste före och sade efter inför varandra textorden, den kyrkliga tidsräkningstabellen osv. Förhända har undervisningen bedrivits på samma sätt även i Sverige åtminstone före år 1571 års redaktion. Vissa elever kunde erhålla extra undervisning i latin tidigt å söndagsmorgnarna på vintern och efter vesperen på sommaren. Enligt Nördlingens statuter 1521 skulle ungdomen under 1/2 timme före högmässan undervisas i nya testamentet; jfr. här avd. II: 2D, E.

44) T.ex. kryptokatoliken Billii Prima Grammatices rudimenta. Sthlm 1579. „Elementa Latinae Grammatices. Auth. Phil. Melanch. Cra-

språkläran utan åtminstone i någon mån även övriga sidor av latinundervisningen. Uppfattningen att grammatik i inskränkt betydelse studerats mera ensidigt än vad som möjligen varit fallet, kan jämväl hava uppkommit därigenom, att urkunderna ofta tala långt mera detaljerat om den grundläggande än om den fortsatta latinundervisningen.

Men vilka bevis man än kanske skulle kunna finna för att grammatikstudiet i verkligheten ej varit så onaturligt ensidigt, som ett yttligare studium av *acta* synes giva vid handen, så är det dock i varje fall otvivelaktigt, att grammatikreglerna ansågos vara det grundläggande, det väsentliga, det konstitutiva. Dådida läroböcker giva därom de mest ojäviga vittnesbörd. Därom vittna även följande uttalanden och schemautdrag (i vilka emellertid ej sällan framträder den förutnämnda dubbeltydigheten hos begreppet grammatik). Melanchthons skolordning 1528, som var mer eller mindre fullständigt normerande för alla lutherska länder, trots det att den ej var den lutherska kyrkans första skolstadga, hade endast i fråga om försummelse vid det grammatiska läroboksstudiet påbjudit rektors avsättning. Den motiverade sitt stränga krav därmed, att ingen större skada kan tillfogas alla vetenskapliga framsteg („konster“), än att man ej övar ungdomen väl i grammatikan. Ty eljest ginge allt det inlärdas förlorat och allt arbete vore förgäves. Reglerna borde eleverna uppläsa ordagrant utantill, på det att de måtte tvingas och drivas till att lära grammatikan väl. Också skulle man läsa varje dennas huvudavdelning på nytt minst en gång — ett påbud, som i praxis torde bidragit till att varje klass blev minst tvåårlig. Det var efter grammatikans huvudavdelningar, skolornas uppdelning i klasser företogs; och åtminstone så snart det blev flera lärare och skilda lärosalar, uppkallades de olika klasserna och även lärarna efter dessa kapitel. Enligt Danmarks stadga 1539 förestod den lärare synnerligen illa sin skola, som förmenade barnen att lära reglerna och som trodde att grammatik kunde väl läras dessa förutan. Och enligt Mecklenburgs förenämnda statuter borde den dårskap ej tålas, att några föraktade reglerna och ville lära språk förutan sådana. Så höll sig den filosofiskt-grammatiska åskådningen segerrikt kvar, även när den humanistiskt-litterära uppfattningen fått börja befrukta och i viss mån förljuva studierna.

I jämförelse med Sachsens skolordning synas Sveriges statuter velat fordra en något mindre snabb exekution i avseende å latinförsummande rektorer⁴⁵⁾, men skillnaden i uppfattning om grammatikreglernas betydelse var dock ingen. Den allra viktigaste fordran på en rektorsaspirant var, hos oss likaväl som t.ex. i Mecklenburg, att han skulle visa sig vara en god grammaticus⁴⁶⁾. Och hos oss visade sig förvisso samma uppfattning om denne, som Melanchthon o.a. uttryckt med de orden, att det är svårare att bli en god grammaticus än att bli doktor i de tre [högre] fakulteterna. Läraren

och åtminstone de längre komna eleverna borde alltid tala latin. Grammatik-läxorna upptogos i Sverige endast å morgontimmar, — alltså då läslusten och lärkraften var störst. Studierna av originalförfattarna skulle ideligen genomsprängas av grammatikregler. Dialektik och retorik, som voro ett slags fortsättande grammatikämnen, borde upptagas å textläsningstid och sålunda icke taga tid från det egentliga, grundläggande grammatikinhämtandet⁴⁷⁾. Och böjningsmönstren i språkläran repeterades en stund varje vecka genom hela läroverket. Någon tvekan kan sålunda ej råda om att vår skolordning sätter grammatikan över andra sidor av språktilläggnelsen och att den sålunda fullt och helt gillar de ivriga apologier för ett intensivt grammatikstudium, som den ena utländska stadgan efter den andra funnit sig nödsakade att avfatta.

Melanchthon, som var den svenska skolstadgans lärofader och utgivit flera av dess övningsböcker, hade opponerat sig emot att föredraga studiet av författarna framför grammatikan. På grund härav och av traditionen kommo auktorerna huvudsakligen blott att giva vägledning och lättnad vid tillägnelse av språkläran. De belystes ej ur estetisk eller litterär synpunkt utan behandlades mestadels såsom exempelsamlingar och explikationsböcker. Syftet var sålunda i huvudsak formellt och metoden deduktiv: man inpräglade, efterbildade och tillämpade. Och man följde humanisternas metodiska treenighet: regler, exempel, imitation⁴⁸⁾. Melanchthons grammatik (från 1525) hade den stora förtjänsten att upptaga „sköna klara exempel ex Latinis Scriptoribus“ under respektive regler och verkade därigenom för ett mera gagneligt och intresseväckande tillvägagångssätt än det, som förut vanligen praktiserats i skolorna.

couiæ . . . M.D.XXVI“ yttrar följande om „Partes Grammaticae“: „Orthographia, quæ docet recte scribere, ut Vallo per V. Fallo per F. ab ὀρθῶς recte, & γράφω scribo. Prosodia, quæ docet accentus, ut libere, libère; προσωδία latine accentus. Etymologia, quæ discrimina casuum in dictionibus tradit, fortis, fortiter, lego, legis . . . Syntaxis, quæ constructionem uocum, adeoque orationem fingit. συντάξις ordino.“ Boken upptager emellertid huvudsakligen blott etymologi. — Doktrinalen finnes i minst 224 manuskript och 267 tryckta upplagor. Jfr. Mon. germ. paed. XII.

45) Sveriges stadga ansåg fliten så viktig, att försumlighet och bristande flit särskilt nämnes såsom skäl till en å två gånger upprepade eventuell „förmaning“ samt avsättning. Detta steg kunde ock motiveras med klagomål över att rektor vill „eljest sig icke så skicka som honom bör och han utlovat haver“.

46) Följderna av att ej vara det illustreras drastiskt t.ex. av biskop Terserus 1663 26/3 på tal om Kajana skola. Leinberg III s. 118—121.

47) Sachsens stadga kan härvid hava påverkats av att den blott hade 3 klasser att utbreda ämnen över; Sveriges däremot hade 4 klassers normalschema.

48) Jfr. Tigerstedts s. 157. Schück s. 516.

Man lät eleverna mestadels först inpräglare regeln (på latin). De finga sålunda utan vidare förberedelse ett stycke „därifrån och dit“ att inlära utantill, dvs. de finga lära så mycken läxa, som rektorn eller höraren upprepade gånger reciterade. Om de hade någon tryckt bok, finga de troligtvis i Sverige, såsom fallet var i utlandet, först efteråt, under läxans vidare behandling, hava den öppen⁴⁹). Först sedan de följande läxdag förhörts å uppgiften, torde skolemästaren hava återgivit den på svenska samt påvisat regelns tillämplighet på de under densamma tryckta exemplen och på andra därmed jämförliga fall, dem eleverna förut lärt ur författarna⁵⁰). Efter en hel grammatikavdelnings inlärande (en årskurs) repeterades den, på det att reglerna måtte grundligt nitas fast i minnet. Atminstone enligt Mecklenburgs meranämnda förordning (s. 128), som i vissa avseenden ju var direkt förebildlig för oss, skulle han därjämte giva eleverna satser på modersmålet att översätta till latin, på det att de därmed skulle visa sig hava rätt fattat och snabbt kunna använda den ifrågavarande regeln⁵¹). Såsom exempel angives dels på tyska, dels på latin bl.a. följande: Straffet följer förvisso i spåren av föraktet för Guds lag. Enligt Sveriges skolordning medverkade även hörarna vid denna undervisning, varför de ålades förvärva sig „rätta grunden“ på läxan. Förstode de ej eller vore de osäkra, skulle de icke hålla sig för goda att fråga skolemästaren.

Men först och främst skulle lärjungarna naturligtvis kunna utantill och tydligt uppläsa reglerna. Såväl mot detta som mot kravet å förståelse av innehållet bröt man nog ofta. Även å ifrågavarande tid torde man ej sällan haft anledning till sådant klagomål, som ännu ett århundrade senare höjdes t.o.m. mot en rektor (i en svensk bygd): Eleverna „kunna icke förstå, vad han proponerar“⁵²).

Speciellt nämnes hörarnas medverkan ifråga om inlärandet av reglerna för ordens och satsdelarnas korrespondens eller kongruens [jfr nedan] samt ifråga om övningar av exempel på sådana — alltså det arbete, som var det mest tidsödande och ansträngande. Härvid och i litteraturbehandlingen togs speciell hänsyn till den huvudavdelning av grammatikan, som lästes i respektive klasser; sålunda i klass II formlära, kl. III syntax, kl. IV prosodi. Alla men i synnerhet klass II skulle bland annat deklinera och konjugera vissa ord i den sentens ur Cato osv., som man tre dagar i veckan hade i hemläxa⁵³). Vidare skulle alla öva sig att i förekommande texter bilda latinska former och satser samt att inöva ordens och satsdelarnas överensstämmelser (t.ex. ett substantiv böjt jämte ett adjektiv eller verb). Enligt Mecklenburgs stadga, som stöder sig å de nämnda för-reformatoriska statuterna, skulle så även andraklassisterna (på morgonen, efter förhörandet av Aisopos och Terentius) å dessa texter deklinera och konjugera samt flitigt angiva reglerna för genus, kasus, præteritum och supinum. Och enligt Sveriges statuter skulle de elever i nämnda avdelning, vilka inhämtat reglerna för dylik konstruktion, övas och

examineras å sådan kongruens samt sådana regler⁵⁴). Ur de högre klassernas litteraturläxor, ja ur kristendomsboken, hämtade man glosor att deklinera, konjugera, böja till kasus, tempus, numerus etc. Ur litteraturen hämtade man jämväl exempel att belysa grammatikregeln med samt stoff till att sammansätta meningar, uppsatser och dikter utav. Sådana ordböjningar etc. ansågos allmänt göra eleven „underbart skicklig“, och man var angelägen att göra övningarna svårare, ju längre arbetet skred fram. I Danmarks skolordning 1539 nämnes, att Terentius skulle i klass III läggas till grund för övningar i grammatikan samt speciellt utgöra utgångspunkt för förhör av regler ur denna. Även enligt den för Sverige förebildliga Mecklen-

49) Jfr. ingående härom Nördlingens stadga 1521 Müller II s. 215--216.

50) Jfr. Memmingens stadga 1513: 1 klass III skulle höraren säga gossarna „ain regel vsswendig vnd git dar zu yetlicher ain exempel der regel zugeherig. Das muss er och nach inhalt der regel vsslegen, declarieren vnd vertutschen“. Ur Nürnbergs skolstatuter 1505 för högsta klassen (III) jfr. Müller II s. 150; här III: 1.

51) Detta upptages särskilt för klass II.

52) Finska kyrkoh. s. handl. II s. 59--111. Nykarleby djäknar klagade att „de icke kunna förstå vad han proponerar, rector. Sent[entia] av Åbo domkapitel 1657 84]: Rector Carleburgensis lagar så, att de kunna förstå och begripa vad som proponeras“. Brandenburgs Visitationsordning 1573 klagar, att hörarna [„die Schulgesellen“] låta 6,7 gossar samtidigt recitera läxan, när de själva äro olustiga eller vilja gå tillbaka till någon festlighet eller något dryckesbord. Genom lärarnas oflit kunde elever så försummas, att de behövde 2 å 3 år att inhämta, vad de eljest kunde lära under ett kvartal. V o r m b a u m I s. 228, 374.

53) Å formböjningar övades vid genomgången av composita (stilar). De som hört „regulas Constructionum“ in Syntaxi skulle också övas; det var de längst komna i klass II, som begynt lära dem av hörare. Skolordn. 1571 s. 170, 168, 167.

54) De ifrågavarande, varandra åtföljande orden kallades Conuenientiae vocum. Bestämmelserna om de praktiska innötningarna av paradigmata äro nästan ordagrant desamma i Sachsens skolordning och Sveriges. Den förra tillägger, att konstruktions- eller kongruensövningar äro mycket fruktbärande men dock av få övade. Ur Nürnbergs stadga 1505: Aftonvers i klass II (mellersta avd.) hämtas ur Ordspråksboken, Cato osv. „Dieselben latein sollen die knaben des abents lernen, selbs abschreiben, iren eltern anheymns aufsagen vnnd des andern morgens in der schul von in widervmb erfragt vnd verhort werden, mit besichtigung irer handschrift derselben latein vnnd auch mit vnderrichtung, gütte buchstaben ze machen vnnd beds, latein vnd tewtsch schreiben ze lernen . . . Zu der ersten hore nach tisch soll man sie in gemayn casuality vnd temporalia innwendig vnd nicht auswendig vnderweisen vnnd darinn verhorn, vnd doch sie desshalb nicht zum hohsten anstrenngen, sunder dabey auch die nomina vnd verba tewtschen lernen, mit exempeln, als magister ein maister oder der maister, exemplum magister est in choro, magistri des maisters, exemplum claves sunt magistri, die schlüssel sind des maisters etc. mit andern casibus, in singulari vnd plurali, vnnd zu zeiten

burgs stadga³³), som ingående stödde sig på t.ex. Nördlingens skollag 1521³⁴), skulle läraren alltigenom å Vergilius eller Ciceros brev låta konstruera „samt på varje konstruktion fordra regeln ur syntaxen; och han bör icke bliva utledsen på detta tålamodsprövande arbete“. Denna maning hade förut givits även i den sachsiska skolordningen, som sagt, att man borde låta den rektor „löpa“, som fröttnat på arbetet att innöta grammatikan. Och motsvarande erfarenhet föranledde snart de yttranden i Sveriges läroverksstadga, att skolmästarens arbete var enformigt, tungt och förtretligt samt att försumliga och oflitiga borde varnas och avsättas. — Tydligtvis

ein anders nomen für das nomen magister, demselben nachzetwischen als dominus, servus, asinus etc. auch die verba mit exemplen, als ego amo ich hab lieb, tu amas du hast lieb, ille amat, der hat lieb, ego amo magistrum etc. vñnd solchs also furbasser in singulari vñnd plurali, in preterito vñnd futuro zuwertwischen, alles mit exemplen. vñnd so sie die verba vñd nomina im Donat beschriben, begreiffen, sollen ine denn andere, nomina vñd verba, denselben gleich, zu uertewtschen furgegeben vñnd sie darinn verhort werden. also mugen die knaben durch solche exempel zu gruntlicher begreiffung der casualia vñd temporalia komen, vñnd wenn sie also die nomina zuwertwischen begriffen haben, so soll man sie alsdann vnderweisen, die pronomina in oracionibus zu appliciren vñnd zu uertewtschen als meus magister mein maister, tuus servus dein knecht, suus dominus sein herr etc. — Vñd darzu sollen sie etlich vñd allain die gemaynen verss in prima Alexandri, die sich auf die casus, genera, vñd tempora referiren, auf das aller kurtzst vñd slechtst, exponiren lernen. — Zu der andern vre nach tisch sollen sie zwen lateinisch verss, mit vier tewtschen irer ausslegung ex Cathone, Alano in exemplis oder dergleichen, an ein tafel geschriben, lernen, selbs abschreiben, alsdenn innwendig aufsagen, vñnd exponiren, vñnd ain nomen vñd ain verbum darauß variiren vñd flectiren, vñnd des alles des nachuolgenden tags zu derselben stund, nach besichtigung vñnd rechtuertigung irer handschrift der vorgemelten verss oder anders, verhoret, vñnd ine darzu nach aufrichtung des alles zu diser stund, ain regel ex regulis grammaticae vorgesagt oder furgeschriben, declarirt vñnd ausgelegt vñnd abermals des andern tags zu derselben widervmb verhoret werden.“ — Ur Memmings skolordning 1513: „Darnach so exponierend die knaben die verss so sy vsswendig gesagt hond, vñd gebend yere exempel darzu geherig vñd declarieren die selbigen exempel mit samt yer vertiutschung. Och lissd in der locat gewöhnlich etwas dar zu.“ — Nördlingens skolordning 1521 yttrar: „Die ersten stund solle aber ain halber maister oder sonnst ain wolberichter student die knaben anfangs zwen vers aus dem Cathon auswendig aussprechen, vñd darnach jm buch, wie jnen die zu abents daruor furgeben worden seyen, auch alwegen die geschicktesten verteutschen vñnd die reymen Sebastiani Brannts daruber verlesen lassen, vñnd darauß mit ainem namen oder worte jn fellen vñnd verpiegungen jn ainliczen, merlichen oder vilfaltigen zallen, zeitten vñnd massen, in zusammenbindungen vñnd vergleichungen alwegen mit gewonlichem angehencktem teutsch in fellen, zeitten vñnd personen on vnderlas vben, das seyen die vergrundten vñd nuczlichen casualia vñnd temporalia, vñnd der erst eingang latein vñd teutsch redenns vñnd schreibens.“

är det föga fråga om undervisning i vår tids mening; det är föresä- gande, innötning, repetition, förhör, examen ideligen och alltid. Och detta ständiga repeterande och examinerande behövdes så mycket hellre, som kunskaperna ofta saknade innerligt, sakligt sammanhang med varandra.

Under sådant konstruerande och regelförhör var det, som t.ex. Melanchthon sade sig hava under skolåren stundom erhållit kropps- straff — om än „med behörig måtta“. I en komedi av Terentius

Konstruktionen (syntaxen) må här illustreras med följande utdrag ur Melanchthons Grammatica Latina 1561 s. 322 o.f. De åskadliggöra jämväl, huru förf. ej sällan lyckats finna goda tänkespråk o.d. sasom exempel. „De syntaxi nominum . . . Regula prima. Adiectivum et Substantivum eodem genere, numero et casu coherent (Valla lib. 3 cap. 16) ut [Ennius apud Cic. in Laelio.] Amicus certus in re certa cernitur. Et: Orandum est, ut sit mens sana in corpore sano. Iuvenalis [sat. 10.] . . . Regula II. Relativum cum antecedente substantivo, necesse est genere et numero consentire, ut: Quo semel est imbuta recens servabit odorem Testa diu. Horat. (lib. I ep. 2.) Et: Samia mihi mater fuit, ea habitat Rhodi. Terentius, [in Eunuch, act. I sc. 2.] Conueniunt enim in genere et numero: Quo et Odorem. Item: Ea et Mater. Casu autem conuenire necesse non est. Nam is sequenti uerbo respondet.“ På motsvarande sätt upptagas å avd. De syntaxi verborum regler, exempel och undantag rörande nominativ efter verb, genitiv, akkusativ och ablativ med verb osv.

55) Aa s. 129. Den hade avslutat just sina bestämmelser rörande konstruktion och regelrepetition med följande: „Till detta allt är det nödvändigt, att skolmästaren själv är en säker grammaticus, ty vad en själv ej har lärt, därtill har man ej lust och man håller ej ungdomen därtill.“

56) Ur denna: Bland de mest försigkomna eleverna skulle läraren „erst die vngeschicktesten die vers, die jnen vor zu abents jn Vergilio verteutscht vñnd erclert worden seyen, zu vbung der gedechtnus (die ein behalterin vñnd mutter der kunst von den gelerten genennt wierdet) auswendig vñnd ehe sie die bucher auff thuen, frey furderlich vñnd vngestumlet sagen, vñnd darnach jnwendig auslegen vñnd eigentlichen verteutschen lassen vñnd zum wenigsten der ordnung, construction oder zusammensezung der wörter, auch silben vñnd derselben leuffthalben, jn zweyen versen wol vben, vñnd zum letsten etlich namen, furnemen, wörter vñd andere tail der acht reden jnn allen jren anhenngen, nach vñnderweisung des Donats oder der gepreuchlichen grammatik in der schul, jn allen fellen vñnd zeitten verpiegen vñnd alwegen die ordnungen, satzungen vñd regel mit ernstlichem fleis daruber anzaigen lassen . . . Solle der schulmaister alle tag ain anzall vers nach seiner gelegenheit vñnd gut beduncken jn Vergilio, wie sich gepurt, seins besten vleys vñnd verstands lesenn, auslegen vñnd verteutschen. vñnd allemal nach solchem seinem lesen ain jungen, an dem es nach der ordnung ist, vffsteen vñnd den auffß dem ersten vers ain yegklich vocabel vñnder den acht tailen der reden des Donats, sy seyenn gepieglich oder vngepieglich, mit an- czaigung der ordnungen oder regeln grammaticorum jn allenn arten, fellen, zeitten, vergleichungen, bedeutungen, gewonlichen anhenngen sampt den leuffen der ersten, mitten vñd leczstenn silben, den andern

övades t.ex. Thomas Platter så i Zürichs skola, att svetten rann⁵⁷). Det synes, som skulle det dåtida svett drivande inprägling- och förhørsarbetet ganska väl kunna illustreras genom följande citat rörande svenskt läroverksarbete omkring 1800-talets mitt, varvid emellertid tydligt bör betonas bl.a. de olikheterna, att det för 350 à 400 år sedan var i högre grad inövning än läxförhör (enär böcker fattades), att många sådana undervisningsgrupper då ropade samtidigt i samma rum, att straffet då ofta var rätt kroppsstraff i st.f. att stå till timmens slut, att lärarna ofta själva voro skolpojkar samt att ej ens tobak då torde fått giva liv åt lektionen. På tal om sin skoltid i Uppsala för 60 år sedan skriver nämligen en känd pedagog och skriftställare: Hur skulle vår klasslärare „utan snusets livande verkan kunna hålla i gång den väldiga energi, varmed han höll sig själv och oss vakna till allt detta intensiva deklinerande, komparerande, konjugerande etc.etc. i alla tänkbara variationer, av latinska . . . paradigmmer samt alla andra övningar, absolut nödvändiga för vinnande av det automatiskt säkra herravälde över ordformerna, som var den fasta grundvalen för hela den dåtida lärda bildningen; enformiga och i sig själv intresselösa som de voro både för magister och pojkar i en grad, som är ofattlig för vår tids lärare. Enda möjligheten att „hålla liv“ i en sådan lektion var att sörja för kroppslivets anlitande i möjligaste måtto. Det skulle vara „fart“ i lektionen. Pojkarna flögo som kautschukbollar upp från sin långbänk, när lärarens kommando spordes, ofta i form av en pekning med det spanska rör, som ej gärna kom ur lärarens hand. Med ljudelig röst sjöng han ut vad han skulle, inte ett ögonblicks funderande fick förekomma, och efter några sekunder var hans roll slut och en annan i fart med att fortsätta . . . Ingen slapp undan, frågornas jämna fördelning var en grundsten i metodiken, och på timmen kunde man vara säker på en myckenhet frågor. Befanns man ej „vara med“, blev straffet (i Uppsala åtminstone) att man fick stå resten av timmen . . . Jag kan försäkra, att en sådan lektion ej var tråkig alls för pojkarna, de höllos i full sysselsättning och ansträngdes mer fysiskt än psykiskt, då det för en pojke egentligen ansträngande, nämligen arbete med tanken, ej alls kom ifråga. Men läraren skulle vara i jämnt och gott humör, så att „det gick bra“. Det blev sannerligen inte roligt, när vår „Blasken“ någon gång var i dåligt humör och gjorde pojkarna nervösa, så att „det gick sönder“ . . .

Naturligtvis krävdes för en sådan lektion en högst betydande yrkesteknik, och jag är säker på, att ytterst få lärare i nutiden skulle gå i land med att ständigt hålla en klass så säker i det redan inlärd, att därmed kunde organiskt införlivas det genom var läxa tillkommande nya, under det reda i det hela ständigt hölls vid makt; vilket just var de forna lärarnas konst. Därför alltid små läxor mot vad nu gives. Men kravet på överläsning kunde därför vara mycket större, och framför allt lades vikt på, att det sålunda väl inlärd

under följande lektion innöttes till automatisk färdighet. Denna yrkesteknik behövde läraren ej själv utbilda, den var genom tradition ett arv gods i den gamla skolan. . . Tungt var lärarens arbete . . . [det] hade som allt från medeltiden väsentligen hantverkets karaktär av grovarbete, som gav ett påtagligt nyttighetsresultat. Detta var outhärligt för den tidens kulturarbete, så att man kunde känna sig ha full valuta, så ansträngande det var Minst av allt hade gamla skolans A och O, latinska grammatikan, kontakt med verklighetslivet, var därför i själva verket det svåraste att fästa i minnet. Och härom visar sig också den gamla skolan klart medveten. Varför skulle annars däråt ha ägnats all den oerhörda tiden, alltid de bästa lärarkrafterna, det allra mesta av läsläsningen liksom det allra mesta och energifullaste lärararbetet? Målet skulle ändå aldrig kunnat nås, som det då verkligen nåddes, utan den rent underbara minnesteknik, som just utbildats för inpluggandet av „grammatica latina“ och som gav mönster för samtliga andra läroämnen metodik i gamla skolan . . . För den gamla skolan fanns intet annat tänkande än det abstrakta i definitioner, indelningar, regler osv. Att lärjungen ej kunde tänka med denna apparat, visste man väl, men han kunde plugga i sig den utantill för användning senare. Ergo: „minneskunskapen för lärjungen, förståndskunskapen för läraren“⁵⁸)!

in seinem bey sein vorsagen vnd anzaigen haissen, das, wo man ordentlich die jungen dar zu haltet, wunderbarlich keck vnd geschickt macht. Vnd dise vbennden jungen haist man den gepreuchen der kleinen schulen nach etwann declinantes“. Jfr. Memmingens statuter 1513: I Lucani framställning om romarnas historia och krig „glosiert er allwegen in die feder, vff das wenigest drissig verss. Darnach exponiert er in die selbigen zu tiutsch, vnd wan das selbig vss ist, so lat er im die schüler exponieren vnd vertiutschen die verss, so er in den tag for glosieret vnd vertiuscht hat, vnd lert sy dar vss oraciones, also das in anderhalb stunden vff das wenigest sechzig verss glosiert vnd repeiert werden“.

57) Platter säger, att hans nit ej berodde på att han fått något rapp av rektor Myconius (1517). Övningarna i Emmerich i nordvästra Tyskland voro samtidigt av samma slag som i Zürich. Ordklasserna upptogos enligt Donati „åtta talets delar“, — i stort sett dem vi ännu kalla ordklasser.

58) S. Almqvists. 57—72. Jfr. Geijer 3 s. 225 (Läroverksfrågan 1838, 1839): „En lika skarpsinnig som lärd kännare av ämnet [universitetslärare i latin] säger: att det allt för vanliga förfaringssättet består i att strax från början belasta minnet med den tunga bördan av en mer eller mindre dryg grammatika, på det sätt att icke blott paradigmmer utan ock ortografiska, etymologiska och syntaktiska regler samt med deras anhang av specialiteter och undantagsanslöst inpräntas läxa för läxa; att därpå följaren lika sanslös och mekanisk tydning av en eller flera auktorer, utan att den med vederbörliga inlärd grammatiken göres levande; att för dem, som så blivit underbyggda i de lärda språken, frukten av en mångårig daglig läsning vanligen är den att icke kunna med logisk hållning utreda

Grammatikreglernas tillämpande och klargörande var det främsta — om än ej det enda — motivet för litteraturläsningen. Bland författarna lästes till en början Aisopos fabler, pseudo-Catos Moralia samt andra etiska och allmänt orienterande barnböcker, utgivna av Erasmus, av en bland Melanchthons vänner (Mosellanus) och av en bland Melanchthons lärjungar (Camerarius)⁵⁹). I än huvudsaklig, än ordagrann likhet med de mer nämnda utländska statuten⁶⁰) ger Sveriges läroverksstadga till uppgift åt småbarnen att lära sedlighet, seder och latin samt någon kunskap om samtida förhållanden (jfr här III:3). Det skulle mestadels ske ur sen-latinska arbeten, vilka klart imiterade klassikerna. Denna tendens antydes föga i den ursprungliga lutherska förebilden (Sachsens statuter), men Sveriges stadga upptog den i överensstämmelse dels med förreformatoriska, dels med Mecklenburgs och andra, något senare stadgar. Men den nylatinska strömningen kunde ej hålla sig kvar i de följande, strängt klassicerande skolstadgarna i vårt land.

Bland de klassiska auktorerna lästes i klass III Terentius och några rena komedier av Plautus (tillsammans ungefär fem veckotimmar). I klass IV: Vergilius (fyra à fem t:r). I båda avdelningarna förekommo Ciceros Officia och eventuellt Familiares (två à tre timmar)⁶¹). Bland andra yttra Danmarks statuter, att Vergilius skulle i klass IV användas „till en övning i grammatika . . . , och näst [efter] uttydningen skall för dem där visas de märkligaste figurer som äro i ord, orationer och sentenser“. Och enligt Sveriges skolstatuter kunde skolmästaren ur Vergilius, Cicero, dialektiken etc. då och då uppläsa något för hela skolan under alla klassernas

och översätta en måttligt lång period, ej en gång hos de författare, som höra till deras examenspensum; lika litet märkta de åstadkomma en grammatikaliskt felfri och dragligt sammanhängande latinsk uppsats, vare sig i översättning eller original; och grammatikens byggnad, fordom inarbetad i huvudet med så mycken tidsspilla, är antingen så helt och hållet inramlad, som hade den aldrig funnits, eller, om den finnes i behåll, står den såsom en oinredd, av ingen tanke bebodd ruin. „Detta kallas dock“ — utbrister författaren — „att ha studerat humaniora, att vara klassiskt bildad“!

59) Båda voro professorer i Leipzig. Endera av Erasmi eller Mosellani Colloquia skulle i klass II läsas „emellanåt“ vid sidan av Aisopos (å tisdags- och fredagsmorgnarna). Dock blott de av Erasmi, vilka „därtill bäst tjäna“. Sachsens stadga hade yttrat: „De som för barnen nyttiga och tuktiga äro;“ Danmarks: „Några av de bästa och skönaste.“ Boken upptog nämligen vissa skabrösa partier och blev (för sin framställning om munkarna etc.) uppsatt på katolska kyrkans förteckning över förbjuden litteratur. Mosellani Pædologia, vars företal är daterat 1517, omfattar nära 50 sidor i editionen av 1520 (spatiöst tryck, oktav). Den innehåller 37 dialoger, förda mestadels mellan gossar, samt anbefalldes även i Sachsen och Danmark (klass II). Camerarius, som översatt Aisopos till latin, hade utgivit Præcepta morum ac vitæ accomodata ætati puerili

tystnad. Därmed åsyftas säkerligen närmast Figuræ sermonis seu orationis, vilka skulle vara mönster vid latinets skriftliga behandling. Denna samt andra retoriska och logiska övningar skulle nämligen tillkomma såsom en praktisk användning av latin-kunskaperna. Därvid kunde Vergilius mot slutet av klass IV trängas undan och bereda plats för Ciceros antydda läror och framställnings-sätt i avseende å högre latinsk prosa; rektor kunde „handla något in Dialectica eller Rethorica Philippi“⁶²). Enligt Melanchthons små arbeten med sagda titlar kunde de unga därvid alltså lära, att dialektik var konsten eller vägen att undervisa på ett rätt, systematiskt

(inklusive Dialogus de Gymnasiis Ludus VII sapientum), vari han lämnade bl.a. en översättning till latin av Solons, Tyrtaios' och andra grekiska dikter. Jfr. här avd. III 3. Rörande behandlingen av författarna må hänvisas till bl.a. „In hoc Libello continentur Argumenta seu Dispositiones Rhetoricae in Eclogas Virgilii Authore Philippo Melancht[one. Gorlicij] 1568,“ som jämväl upptager flera författares Paragraphes, Erotemata och Scholia till Eklogerna. Jfr. även Melanchthons „In M. T. Ciceronis Epistolarum familiarum librum decimum Argumenta, Annotationes Grammaticæ et Scholia“, I—III. Lips. 1565.

60) Om sagda auktorers samt om Terentii och Plauti studium, om konstruktion och regler osv. är det mycket upplysande att parallellt läsa Hamburgs stadga 1529 och Sveriges. V o r m b a u m I sid. 19 o.f. Jfr. här not 152. Jfr. Nürnbergs skolordning 1505: „Soll man den knaben ein lection die ine nicht allain nutzlich sunder auch lustig vnnd lieplich sey als Esopum vnd ye zu zeiten ain fabel darauss oder Anianum oder Terentium oder annderes dergleichen halten, tewtschen ausslegen vnnd exponiren vnnd auch die sunderlichen nomina, verba vnd ander seltzsam dictiones, die nicht teglich furfallen, variren decliniren vnnd flectiren.“ Nördlingens stadga 1521: „Solle der schulmaister all zeit, wie sich gepurt, mit verganngnen erclerung, was ein comedi vnnd scena sey, mit lautrem anzaigen der jnnhelt, vorreden, anfäng, mittel vnnd ende, mit höchstem vleis die in seiner session ain ganncze stund jm buch des poeten Terency mit erberer zichtiger auslegung der worter vnnd mainungen, alweg mit aigentlicher verteutschung vnderweisen, damit die kain miss verstannd dauon bringen, auch nit allein die worter sonnder auch den sin vnnd sitten der menschen daraus erlernen.“ Müller II s. 151, 218 o.f.

61) Något ur Ovidius anbefalles i Sachsens, Danmarks och Mecklenburgs stadgar, i Pommerns 1535 samt i Articuli ordinantie. — Terentius synes man i allmänhet hava läst komplett. — Urvalet ur Plautus är i Sachsens och Sveriges skolordningar lika även till ordalydelsen och motiveringen: „Dem som rena äro.“ Aulularia, Trinumus, Pseudolus uppräknas särskilt. Den förstnämnda efterliknas i Molières L'avare (Harpagon; Den girige). — För medel ur Vasas testamentariska dispositioner köptes till Kalmar läroverk bl.a. Cicero, Vergilius, Ovidius, Luthers och Melanchthons skrifter (1561). — Klassikerna utkommo i nya upplagor i synnerhet från Basel och från Hieronymianernas tryckeri i Rostock. Denna senare officin var av största betydelse för svensk bildning. Den låg i Mecklenburg, vars kyrkostadga vår ju delvis efterliknar.

62) Detta ord om Melanchthon tillagt 1571. År 1570 hade Rami Dialektik översatts till svenska (i manuskript åtminstone).

och klart sätt samt att detta kunde ske genom att definiera, dividera och argumentera. Retorik vore vägen och konsten att uttrycka sig riktigt och värdigt [ornate]⁶³). Emellertid mana flera stadgar, att sådant studium icke linge på något sätt hindra tillägnandet av den egentliga grammatikan; denna skulle först och främst och framför allt inhämtas. Detta uttrycker vår läroverksstadga genom att anbefalla det speciella studiet av dialektik och retorik blott för klass IV och det endast „understundom“, „när skolemästaren tyckes“ samt på tid som ändå icke skulle ägnas åt grammatikan (utan åt Vergilius).

Där dessa brottstycken ur trivii två högsta ämnen någon gång lärdes, voro de sålunda huvudsakligen dels en sammanfattning av vad man redan delvis kände och kunde ifrån klassikernas studium, dels en inledning till ett grundligt studium av retorik och logik. Att en högre avdelning än meranämnda klass IV måste hava funnits i Sverige, det framgår ej blott av dessa läroämnen betydelse i dåtida bildning [jfr här avd. III : 1; IV] utan även i viss mån därav, att deras grundligare studium så förbereddes i slutet av en klasskurs. På motsvarande sätt var det nämligen ordnat i varje föregående klass: studiet av grammatikpensum i en viss klass förbereddes genom att en elementär del därav inhämtades vid slutet av närmast föregående skolklass. Orsaken därtill var måhända den, att just detta grundläggande pensum borde vara ett föremål för repetition och övervägande under ferien och dess sockengång. Ferieläxor hade sedan länge givits i utlandet och torde även förekommit hos oss, ehuru de — liksom flera andra tidiga institutioner — ej nämnas förrän i 1611 års skolordning.

De på så sätt vunna teoretiska kunskaperna skulle ända ifrån ett stycke in i klass II tillämpas genom jämförelsevis självständig övning i stilskrivning. „Kompositionerna“ utarbetades i hemmet och kanske till stor del även i skolan. Åtminstone i svenska skolor skedde så två gånger i veckan, vilket överensstämde med Erasmi och andra latinlärares föreskrifter⁶⁴). Stilarna hade formen av brev, historisk framställning eller saga. Vid utdelandet av de senare slagen av uppgifter torde det väsentligen gått så till i Sverige, som Erasmus o.a. humanister anbefallt och som det tillgick t.ex. i Mecklenburg. Där diktade läraren på modersmålet några „vackra historier“, såsom om Josef, Simson, David, den förlorade sonen; om Ulysses och Polyfem, Herkules och Omphale, Cambyses och den straffade domaren, Cyrus, Midas (med äsneöronen) o.a. „nyttiga dikter“. Läraren skulle skaffa sig ett stort förråd utav dylika. Genom dem skulle barnen på samma gång övas i språket, lära historia och få många påminnelser om dygd. Bland de berättelser, som Erasmus förelagt eleverna till inlärande, märkas följande moraliserande småstycken och sentenser, dem man kanske även låtit svenska elever inöva, förändra och belysa. „Ingen ära kan jämföras med konung

Kodrus' (som frivilligt lät döda sig för fäderneslandets väl); Krates som kastade guld i havet; Midas som trodde guld var bättre än allt annat; rätteligen föraktar Sokrates dem som leva för äta, ej äta för att leva; skomakare, bliv vid läst!“ (jfr här III : 3). — På samma sätt som redan i utlandet begynt praktiseras och i viss likhet med vad i den muntliga undervisningen förut synes ägt rum,ingo de unga i efterbildandet måhända ej blott översätta direkt från modersmålet till latin utan jämväl övas att i en latinsk text stegvis förändra olika ord till numerus, kasus, person, tempus osv., att tillämpa de efter hand inlärdas grammatikreglerna vid översättningen, att ej blott översätta eller något förändra de temata som inlärts eller som uppskrivits på svarta tavlan, utan även att så småningom på latin återberätta en episod eller en saga, som läraren berättat några gånger vare sig på latin eller på modersmålet eller på båda språken.

Klass IV skulle formulera de en gång i veckan givna historiska ämnena på vers, helst som poetkonsten enligt Visitationsbüchlein gjorde människan „skicklig till mången ting“. Vergilius var generalmönstret för versflätandet, liksom Cicero var det för prosaövningarna eller för de begynnande retorik-försöken⁶⁵).

Den svenska skolordningen är jämväl angelägen att rättandet av skripta ej skulle bli ett hastverk. Jämförelsevis rundlig tid här till anslås fördenskull med orden: „På det tiden må desto bättre tillräcka, skall han [= rektor] icke mer förhöra var dagen än halvparten av sina komponister“. Tydligtvis är uppfattningen densamma, som år 1582 finner följande uttryck i den nya upplagan av Württembergs kyrkostadga: „Skulle en sådan sorgfällig genomgång av stilar taga en halv dag i anspråk, så är dock denna tid väl använd“.

D. Katekesundervisning i skola och kyrka. Medverkan vid folkundervisningen.

I Mecklenburgs, Pommerns m.fl. kyrkoordningar säges inhämtandet av hela förenämnda latinpensum („grammatik“) vara det ena

63) Argumentera = framlägga riktiga bevisgrunder men avslöja och förkasta de falska. Så enligt Melanchthons *De Dialectica* 1531 och *Erotemata Dialectices* 1548. I motsättning till Eloquentia krävde ej Rhetorica epitetet sakkunnig („vis“). Talets delar vore Exordium, Narratio, Propositio, Confirmatio, Confutatio, Peroratio (enligt Melanchthons *Elementorum Rhetorices libri duo*. Witeb. 1532).

64) Ett av de statuter, som i enlighet med Sveriges läroverksstadga men tidigare än denna föreskrev två skriftliga hemuppgifter i veckan, var Zwicks stadga 1523. Den säger sig därvid vara stödd på Cicero, Plinius, Politianus och Erasmus, „såsom de bästa ä detta område“. Vissa av denna stadgas uttalanden om skrivövningarna stämma med vad som sedan anbefalles för Sverige. Jfr Müller II s. 251—253. Om Erasmus: Schmid II:2 s. 74.

65) Vormbaum I s. 90, 197 o.f., II s. 764, 765.

av latinskolans två huvudsyften. Det andra vore „katekes“-inlärandet⁶⁶).

Det sistnämnda kan i viss mån sägas vara en speciellt luthersk institution. Men tydliga ansatser därtill hade förekommit tidigare, ja hava aldrig helt saknats i kristen tid. Åtminstone två å fyra huvudstyckens textord torde i de medeltida skolorna hava inpräglats och upplästs („bedits“, „sjungits“). I Schleiz' skolstatuter 1492 åläggas eleverna ej att köpa någon annan skollitteratur än „die tafeln des abc, das pater noster, das benedicite und das gratias“. Bland övriga för-reformatoriska skolordningar torde Nürnbergs stadgar 1505 och Nördlingens 1512 utförligast talat om „katekes“-studiet. De opponera f.o.m. emot den allt för ansträngande utanläsningen av „der tafel [pater noster, ave Maria, credo], benedicite, confiteor etc.“, vilken toge mycken tid av småbarnen till skada för andra nyttiga läroämnen. Blott före varje högmässa borde dem föresägas och de upprepa dessa huvudkapitel av barnaläran, varigenom de unga i klass I kunde både gärna och lätt inhämta dem⁶⁷). Antydda bordsböner skulle monitören giva dem skriftligen samt tillsäga dem att hemma „läsa, bedja och säga“ dem vid bordet för sina föräldrar. Blev vid lärarens kontroll svaret nekande, skulle de unga agas för att så „hållas till gott väsen och däri fortfara“.

Sedan Luther framträtt, märkes ingen klagan över tidsspillan och överansträngning genom „katekesläsning“. Tvärtom. I 1521 års omarbetning av sistnämnda statuter ålägges „en student eller välläsande skolelev“ att lära de små tre timmar dagligen „läsa och bokstavera i Donaten, tafel och benedicite“, giva dem $\frac{1}{4}$ vers eller vokabler till aftonläxa samt låta dem skriva och uppvisa dessa följande förmiddag. Varje söckendag under samma timme, som högmässan hölls å söndag, skulle han förhöra denna läxa för tredje gången. Lärjungarna borde tillhållas att ord för ord recitera nämnda kristendomens huvudstycken på latin och med översättning till modersmålet alltså: „Pater noster, vatter vnnser, quies, der du bist, in celis, in den himeln, sanctificetur, gehailigt werd, nomen tuum, dein nam, adueniat, zukom, regnum tuum, dein reich, etc.“

I betydande överensstämmelse med dessa, på Erasmus stödda statuter anbefaller Zwickaus stadga 1523, att de yngsta lärjungarna skulle övas att förstå Melanchthons „Handbüchlein“ på tyska och latin. Dennes egen skollag av 1528 (samt Herzbergs och Mecklenburgs) avser samma lärobok medelst sitt uttryck „der kinder handbüchlein“ och anbefaller därmed tvåspråkig undervisning, fastän den blott på modersmålet nämner rubriken å textorden utan att direkt giva antydningar även om latin-versionen. Danmarks stadga kastar omedvetet ett blixtljus över förhållandena i sitt land genom att angiva de tre senare huvudstyckenas titlar på danska men „Fader vår“ och „Tron“ på latin⁶⁸). När sedan vår kyrkoordning — i likhet med

den av Melanchthon gillade Mecklenburgs stadga — säger, att barnen skulle läsa „i abeboken där Oratio dominica, Symbolum, Decalogus etc. uti författade äro“ samt „examineras in paruo Catechismo“, så kan däri tydligtvis icke hava legat någon annan betydelse än inlärande, förhör och innanläsning å både svenska och latin. Att titlarna därvid citeras enbart å sistnämnda språk, torde sålunda hava berott antingen på den gamla vanan att uttrycka dessa lärostyckens namn just på latin, — eller ock har man i någon mån hyst fruktan för att menigheten eljest ej skulle sända sina barn till skolan — en fruktan som i varje fall kom till synes i en troligtvis av Laurentius Petri inspirerad skrivelse från konung

66) I det senare ineligger tydligtvis jämväl elementär bibelkunskap. Därom jfr. här avd. II: 2 E, F.

67) Müller II s. 113. Tafel är „katekesens“ textord; ordet använt i synnerhet före år 1529. Benedicite (och gratias) äro bordsbönerna. Confiteor = boten, syndabekännelsen. När ave Maria användes i luthersk tid, t.ex. i Sverige enligt 1529 års beslut, bortogs tydligtvis det katolska tillägget utöver Luk. 1:28 (Heliga Maria, Herrens moder, bed för oss syndare nu och i vår dödsstund). Jfr. så ock Betbüchlein 1522. Credo = tron. — Paulsen I s. 344 synes alltför starkt betona bristen på kristendomsundervisning under slutet av medeltiden.

68) Sachsens stadga anbefaller blott nämnda lilla handbok, „vari alfabetet, fader vår, tron o.a. böner stå“. Danmarks föreskriver inlärandet av de böcker, „som jämte abcd innehålla Pater noster, Credo, de tio budorden, dopets och nattvarens ord samt andra sådana barnböner“. Enligt Mecklenburgs skulle man lära „die gewöhnlich Handbuchlin“, vari alfabetet, Oratio dominica, Symbolum och Decalogus äro på ett ställe tryckta. Enligt Sveriges: „abeboken där Oratio dominica, Symbolum, Decalogus etc. uti författade äro.“ — I Sachsens kyrkoordning (i upplagan 1538), i Herzbergs s. å., i Danmarks 1539 och Pommerns 1563 föreskrives, att textorden skulle läsas i klass I och lilla katekesen (inkl. uttydningen) i klass II. I klass III anbefaller ungefär halva antalet av de sig härom tydligt yttrande stadgarna grundlig repetition, halva antalet en enkel katekesutveckling, dogmatik eller grundfrågor. Detta senare föreskrives av flertalet för klass IV. Enligt Danmarks statuter skulle klass II å skolans gemensamma kristendomsrepetitioner uppläsa barnalärdomen, klass III „en enfaldig utläggning därpå“. Enligt Pommerns 1563 skulle alla varje morgon såsom bön recitera ett huvudstycke med utläggning eller Luthers morgonbön eller bordsbön eller delar av hustavlan — allt på modersmålet. I klass II förklaras (= exponeras) för dem den latinska Catechismus (och söndagsevangeliets). I klass III repeteras (= förhöres) hela katekesen å båda språken. Mecklenburgs och Sveriges statuter yttra, att alla examineras å katekesen men tillägga att „de större“, resp. „den översta kretsen“, skulle besvara grundfrågor ur dogmatik, resp. bibeln, vadan man kan antaga, att Danmarks mönster i stort sett följts även hos oss. Enligt vår kyrkoordning skulle i klass III förekomma repetition (= förhör). Enligt Västerås' skolstadga 1628 skulle i klass II läsas uttydningen på svenska under aug. och sept., på latin f. o. m. okt. till jul. Lilla katekesen repeteras i klass III i aug. och sept.

Gustav till allmogen. Eller (ett tredje försök till svar:) har man i begynnande mån velat arbeta för att katekesen på modersmålet skulle vara inhämtad redan före skolgången, — något som motiverades såväl av ämnets vikt för varje människa som av månhelen om att läroverkets tid ej skulle behöva upptagas av sådana enkla kunskapselementer, som kyrkan ville se barnen indricka med modersmjölken. Med kännedom om den tidens tidiga inlärande av katekestexter i fromma hem — många kunde dem redan vid fyra års ålder — är det ock tydligt att de barn som sändes till prästlevskolan (läroverket), i vanliga fall kunde textorden före inträdet. Ett fjärde svar på frågan varför blott latintitlarna uppgivas, kunde då möjligen — men ej troligt — vara det att man rent av ville tillkännagiva avsikten att barnen borde och måste före inträdet kunna de fem huvudstyckena (samt bords-, morgon- och aftonböner). I så fall torde vår första kyrko- och skolordning hava varit den första stadga hos oss, som stipulerar eller åtminstone önskat stipulera minimikunskaper för inträde i „den enda lagliga“ skolformen — en fordran som även i avseende å kulturutvecklingen och tidsavståndet väl harmonierar med att år 1724 stadgades innanläsningsfärdighet såsom villkor för inträde i läroverket. I förra fallet förutsattes alltså hemmens undervisning såsom underlag för läroverket, i senare fallet förutsattes ej blott hemmens utan i allmänhet även klockar-, pedagog- eller informatorsundervisning (folkskoleundervisning skulle man möjligen kunna säga). I varje fall måste det i reformationstidens skolordning ej varit fråga om några metodiskt-principiella förbud för ordagrant katekesinlärande på modersmålet. — — — Sådant inlärande ägde tydligen rum i all den utsträckning, barnen ej redan inhämtat de pensa, utan vilkas kunskap ingen ens borde få vara en fri församlingsmedlem, än mindre undervisas till att bli en lärare och ledare i församlingen⁶⁹).

I denna mest elementära kristendomsbok var det, man lärde sig att stava och „lägga i hop“. Det var en den naturligaste väg och ett i traditionen nedärvt sätt att så söka vinna två ädla syften på en gång. Man lärde de unga läsa modersmålet och latin genom katekesen, och snart inhämtade de vissa delar av bibeln genom innan- och utanläsning. Man trodde sig så hava ådagalagt för dem, att det religiösa skulle vara först och sist i allting, vara A och O. Men i verkligheten nedsjönk det ofta till ett livlöst övningsunderlag och en osjälvständig förutsättning för språkliga framsteg. Det heliga profanerades — fastän i bästa avsikt.

Av referatet från Nördlingen framgick den praxis, att man i katekesen upptog „Fader vår“ först. Budorden kommo i tredje rummet. Så skedde vanligen under den för-reformatoriska tiden⁷⁰). Så var fallet t.ex. i den s.k. Magdeburgerkatekesen och i Melanchthons nämnda Handbüchlein (Enchiridion elementorum puerilium). De meranämnda stadgarna i Danmark, Mecklenburg och Sverige

upptogo textorden i samma följd som den. Detta gäller, när fråga är om första serien (i början av klass I), där textorden stodo ensamma. Men i sin originala skapelse, den egentliga „lilla katekesen“ kastade Luther om ordningen av metodiskt-religiösa skäl⁷¹). Ej få fingo alltså inom skolans pensum inhämta textorden i olika serieföljd, när de lärde dem första gången och när de lärde dem i „lilla katekesen“.

Den äldre serieföljden torde förekommit i svenska abc-boksupplagor före 1567, t.ex. i den nu okända edition av textorden, som utkom i Stockholm 1537 och som fornforskaren Aschanus innehade ett exemplar utav ännu år 1640⁷²). I åtminstone tre fall angiver ju även vår kyrkoordning textorden i den ordning, Melanchthon

69) Därom mera här avd. III: 4.

70) I Visitationbüchlein nämnas (på tyska) blott bön, tron „o.a. böner“. Uttrycken böner och bedja användas ofta för att beteckna katekesens textord och dessas uppläsning. Ett par av följande notiser i texten: enligt Theding i Kyrkoh. årsskr. 1909 och Lundströms utredning i Enchiridion passim. Jfr. A. C. Bang I s. 273 o.f.

71) Såsom det för en sjuk först är nödvändigt att få sjukdomens art konstaterad, så borde Guds tio bud först lära oss känna synden samt giva oss vägledning för vårt görande och låtande. Därefter vore det av nöden för den kranke att känna läkaren; så skulle vi av „tron“ lära känna hjälpen, nåden, barmhärtigheten. Såsom den sjuke (för det tredje) bör söka hjälp av läkaren, så lär man av tredje huvudstycket närma sig Gud med åkallan och trösterik bön. Detta enligt företalet till Kurze Form der zehn Gebote 1520. — Det sagda repeteras ganska troget i Ol. Martini proststadga. — Paulsen I s. 279.

72) Jfr. min kommande undersökning Den kyrkl. folkuppf., avd. Katekesens textord. Danmark ägde katekeser från 1532 och ideligen nya upplagor utkommo sedan. Finland, som ju var svenskt, erhöi år 1543 en edition av textorden i finska. En svensk edition måste då hava utkommit långt före 1567, ja före 1548. — Lundströms bevisföring i „Luthers Enchiridion“ sid. 56 om en motsvarande edition utgår från påståendet, att 1567 och 1572 års upplagor äro tryckta såsom integrerande delar i den svenska psalmboken. Enär detta genast föreföll mig tvivelaktigt och enär originalet av 1567 icke kunde erhållas till läns, tillskrev jag den, som funnit den förstnämnda utgåvan, bibliotekarien R. Dahlberg, Helsingfors, varefter han gav följande beriktigande och förtydligande meddelande, daterat 20/2 1920: „Katekesen 1567 (liksom även 1572) utgör nog ett tryckalster för sig med eget titelblad, kolofon och arksignering och är således strängt taget icke en integrerande del af psalmboken (jag har själv tyvärr i min efterskrift till en facsimileedition av 1567 års katekes (s. 21) oegentligt använt samma uttryck utan att hava klargjort för mig dess riktiga valör), men det synes mig, som om psalmboken, katekesen, evangelieboken osv. oftast utgått från tryckeriet som en serie och inbundits (möjligen genom tryckeriets försorg) i ett band, i vilket skrifterna i serien intagit en bestämd ordning.“ Jfr. Adde katekeskatalog, som uppgiver, att 1567 års upplaga är tryckt „tillsammans med Then Svenska Psalmeboken“.

sagt dem⁷³⁾ (medan Luthers serie ej kommer till synes). Under inverkan av tidens bundenhet av traditionen, vilken ej tillät, att andra förändringar än de absolut nödvändiga infördes i ett så vördnadsvärt, ja sacrosanct dokument som en kyrkoordning, har formuleringen så från tidigare kyrkolagsredaktioner bibehållits i de två av oss kända upplagorna av kyrkoordningen. Att detta skedde i trots av att åtminstone de första nu kända svenska (fullständiga) katekeserna uppvisa ny-luthersk serieföljd i båda huvudavdelningarna, är långt mindre ägnat att förvåna, än att t.ex. långt senare kyrkolagsförslag ordagrant bibehålla kyrkoordningens uttalanden även i sådana avseenden, där den för länge sedan måst vara att i sak anse såsom ett mer eller mindre fullständigt förbiskridet stadium.

På de sålunda inlärdas textorden följde inhämtandet av Luthers lilla uttydning. Det är detta pensum jämte böner och repetition av textorden, som åsyftas i vår skolordnings ord: På söndagen efter aftonsången [1561: ottesången] skola de små examineras in paruo Catechismo. Med "de små," menas för visso "de smådrängar av den nedersta kretsen", "de barn och smådrängar som minst kunna". Men å vardagarna nämnes intet om inlärandet av uttydningen. Antingen har så likväl skett under "informatörernas" ledning, eller ock innerligger i ordet "examineras" ej blott innötning av textorden utan även en första uppläsning och inövning av uttydningen och bönerna. Tydligtvis reciterades de å både svenska och latin. Läsningen å modersmålet skedde närmast för deras skull, som möjligen ej redan kunde dessa pensa, och den — liksom uppläsningen av textorden på svenska — var motiverad bl.a. därmed, att katekesens delar "hörde till tiderna i kyrkan". Dessa förberedande recitationer kunna nämligen ej hava onödiggjorts därigenom, att de små åhörde de äldre kamraternas enstaka uppläsningar offentligt i kyrkan å söndagarna eller i läroverket repetitions- och förhörsvis under en stund på lördagarna och onsdagarna. Då man å de sistnämnda skulle ägna en del av en timme åt att "repetera allmänt lectionem Catechismi", torde även några längre komma i klass I fått någon gång offentligt låta höra sina kunskaper i barnaboken (jfr. not 43).

I avseende å utredningen av de kristna sanningarna hade tidigare hållits antingen endast katekesutläggningar eller ock endast bibelförklaringar, enligt vad både Sachsens och Mecklenburgs stadgar förmåla⁷⁴⁾. Nu borde båda slagen förekomma. Och båda skulle giva begynnelse och lockelse till ett kristligt och gudligt leverne. Rektor skulle enkelt och riktigt utlägga katekesens olika delar i tur och ordning samt "inbilda" hos barnen de för ett rätt liv nödvändiga begreppen, såsom gudsfruktan, tro och goda gärningar. Utom förhören å lilla katekesen stycke för stycke, elev efter elev, skulle grundfrågor besvaras. Svaren äro tydligtvis en sammanfattning av rektors citat och utläggningar⁷⁵⁾, vilka torde givits enligt någon av tidens många spörsmål böcker i dogmatik eller katekes. Inbördes lika

lydande frågor uppställas t.ex. i Mecklenburgs och i Pommerns statuter (1552, 1563), men i den förra stadgan hänföres de till katekes-, i den senare till bibelundervisningen. Även i Sveriges statuter nämnes sådant förhör vid bibel- men ej vid katekesbehandlingen. Spörsmålen rörde sig inom dogmatiken, vare sig nu antingen katekes- eller bibeltimmarna bäst räckte till för den grundläggande utredningen av troslärens terminologi. Någon lärobok i dogmatik eller någon speciell (större) katekesutveckling anbefalldes ej ännu i ifrågavarande statuter.

I likhet med Hamburgs o.a. läroverksstadgar nämna Sveriges statuter på tal om katekesbehandlingen blott det, att å två veckotimmar skulle hållas en lecsa i Catechismo samt att repetitionsförhör borde äga rum under en del av två veckotimmar. Den häråt anslagna tiden synes sålunda i alla länder varit jämförelsevis ringa. Och vad Sverige beträffar, var den väsentligt knappare, än vad man kunnat vänta av dess läroverk, vilka i högre grad än utlandets stodo under kyrklig egid⁷⁶⁾.

Skolgossarna erhöilo även vid flera slags gudstjänster i kyrkan kunskap i katekesen. Några katekesdelar ingingo i varje högmässa, nattvardsgång, barndop och begravning. Och prästen uppläste därjämte huvudstycken just såsom memoreringspensa vid varje högmässa "särdeles å landsbygden"⁷⁷⁾. Och vid de smärre gudstjänsttillfällena (horae canonicae) hade småningom utvecklat sig

73) Därav en gång i och två gånger utanför skolstadgan (kyrkoordningen 1571 s. 36, 84, 163).

74) Utläggningen för eleverna anbefalles i Sachsens, Mecklenburgs och Danmarks kyrkoordningar. Jfr. i den förstnämnda: avd. Om de 10 buden samt Om mänsklig kyrkoordning. Om eleverna voro många, skulle vissa förhöras under några veckor, andra under andra veckor. Det sistnämnda anbefalles även i staden Wittenbergs kyrkolag 1533. Enligt denna skulle katekesen på fredag morgon före predikan förnöras och drivas både å latin och modersmålet. De större gossarna "bådo" å latin, de smärre å tyska.

75) Bl. a. i Norges kyrkoordning 1607 anbefalles härför Catechesis Witebergensis i klass III—V. Därmed åsyftades tydligtvis "Catechesis Continens explicationem simplicem et brevem... Contextam ex scriptis... Melanthonis... edita in academia Witebergensi: & accomodata ad usum Scholarum puerilium". I Wittenberg trycktes t.ex. en ny uppl. 1572.

76) Men högt och utan inskränkning förkunnades överallt förpliktelsen för alla, nästan ända till dibarnen, att lära kristendomens elementer. Jfr. P. Palladii Tractat att man borde låta barnen flitigt lära katekesen "med det allra första, som de kunna något tala, att de kunna vänjas till gudsfruktan strax från sin barndom och icke till skalkhet och odygd. Det skall tidigt krökas" [som rätt skall bli]. Visitatz Bog s. 139.

77) Särskilt i utlandet hände det, att klockaren i st. f. prästen reciterade katekesen. Under ferierna (t.ex. sockengängen) hade många svenska latinelever tillfälle till repetition, dels såsom åhörare, dels kanske såsom uppläsare.

flera slags katekesövningar. Åtminstone i sin ena hälft tillgodosågo de nedärvda små mässorna på latin blott i obetydligaste mån menighetens behov av religiös upplysning eller viljepåverkan. T.ex. i Wittenberg, Danmark och Braunschweig uppläste skoleleverna därvid katekesen på latin⁷⁸). Detta var tydligen en parallell till det förutnämnda katekesförhållandet i skolan samt gav en undervisning, som synes varit närmast avsedd för smärre elever från läroverket, när den blott för dem var på en gång erforderlig och förståelig. De lärare behövde denna näppeligen, och menigheten förstod den ej. Sin allra främsta motivering hade den dock tydligen däri, att recitatören skulle erhålla övning i att framträda inför menigheten. Akten var alltså i överbärande mån ett led i skolans och kyrkans lärarebildning: sålunda i hörare- och rektors-, respektive diakon- och prästutbildningen. Även om uppläsningen av katekesen på latin ej omtalas i Sveriges läroverksstadga, torde sådan dock hava ägt rum hos oss. I varje fall erhöles latinskolegossarna motsvarande övning genom recitationer av bibeltext (jfr här II : 2F).

Ett helt annat slags tillfällen till andakt och katekesövning voro de efter hand framträdande akter, vid vilka läroämnet var katekesen på modersmålet och vid vilka flertalet åhörare och medverkande utgjordes av folkets oskolade barn. Dessa folkliga katekesgudstjänster eller inövningstillfällen bestodo än av recitation och förklaring av katekesdelar, verkställd av prästen eller klockaren, än enbart av innötande eller examinerande katekesuppläsning, verkställd av barn och tjänstefolk, än av både prästens (klockarens) och de ungas aktiva insatser på nämnda sätt.

Mellan dessa båda ytterlighetsinstitutioner för kyrklig barnundervisning (småmässor å latin och katekesövningar å modersmålet) uppstodo under tidernas lopp ett stort antal övergångs- eller mellanformer. I anslutning till Luthers krav å folkundervisning sökte sig de folkliga övningarna och katekesgudstjänsterna plats — om än aldrig så liten — inom, vid sidan av eller i stället för de äldre akterna. Inom de senare kunde ej sällan latinalumnerna medverka, i det att en å två uppläste å modersmålet hela det huvudstycke (med frågor och svar), inom vilket prästen skulle vid samma tillfälle hålla en utläggning över ett å två stycken. Eller ock reciterade vissa elever var sitt stycke av ifrågavarande huvudavdelning inom katekesen, på det att de okunniga allmogebarnen o.a. därigenom måtte kunna höra och lära⁷⁹). Dessaingo läsa efter, och de bästa framträdde t.o.m. såsom föresägare i lärarens (prästens, klockarens, latinelevens) ställe. I synnerhet från 1540-talets början begynna sådana uppgifter om barns uppläsning vid latinmässor eller vid folkliga katekesövningar.

De sistnämnda bli va från samma märkliga årtionde allt allmänare⁸⁰). När de framträda i vår kyrkoordination, sker det ofta, här såsom ju annars, i viss mån på latinmässornas bekostnad⁸¹).

Det ena tillfället omtalas med följande, nog så karakteristiska ord just på avdelningen om latinskoleelevernas „kyrkosång“ (sid. 94): „Somligstfädes i städerna plägar man aftonsångstid för predikan höra barnen Catechismum. Det är en god sed. Där så skall ske, måste nattsången och somt av aftonsången dessförinnan bort-

78) Många upptogo visserligen t.ex. predikan över episteln eller recitation av ett å ett halvt bibelkapitel, men blott få (om ens några) av menigheten besökte dem. — Enligt staden Wittenbergs kyrkostadgar 1533 skulle man uppläsa katekesen på latin „på båda sidor vers om vers“. Vid de ottesånger å söndagarna, när ej predikan ägde rum, borde Danmarks skolelever läsa katekesens textord på latin, ett huvudstycke var och en. Rektor skulle på latin angiva varje kommande huvudstyckes rubrik. Läsning av bibelkapitlet kunde sedan vidtaga. Detta om uppläsningen på latin omnämnas detaljerat på avd. Om kyrkosång, å vilken jämväl i Mecklenburgs och Sveriges statuter motsvarande lärda recitationer omtalas. Folkliga katekesutläggningar avhandlas däremot i dem alla på avd. Om predikan. Vormbaum I s. 47 o.f. upptager detaljerad skildring av uppläsningssakter ur Braunschweigs kyrkoordination 1543.

79) Ej sällan äro kyrkostatuterna så otydliga, att man ej rätt vet, om det är „lärda“ eller olärda barn, som recitera katekesen på modersmålet eller om de oskolade uppläsa för att öva sig, för att examinera eller för att öva andra. Enligt Schweinfurts statuter 1543 skulle skolmästaren utvälja skickliga barn till sådan recitation, men de „blödnare“ skulle han fortfarande öva i skolan.

80) Medan varken Sachsens eller Danmarks stadgar talar om latinares eller menige ungdomens katekesrecitation å modersmålet, så finnas föreskrifter om barns uppläsning i Pommerns statuter 1542, Schwabiska Halls 1543, Mecklenburgs 1552, Würtembergs 1559, Sveriges 1561, 1571 och Sachsens 1580. Enligt Pommerns stadgar skulle man i lördagsvespern låta antingen läroverkselever uppläsa ett halvt bibelkapitel eller ock borde två „barn“, frågande och svarande varandra i koret, uppläsa ett huvudstycke ur lilla katekesen. Schwabiska Halls statuter föreskriva, att alla barnen skulle å söndagens ottesång uppställas parvis samt fråga och svara varandra å katekesen. Enligt Mecklenburgs (s. 88) skulle söndagens aftonsång i städerna vara en katekesgudstjänst, där en latinsk sång avsjöngs men där i övrigt modersmålet talades. Efter det „skoleleverna“ sjungit en å två psalmer, skulle prästen undervisa barnen i katekes på så sätt, att han frågade den ene efter den andre och lät dem utantill lära och uppläsa ett huvudstycke pr gång ur lilla katekesen. Därefter borde han dels på predikstolen uppläsa alla textorden, dels förklara ett katekesstycke för menigheten. I dessa tre statuter har man tydligen skilt mellan de å latin „sjungande“ läroverkseleverna (schüler, Jungen, Jugend) och de barn (Kinder) som reciterade å modersmålet. Richter II s. 1, 4, 19, 20, 22, 450.

81) Dock sker det ej i sådan utsträckning, att det — åtminstone för Sveriges vidkommande — kan vara sant, vad Heffermehl säger sid. 61: „Latinen blev för det meste feiet ud af Kirkerne“ under 1500-talet. Jfr. Vasas brev till Måns Johansson 31/5 1539. Och Luther hade ju i Tyska mässan önskat latinsångens bibehållande, ja dess kompletterande med sång och läsning på grekiska och hebreiska.

läggas⁸²⁾. „Somligstädes“ torde här ej i första rummet beteckna svenska utan utländska orter, t.ex. Sachsen, Mecklenburg och Pommern, där i sak dylika institutioner tidigare och tydligt omtalas.

Även om latinelever möjligen kunna tänkas hava reciterat texten en första gång, så gäller i varje fall „förhöret“ menige mans oskolade barn⁸³⁾. Och höra har tydligen samma betydelse som i latinskolan: inöva genom före- och eftersägande eller genom enbart förberedande kunskapsförhör.

Det är endast såsom en av trenne eventualiteter vid själva latinmässan, som man tänker „den goda seden“ införd att lära folkets barn katekesens elementer. Den skulle förekomma antingen i st.f. epistelpredikan av prästen eller i st.f. bibelläsning av latinare eller också såsom katekesrecitation av allmogebarn. Så har vår kyrkoordning sökt få in det ena enkla slaget av folkliga katekesövningar i städerna. Lika obetydligt rum har den förmått finna åt det andra slaget, nämligen fristående⁸⁴⁾ katekesgudstjänster. Sådana hade mångenstädes i utlandet redan tillvunnit sig en dylik plats under hela året. Redan år 1474 hade påbud givits om sådana söndagliga „katekesförhör“ i Sverige. Genom ordet „åtminstone“ angiva kyrkostatuterna 1561, 1571 sin önskan att se dem oftare införda, men man har trots sig böra till en början föreskriva dem såsom en obligatorisk institution blott för advent och fastan. Den får då upptagas blott såsom en kort repetitionsperiod före vardera av de två största årliga nattvardsgångarna och skriftermålsförhören. Därvid får oftast den ena latinmässan pr söndag helt vika för katekesgudstjänsten, vilket kunde vara önskligt även ur den synpunkten att under ifrågavarande perioder nog en del av lärjungarna voro borta på sockengång. —

Elevernas kyrkosång trängdes efter hand undan, sedan den haft sin här nedan supponerade återuppblomstringstid omkring och före år 1600. Förutbildningen till diakon och präst förlägges till annan tid och annat rum. Folkundervisningen behöver kyrkotiderna och tager i anspråk även vissa söckendagar. Horae canonicae ägnas allt mera åt katekesen. Katekespredikningarna begynna övergå till katekesutvecklingar; läroverkets dogmatikundervisning får inom folkundervisningen en motsvarighet i „storkatekeser“. Klockare samt skrivklass- och folkskolelärjungar börja efterträda kyrkoherden och latineleverna i barnundervisningen eller taga alltmer av deras börda. Enär även söckendagar anslås åt barnundervisningen, födes så småningom folkskolan ur „den goda seden“, att „somligstädes“ låta „höra barnen Catechismum“. Denna sed och katekespredikan äro kanske de första stegen till speciella institutioner för kristligt-folklig barnundervisning i vårt land. Men tydliga folkskole-institutioner (på ett flertal söckendagar) tillhöra icke (eller blott undantagsvis) meranämnda utvecklingsskede, det första lutherska, för vilket skede vår kyrkoordning är ett betecknande uttryck. I mera betydande mån

börja de i utlandet skönjas först efter århundradets mitt (i Wittenberg 1559, Sachsen 1580). Såsom så ofta eljest i härberörda hänseenden når utvecklingen till oss $\frac{3}{4}$ sekel senare.

E. Bibelstudium i skolan.

Även vissa statuter före reformationen hade anbefallt något ringa mått av bibelstudium. Så t.ex. krävde Stuttgarts stadgar 1501 och Memmingens 1513 läsning av söndagens epistel- och evangelietexter, medan Nördlingens 1512 önskade utläggning av Petri eller Pauli brev eller ock evangelierna. Visitationsbüchlein och andra stadgar efter den förkastade både deras sed som låte de unga ej alls få någon undervisning i den heliga skrift, och deras som undervisade i alldeles ingenting annat [sc. av kristendoms-kunskap] än den heliga skrift. Ty barnen borde få lära sig dels början till en kristlig och from levnad, dels böcker i och för latintalande. Enligt nämnda stadga skulle därför mellanklassen (II) utantill lära några „lätta och klara“ Davids psalmer bland dem, vilka upptogo huvudpunkter av vad som hörde till ett kristligt liv.

82) Tillägget om minskning av sångpartierna gäller även de fall, då uppläsning av ett bibelkapitel ersatte epistelpredikan (kyrkoordningen 1571 s. 32) och utgör en både saklig och formell motsvarighet till exempelvis den danska läroverksstadgans påbud att, där sången i horae canonicae förlänges mera, än nyttigt är för predikan som där ske skall, må kyrkoherden avtala med skolemästaren att han förkortar sången. Att denna minskning avser latin-mässor och icke de helt folkliga katekesgudstjänsterna, är tydligt, vilket styrker riktigheten av framställningen här om en sammangjutning av två olika gudstjänsttyper. — Nocturnen hade i katolska kyrkan utförts i morgongryningen, men intet vittnar om en sådan de protestantiska gossarnas nattsång.

83) Jfr. Richter II s. 186, 235. Sveriges kyrkoordning använder i ifrågavarande kapitel ordet „djäknar“ fyra gånger men „barnen“ blott i nämnda sammanhang (Jfr. här not 80). Den hänvisar till exemplet i „städerna“, vilket skulle varit onödigt, om den talat om en recitation av djäknar (varje söndag). Hade man avsett en vanlig, alltigenom folklig katekesgudstjänst, skulle påbudet ej intagits i avdelningen om latinsk kyrkosång i kapitlet om predikan, där eljest katekesrecitation och katekespredikan avhandlas. Även om en oriktig placering kunnat tänkas gjord i Sveriges bristfälligt disponerade kyrkoordning, så synes det (om misstag begåtts) hava bort omordnas i lagförslaget 1619, vilket är bättre logiskt uppdelat. Så har dock ej skett.

84) Sachsens statuter 1528 hade ålagt prästen att å söndagseftermiddagarna hålla sådana utläggningar över katekestycken i tur och ordning. I förklaringen över t.ex. trons artiklar borde han påvisa, att Gud Fader skapat allt, dagligen uppehåller allt och låter allt växa. Detta skulle föra menigheten till att bedja Gud om livets uppehälle och nöd-torft. Vidare skulle han där framhålla, att Kristus förlöstat oss och förlåter dem som bedja däröf, samt att den Helige ande vill styra och beskydda dem, som visserligen äro svaga och syndfulla men som ändå fly till honom.

Mestadels av klass III krävdes dessa psalmer sedan i en stor mängd utländska och svenska läroverksstatuter långt in på 1600-talet. Inom dessa pensa tillhörde somliga de s.k. vallfärdspsalmer. Vår skolordning är kanske den enda, som gör den förenklingen, att alla vallfärdspsalmer (n:o 120—134) upptagas och inga andra än de. Detta innebär dock ej någon nämnvärd förändring i sak, enär alla de förut antydda psalmerna i synnerligen lättfattlig form giva uttryck åt samma innerliga fromhetsliv: åkallan och tacksamhet, stilla undergivenhet och hoppfull längtan — alltså just vad Sachsens stadga 1528 fordrat.

Därjämte hade denna föreskrivit, att man skulle i nämnda klass II läsa Mattei evangelium. I st.f. repetition å detta kunde man, där större elever funnos, utlägga breven till Timoteus eller I. Joh. epistel eller Ordspråksboken. Liksom vid profana uppgifter skulle tydligtvis utläggningar givas endast över förut inlärd text. Dylika pensa hade redan delvis lästs i humanistiska skolor — särskilt å söndagsmorgnar — samt bibehölls och blevo efter hand utvidgade i de lutherska läroverken. Så skedde även hos oss. I större skolor flyttades bibelläsningen till klass III å IV, medan klass II lärde katekesen⁸⁵). Vår stadga uttrycker ej tydligt, i vilka klasser de olika pensa verkligen lästes. Troligen måste det vara beroende på, om läroverket hade tre eller fyra klasser, — en restriktion, som motsvarades av Visitationsbühlens uttryck „större elever“⁸⁶). Enligt sistnämnda statuter vore det nämligen ofruktbart att betunga ungdomen med „svåra och höga“ böcker (såsom Esaias, romarbrevet och Johannes evangelium). Tydligtvis är det av samma skäl, som även Sveriges statuter förbjuda rektorerna att å skolstadiet fordra läsning av andra bibelböcker än Matteus samt I Tim., I Joh., Ordspr. och vallfärdspsalmer.

Vissa språkliga och logiska svårigheter finnas ju i de anbefallda lika väl som i de uteslagna bibelböckerna. Och de senare giva i minst lika hög grad som de förra uttryck åt det väsentliga i bibeln. Om det än är ovedersägligt, att de förstnämnda äro jämförelsevis mycket enkla i grammatiskt hänseende, så torde det dock varit innehållets art och lättfattlighet, som givit utslaget vid valet. Man ville tillgodose den praktiska riktningen inom undervisningen, framhäva de etiskt och religiöst fostrande momenten men förbigå de övervägande teoretiska, subtila, svårfattliga. Humanisten-etikern Melanchthon torde i om möjligt högre grad än Luther bestämt urvalet. Man bibehåller nämligen de av humanisterna och nyaristotelikerna omhuldade, etiskt orienterade pensa och lämnar helt t.ex. det av Luther så högt skattade romarbrevet⁸⁷). Och det är för visso moralpedagogiska krav, som medverkat till valet av t.ex. Mattei evangelium. Däri inskräppte ju bergspredikan sedebuden och däri erbjöd Jesu varningsserie (18:15—18) stöd för kyrkotukten, på samma gång som plats lämnades för undren och andra religiöst-

mystiska inslag. Vid studiet av första Timoteusbrevet kunde prästämnena få hos sig inskräppta och för sig belysta de krav, Paulus ställer på dem som vilja bli präster och biskopar. I första Johannes- och i andra Timoteus-breven gävos praktiska maningar rörande individens religiösa liv. Och i ordspråksboken erhöill man i kort-huggna sentenser en levnadsviisdom, besläktad med och kompletterande den, som alumnerna inhämtat under alla tidigare skolår (jfr här III:3).

Mattei evangelium var i flera länder det enda obligatoriska pensum. Det nämndes ju såsom det första bibelpensum i svenska stadgan och var tidigt uppfört på svenska skolschemata. Bland de utbildnings- och fortbildningsanordningar, som påyrkades eller beslötos i Västerås 1527 och i Örebro 1529, märkes, att evangelium skulle läsas bland andra läxor, resp. att en god och rättsinnig bibelpredikan borde dagligen förekomma i alla skolstugor. Atminstone sistnämnda år föreläste man i Skara över Mattei evangelium⁸⁸).

85) Enligt Danmarks stadga 1537 borde eleverna i klass IV till lördagarna lära utantill några av de „mest utvalda“ psalmer o.a. skriftställen. Mecklenburgs statuter (s. 128 v:o) yttra blott, att eleverna skulle lära psalmerna utantill. — Översättningen av uttrycket Psalmi Graduum mig given av professor K. B. Westman. — Enligt Danmarks läroverksstadga skulle Mattei evang. eller några av de lättaste Pauli brev eller Davids psalmer eller Salomos Ordspråk läsas för dem, som „bättre äro komna till förstånd“. Dessförinnan skulle katekesen utläggas. „På det barnen må dess häftigare lägga sig vinn om att lära något i den heliga skrift“, så var det ej nog med att läsa mycket för barnen, utan man skulle ock hålla dem till att lära det ordagrant.

86) Även i Danmarks och Mecklenburgs statuter anbefalles studium av Matteus eller lättare Pauli brev eller Ordspråksboken. Enligt Mecklenburgs stadga studeras Matteus eller ordspr. (å onsdagar) samt I Tim. eller Kolosserbrevet eller en vanlig psalm, såsom Miserere, De profundis, Beatus vir (å lördagar). Jfr Ol. Petri II s. 535. I Lunds femklassiga katedralskola, där år 1555 lästes ungefär samma pensa som de i vår skolordning upptagna, studerades Matteus, Ordspr., Titus, I Joh. och Romare-breven i förening med „exercitia pietatis“ (predikoövningar). Wieselgren V s. 187.

87) Luther hyste förkärlek för Johannes evangelium och romarbrevet, på vilket senare även Melanchthon stöder sig i de här sedan nämnda förklaringarna till Matteusevangeliet. I Tyska mässan säger Luther att Matteus skulle läsas i kyrkorna å onsdagsmorgnar och Johannes evang. å lördagar. Matteus vore „en fin evangelist“ att undervisa menigheten, återgäve Kristi goda bergspredikan och nödgade till övning i kärlek och till goda gärningar. Johannes undervisade med makt („gewaltiglich“) om tron. — Vid föreliggande jämförelse mellan bibelböckerna har jag gjort mig tillgodo vissa muntliga uttalanden av docenten teol. doktor Johannes Lundberg, Uppsala.

88) Hollander s. 209. Läraren mottogs med stenar och kastyxor av djäknarna. Reformationen verkställdes dock 1530. Säkerligen hade någon utläggning över de 10 buden, tron och Herrens bön tidigare ägt rum.

Första-gångs-läsning och repetition av detta pensum torde erfordrat två läsår (en klasskurs). De övriga, obligatoriskt eller alternativt anbefallda bibelböckerna upptaga tillsammans ungefär samma antal sidor som Mattei evangelium ensamt och torde därför krävt ungefär samma tid⁸⁹). Vår skolordning anbefaller två lektioner samt en „repetitions“-timme i veckan till bibelläsningen; — i utlandet var än lika mycken, än något mindre, än något mera tid anslagen däråt. Om sagda pensum fördelades å två års lektioner, skulle man i allmänhet genomgå sju verser pr timme i Mattei-evangeliet eller ock åtta i de övriga bibelböckerna. Detta är tydligen större „läxa“ än vad stadgan fordrar i avseende å de världsliga författarnas studium. Terentius och Vergilius borde nämligen „reciteras utan bok, förrän skolemästaren dem exponerar. Därföre skall ock icke mycket företagas därav i sänder“. At grammatikreglens tillämpning å profan text ägnades ju därjämte ett flertal eftermiddagstimmar i veckan. Till språkligt exponerande och grammatisk tillämpning bör rektor därför vid bibelstudiet hava haft ingen tid alls eller åtminstone blott en bråkdel av den tid, vari sådana övningar förekommo vid de profana auktorernas läsning. Då „hela skolan“ åhörde skolemästaren under varje kristendomstimme, hade ej hörarna därvid tillfälle att varken „läsa för“ kamraterna eller öva dem att tillämpa Donat och grammatika å bibeltexten. Men väl kunde dessa privatlärare och även eleverna på egen hand öva detta vid enstaka tillfällen, t.ex. då vissa elevgrupper skulle under stilgenomgången „repetera vid sig själva deras morgonläxor eller annat vad de behöva“; eller enär alla skulle läsa för sig själva „läxor och vers“ klockan 2—3. Dessa studier måste i varje fall anses synnerligen knappa, helst som intet vittnar om att Örebro mötes beslut om inköp av nya testamenten åt ungdomen i sådan grad genomförts, att dessa funnos i tillräckligt antal i skolan (till begagnande å stället eller till hemlån). Även om Novum testamentum å vissa ställen anskaffats, funnos i varje fall ej tillräckligt antal av gamla testamentet, i vilka ju helst även texter borde läsas.

Det sagda kräver så mycket mera beaktande, som vår kyrkoordning (i ingående likhet med många andra länders statuter) ålägger rektor läsa och exponera den latinska texten grammaticae, och därvid låta bliva't, och som detta uttalande framkallat beklagande hos flera forskare o. a. i senare tid⁹⁰). Begreppet exponera betecknar i humanistiskt påverkade, förreformatoriska stadgar ofta en enbart språklig textbehandling, som består till stor del av ordböjningar och satskonstruerande och som förekommer i synnerhet vid läsningen av profana texter. I vissa fall äro emellertid dessa övningar förenade med en översättning av texten till modersmålet, varvid översättandet än synes ineliga i uttrycket exponera, än nämnes särskilt. Än anges även det sakliga översättandet, sakförklarandet, såsom ett särskilt betydelsefullt moment. Så sker ofta, när det i luthersk tid

anbefalles utläggningar av latinsk bibeltext. Såsom sakförklaringar ju även skulle förekomma vid profantext, i det hörarna t.ex. skulle förskaffa sig „rätta grunden“ på läxorna, på det de måtte kunna „dess bättre och med så mycket mera frukt exponera dem för de andra“, — så betona lutherska stadgar allt oftare de teologiskt-sakliga synpunkterna vid behandlingen av religiösa texter. Det är då närmast de språkliga, som åsyftas med uttrycket „exponera grammatiskt“. Huru ej blott de språkliga utan även de sakliga synpunkterna kunna beaktas vid undervisningen, fastän blott dessa ord om grammatisk exposition angivas i statuterna, framgår därav, att Melancthon i Visitationsbüchlein använder just och endast detta uttryck om behandlingen av Matteusevangeliet och likväl både förut och senare bättre än kanske någon annan verkade för innehållets grundliga beaktande. Det gjorde han bl.a. genom en just för skolbruk avsedd, praktisk, kortfattad, saklig utläggning över detta Mattei evangelium. Å 100 små sidor behandlar han nära nog i lapidarstil sagda bibeltext i form av handledning för läraren eller — vilket då var ungefär detsamma — recitations- eller läxbok för lärjungarna. Däri upptog han korta teser (förutan frågor) om t.ex. botgöring, lag, nycklarna, kyrkan. Några korta citat i översättning — här i not — må belysa, huru han, — den lärda föresynen för alla lutherska stadgar och skolmän, samt den efter vilken dessa närmast

89) Antalet verser är emellertid mindre hos Matteus (915 mot 1232) men varje vers är omfångsrikare.

90) T.ex. Löfstedt s. X citerar: Man skall grammaticae exponera Mattei evangelium, och fortsätter: „I analogi härmed lyder ock tyvärr fortsättningen i svenska skollagen: och skall han (läraren) läsa och exponera den latinska texten grammaticae (!) och därvid låta bliva't.“ Jfr. Wieselgren s. 177: „Blott grammaticae expliceras“; jfr. Lundström Skisser s. 96. Jag vill minnas att någon dragit i tvivelsmål riktigheten av dessas förmodanden, men minnes ej nu av vem eller med vilken bevisföring detta skett. — Redan Visitationsbüchlein yttrar, att man borde „Mattheum grammaticae exponiren“. Mecklenburgs statuter ålägga skolemästaren att flitigt påvisa („anzeigen“) grammatiken i sin exposition. Enligt Pommerns förordning 1563 skulle skolemästaren varje onsdag och lördag ifrågavarande bibelböcker „exponiren“, varvid han ej borde giva långa utläggningar utan texten „grammaticae expliciren“ och dess rätta förstånd inplanta hos gossarna. Varje lördag skulle han på det enklaste „exponiren“ samt förhöra klass II och III därur i avseende å grammatik, etymologi, syntax och definitioner. — I Sveriges skolordning 1571 förekommer ordet exponera i följande sammanhang utom det nämnda (s. 168). Sid. 169: Terentius och Vergilius skola „alltid reciteras utan bok, förrän skolemästaren dem exponerar; därför skall ock icke mycket företagas därav i sänder“. Sid. 173: Skolemästare och hörare böra „hava ens läxor (= motsvarande uppgifter), dem de alle tillika (= samtidigt) exponera och med deras localer repetera (= sina lärjungar förhöra)“. Hörarna böra flitigt studera och överse läxorna, att de må kunna „med så mycket mera frukt exponera dem för de andra“.

upptogo uttrycket grammatiskt exponera — tänkte sig behandlingen av bibeltexten⁹¹). Vi finna därav, att hans textbehandling är saklig, enkel och enstydig, saknar spetsfundigheter och bortser så gott som fullständigt från irrlärarna. Han vill tydligtvis bidra till att med hjälp av sakkunskaper och måhända med hjälp av modersmålet tvinga de unga att läsa, förstå och „tala Guds ord på latin“, i det han giver dogmatiska, exegetiska, pedagogiska och språkliga anvisningar i form av notisartade sakförklaringar. De givas icke i första hand av historiskt-vetenskapligt intresse utan för att medelst enkel utläggning tjäna till uppbyggelse. De äro sålunda ett slags förebild till, låt mig säga, utredningarna i Fjellstedts bibelverk och avsedda naturligtvis för lärjungarnas egen frälsning men ock, i minst lika hög grad, för att begynnelsevis förbereda den högsta klassen för dess kommande praktiska bibelutläggning i kyrkans tjänst, alltså för dess blivande verksamhet för andras frälsning.

Enligt samme författare skulle det i Visitationsbüchlein föreskrivna urvalet ur Psaltaren riktigt samt synnerligen kortfattat utläggas, på det att eleverna måtte veta, vad de därur hade att lära och söka. Då det särskilt angives, att detta urval av „lätta och klara psalmer“ skulle läras utantill samt innehölle en sammanfattning av kristliga dygder, såsom gudsfuktan, tro och goda gärningar, så var säkerligen åtminstone denna texts förklaring av teologisk art. Då tolkningen på grund av den knappt tillmätta tiden ej finge vara på något sätt utförlig, torde exponerandet huvudsakligast bestått i ett kortfattat tillrättaliggande av det språkliga materialet, ett återgivande av huvudtanken samt ett sakförklarande utbyte mot andra ord — vare sig detta sedan skett på latin eller på modersmålet. Därigenom erhöi man em halvt språklig och en halvt teologisk behandling av psalmerna. Och så torde även de övriga anbefallda bibeldelarna — Matteusevangeliet inberäknat — hava behandlats. Mecklenburgs, Danmarks och Sveriges meranämnda stadgar skilja ej på behandlingen av Psaltaren och av övriga delar. Vad som gäller den ena bibeldelen, gäller även den andra. Teologisk, saklig utläggning torde givits överallt.

Att svenska kyrkoledare (Laur. Petri o. a.) varit av Melanchthons mening även i förevarande hänseende, framgår därav, att vår kyrkoordination, liksom så många andra länders statuter, talar om *examina* å det religiösa innehållet i kristendomslektionen. Å veckans båda repetitionsdagar skulle nämligen „skolemästaren fråga dem, som äro av den översta kretsen, om de förnämligaste stycken“ som hade varit avhandlade vid bibelläsningen. Detta uttalande kan ej avse några blott grammatiskt-språkliga observationer till bibeltexten, helst som ju ej „småklasserna“ kunna tänkas hava fått sitta sex timmar i veckan och höra på vad blott den eller de högsta klasserna kunde förstå. Det är på frågor om de i bibliskt hänseende förnämsta styckena, högsta klassen skulle svara.

I några stadganden finna vi jämväl närmare uppgifter om dylika förhållanden. Den av Melanchthon före utfärdandet granskade stadgan i Mecklenburg 1552 samt den i Pommern 11 år senare utkommande stadgan uppmana rektor att blott säga „den egentliga meningen“ vid bibelbehandlingen, resp. „de allmänna nakna definitionerna“, och de uppräknade delvis ordagrant lika varandra de spörsmål, som lärjungarna skulle besvara. Sådana voro t.ex. Vad är Gud? Hur många personer finnas i gudomen? Vad innebär lagen? Evangelium? Vad skiljer lag och evangelium? Vad är rättfärdiggörelsen? Nåd? Goda gärningar? Kyrkan? Dopet? Nattvarden? Nycklarna? Korset? Prästämbetet? Överheten? --

91) Enligt Nürnbergs statuter 1505 skulle barnen „lära, avskriya, uppläsa innantill och exponera“ aftonversen med dess uttydning på modersmålet. Och läraren skulle på tyska „utlägga och exponera“ Aisopos, Terentius m.fl. I båda fallen skulle man „variren, decliniren und flectiren“ substantiv, verb o.d. däri. Enligt Memmings stadga 1513 skulle läraren, då han glosserat några rader ur Lucanus, exponera dem på modersmålet. Senare skulle han låta eleven exponera och översätta till modersmålet de verser, som han samma dag „glosserat och förtyskat“. Å söndagsmorgnarna borde söndagstexterna exponeras och konstrueras och därefter änyo exponeras, „alltså översättas till modersmålet och konstrueras“, varefter de följande morgon „på nytt exponeras“ och höjas i avseende å deklination. Tydligtvis är det dels samma, dels ett mera innehållsbetonande tillvägagångssätt, som åsyftas i Nördlingens skolförordning 1521, enligt vilken bibeltexter skulle före högmässan „uppläsas, översättas till modersmålet, utläggas och förklaras“. [Enligt Nördlingens statuter 1512 skulle läraren exponera Petri eller Pauli brev eller evangelierna å söndagsmorgnarna.] Denna stadga 1521 beaktar alltså det sakligt religiösa och har avfattats efter det Luther, Melanchthon och Bugenhagen framträtt.

De här nedan valda citaten äro bland de kortaste styckena i Melanchthons nämnda bok In Matthaicum (s. 9 v:o, 13. Stycket V:8 fritt översatt). Melanchthon skriver rörande Mattei kap. III (om Döparens predikande och döpande verksamhet): *Avd. Collecta. Ånger (poenitentia) är syndens dödande. Av dessa stenar [uppväcka barn åt Abraham], d.ä. släkte, folk. Men redan är yxan etc., d.ä. från himmeln förkunnas Guds vrede över oss [jfr. Rom. 1:18]. Innerst åsyftar han judarna, vilka förlitade sig mera på Abraham än på hans tro och på trons frukt [opera]. Herrens kastoskovel = rättskipning, dom. Göra sin loge ren, d.ä. jorden. Samla vetet = kalla de utvalda till delaktighet i nåden [in gratiam]. Agnarna, d.ä. de som ej tro på Kristus. Dop utan tro är värdelöst [nihil]. Irllärarnas dop är ankare [varmed torde åsyftas: en hoppets ankargrund, för katolikerna, vilka överskattade dopets makt]. — Kap. V:8. Saliga äro de som lida förföljelse. Förföljelse nämnes sist, ty inre frid är ej möjlig förrän yttre förföljelse pågått. Den senare är en probersten för en god sinnesförfattning. Ty ingenting förödmjucar i sådan grad som förföljelse. Denna är kännetecknet på kämpen i Kristi här. — Vid kap. VII:28 framhålles, att Kristi tjänare böra predika Guds väldiga lag, icke människornas kraftlösa ord. — Bland annat resp. 14 och 9 år senare uttala sig Melanchthon och Bugenhagen i nya stadganden*

Tydligtvis hava även de enligt Sveriges skolordning framställda spörsmålen gällt i stort sett samma huvudfrågor i dogmatiken. Likheten är slående åtminstone i ett känt fall; pomraren Georg Norman examinerade prästerna i Västergötland och frågade därvid: Quid est evangelium?

I eller jämte „grammaticæ exponiren“ ligger sålunda i sakligt avseende i viss mån en motsvarighet till vad Luther snart därefter gav åt folkundervisningen medelst lilla katekesens svar å frågorna Vad är det? Luther gav även vidlyftigare svar i sin stora katekes, och av andra fick denna formen av frågor och svar. Och hundratals andra katekesutvecklingar („storkatekeser“) utkommo. En motsvarande större biblisk och kateketisk utläggning var ju dogmatiken. Den blev tidigt läroverkens ägodel, ehuru något speciellt kompendium däri först sent blev anbefallt hos oss.

Skolordningen förtydligar ytterligare sitt „exponera“ genom tillägget „grammaticæ, och därvid låta bli“⁹²⁾ — uttryck, som sällan eller aldrig förekomma i andra statuter. Detta kan tala för att tillägget „därvid låta bli“ allra närmast hänför sig till ordet grammaticæ, — varigenom den språkliga behandlingen kunde tänkas begränsad dels nedåt, dels uppåt; nedåt, så att ej de donatiska, förgrammatiska ordböjningarna finge upptaga tiden; uppåt, så att man ej överginge till överbyggnaderna å de i inskränkt mening grammatiska kapitlen. I sistnämnda avseende skulle man alltså ej betrakta texten ur retoriska och dialektiska synpunkter, vilka i stället i någon mån tillätos beaktande i sådana högre skolor, som hade välordnad retorik- och logikundervisning (här IV). Möjligen inneligger i uttrycket jämväl det, att (såsom ju ofta i Tyskland var fallet) åtminstone vid profan text översättning till modersmålet skulle förekomma vid bibelbehandlingen. — Vid vilken tolkning som helst ligger sålunda i eller bredvid uttrycket grammatiskt exponera ej ett ensidigt anbefallande av de lingvistiska synpunkterna vid bibelläsningen utan ett inträngande i den latinska betydelsen ord för ord, ett tillgodoseende av behovet av både ord- och sakförklaringar, både kunskap och uppbyggelse. Kanske låg däri även fullständig travestering av latin-texten till modersmålet. Det var tydligtvis för att tid skulle vinnas åt mera bibelläsning, exeges samt dogmatik, som man åt de unga valde så lätta bibelböcker, att dessas innehåll till stor del kunde sägas vara förståeligt utan detaljförklaringar. Detta måste påstås varit fallet åtminstone om de därjämte fingo höra urkällan enstydigt översättas å modersmålet, — något som ju var praxis vid behandlingen av profan text i utlandet, där alldeles samma terminologi [„exponera“] användes.

Men antagandet att uttrycket „exponera“ icke kan vid kristendomsbehandlingen hava fått enbart eller i någon större utsträckning innebära ordböjning och grammatikillämpning, må nu stödjas på aldrig så många teoretiska skäl: t.ex. därpå att den anslagna tiden

för kristendomsundervisning var ringa, att sakundervisningen skulle taga en betydande del av sagda tid, att tid skulle anslås för ideligt före- och eftersägande av bibeltext och sakförklaringar samt att även andra — och kanske första — klassens elever skulle höra på och lära; — de bevisa dock ej, att icke föregångsmännens innersta mening svårigen och sent blivit förverkligad. Bland annat fick nog dels språkets makt över tanken, dels lärarnas nit för latinet medverka till att vissa övningar i kristendoms-kunskap torde tätt sig föga olika den undervisning, som bestod i att å profan text tillämpa grammatikan. I all den utsträckning, som så skett, illustrerar det dels huru föga ledarnas intentioner — då som nu — tydligt kommo till flertalet lärares kännedom och dels i vilken ringa grad verkliga undervisnings-reformer därför — då som nu — kunde komma till stånd. Att skolan väl sällan fullt förverkligade, vad Erasmus och Luther önskat, framgår allt som oftast av föreliggande undersökning. Det synes vara nog så antagligt, att även Melanchthons, skolans närmaste läro-faders, reformatoriska principer endast bristfälligt blevo omsatta i praktiken såväl i avseende å bibelbehandlingen som i många andra avseenden. — — —

Vad eleverna ur bibeln ordagrant inlärt och väl även förstått,

om bibelundervisningen. Det är i de meranämnda förordningarna för Danmark och Mecklenburg. I Danmarks statuter 1539 fäller den senare visserligen icke uttrycket „grammatiskt exponerande“; men i sak torde nedanstående uttalanden om både katekes- och bibelbehandlingen vara just en förklaring av detta uttrycks innebörd i luthersk tid. Sedan stadgan krävt, att katekesen skulle först på det enfalldigaste utläggas, stycke för stycke, fordrade den, att man skulle för vuxnare elever föreläsa förut-nämnda bibeldelar (alternativt), „eftersom barnen kunna begripa, dock på det enfalldigaste, att de rent, förutan alla blandningar må lära det, som till kristendomen hör, och vänjas att kunna skilja skrymteri från rätt gudlighet“. Den under Melanchthons medverkan tillkomna stadgan i Mecklenburg önskar flitigt „Anzeigen“ å grammatikan och tillägger, att rektor borde säga de unga tydligt den enda egentliga meningen men icke införa främmande disputationer.

92) Detta tillägg kunde tänkas avgränsa från att läsa andra och flera bibelböcker än de förenämnda. Till detta alternativ finnes ett i viss mån motsvarande uttryck i förebilden, Visitationsbüchlein. Enligt denna bör man grammaticæ exponera nämnda bibelböcker. „Eljest [= i övrigt] böra skolmästarna icke taga någon bok före till studium. Ty det är icke fruktbärande att läsa svåra och höga böcker, Es., Rom., Joh. ev. o. d., vilka nagra undervisa i för sitt ryktes skull.“ Lika litet som rektor för grekiskans eller hebreiskans skull borde glömma latinelementerna, lika litet finge han alltså — förtylligande och skrytsamt — breda ut sig över många bibelböcker. I avseende å det för en präst så viktiga bibelstudiet skulle skolans uppgift alltså blott vara av en första förberedande art. Emellertid är att märka, att denna avgränsning skett i Sveriges stadga redan några rader förut: „av Skriften skola inga andra böcker uti skolorna läsa varda än“ . . . Den varningen torde därför ej behövt ännu en gång nedtecknas.

skulle de vänjas att i kyrkan uppläsa. Det skedde i analogi med och i samma syfte som katekesrecitationen på latin i templet⁹³).

Till denna offentliga uppläsning förbereddes de unga dels genom de större elevernas recitation av inlärd bibeltext å varje repetitionsdag, dels under några av de fem till inövande av „läxor och vers“ anslagna veckotimmarna, dels genom rektors „examinatio“ å „officia ecclesiastica, lectors och annat“ vid slutet av bibelförhöret och skolarbetet på lördagen. Sistnämnda generalrepetition torde i ingående detaljer varit lika vad t.ex. Wiens, Nürnbergs, Nördlingens och Wittenbergs skolstatuter (resp. 1446, 1505, 1512 och 1533) föreskrivit och vad delvis Nova ordinantia (s. 327) begär, nämligen dels återupprepning av mässdelar och annat som lärjungarna böra sjunga i vespern och på söndagen, dels förklaring av hymners, antifoniers och responsoriens innehåll, dels inhämtande av den kyrkliga tidsräkningen. Den senare var emellertid ej en aritmetisk-astronomisk uppgift utan, som vanligt, ett minnespensum på latin. Det upptog en helgdagskalender å hexameter, vilken åtminstone enligt Memmingens stadga 1513 skulle vara uppskriven på svarta tavlan och vilken mångenstädes inpräglades redan i klass I⁹⁴).

F. Bibelläsning i kyrkan. Sång.

Förenämnda generalrepetition avsåg bl. a. att förbereda för de regelbundet och obligatoriskt återkommande recitationerna av bibelkapitel, mässpartier och psalmer samt — eventuellt — katekesens huvudstycken. Att inöva kyrkans musik och sång hade länge varit de katolska skolornas väsentligaste uppgift (vilken delvis motiverade förföljelsen mot alla andra skolslag). Och den var liksom den icke minst viktiga uppgiften för den lutherska kyrkan och skolan⁹⁵). På grund av kyrkosångens framskjutna ställning inom det lutherska läroverket böra viktiga delar av kapitlet därom, nämligen „Ordning med kyrkosång“, tydligen räknas med till skolstadgan. Säkert är det detta kapitel, som i huvudavdelningen „Om Skolor“ åsyftas med påbudet, att skolemästaren uti kyrkan borde „låta djäknarna sjunga och läsa alltefter den ordning som därpå gjord är“. Och enligt „Ordning huru läsas skall i skolorna“ skulle eleverna „sig därpå i tid öva, så att de måga varda i saken färdige . . . [och icke] oövade framkomma“⁹⁶). Kapitlet „Om kyrkosång“ är därför från undervisningens synpunkt närmast att betrakta såsom en pendang till avdelningen „Ordning huru läsas skall i skolorna“ och såsom en redogörelse för skolelevernas halvt yrkesförberedande arbete under sångtimmarna i allmänhet samt å lördagar och söndagar i synnerhet⁹⁷).

Även till sången finnas in i detalj gående likheter mellan de meromnämnda utländska och de svenska kyrkostatuterna. Enligt vissa stadganden av tidiga data borde sådan „sång“ i kyrkan förekomma i städerna varje för- och eftermiddag. Enligt många senare

lutherska stadgar sjöng man dock ej i kyrkan alla dagar. Denna inskränkning motiverades hos oss dels därmed, att inga andra åhörare komme tillstädes å söckendag, dels därmed att — såsom det hefer både i vår och Danmarks stadga — det skulle „vara djäknarna för tungt var dag sjunga uti kyrkan“.

Enligt Visitationsbüchlein skulle man i både otte- och aftonsång i regel sjunga tre psalmer, bedja Fader vår och en slutbön samt sjunga „en tysk sång“. I ottesång borde „en predikant“ antingen predika eller ock lålla en uppläsning ur nya testamentet; därjämte uppsändes böner om fred, föda och Guds beskydd. I aftonsången ifrågasattes blott recitation ur gamla testamentet på modersmålet. Psalmerna skulle i ottesång sjungas på latin eller modersmålet, i aftonsång helst på latin. Vid sistnämnda tillfälle borde även förekomma antifonier, hymner och responsorier samt antingen Marias, Sakarias eller Ambrosii lovsånger⁹⁸) eller andra delar av bibeln och

93) Texterna för uppläsningen i kyrkan blevo blott stundom desamma som för bibelstudiet i skolan. De senare valdes ju närmast med hänsyn till elevernas blivande prästerliga gärning; i de förra texterna däremot ingick även läsning av t.ex. Moses, Samuel och Esaïas. Så enligt Sveriges stadga. Sachsens hade anbefallt t.ex. Matt., Luk., 1 Joh., Petr., Jac., Tim., Tit., Efes., Kol.

94) Müller II s. 61, 151, 174, 182. Melanchthons Cisionianus (avtryckt i Hartfelder s. 156 o.f.) upptager färre namn än de tidigare. Början må anföras:

„Cisio Janus EPIphanis die dona Magorum
Vincit ouans Agne, non PAVlum lumina vertunt.“

Cisio = Circumcisio Jesu, omskärelsen (6 januari). Janus = januari.

95) Jfr. Paulsen I s. 147, 148. Würtembergs statuter 1536 och Sveriges kyrkoordning citera Pauli mening att lära och förmana varandra med psalmer, lovsånger och andliga visor i näden.

96) Aa. s. 172, 161, 94.

97) Respektive Magnificat, Benedictus, Te Deum. Luc 1; O Petri II s. 525—527. Danmarks stadga upptager mera detaljerade bestämmelser om sången och uppläsningen. När två äldre elever i de söckendagliga ottesångerna börjat antifonien, skulle körerna emot varandra sjunga tre psalmer osv. När ej predikan förekom, skulle ett å två barn läsa var sin avdelning ur nya testamentet på latin. Möjligen kunde därefter ett tredje recitera på modersmålet, vad de förra uppläst på latin. Endast „de översta“ skulle vara närvarande i otte- och aftonsång; „de nedersta“ fortsatte sitt arbete i skolan. Å söndagsmorgnar skulle två barn i kyrkan uppläsa dels katekesens alla huvudstycken på latin, dels — eventuellt — recitera ett stycke ur bibeln. Efteråt sjöngs å söckendag en „sång“ å modersmålet eller ock Benedictus med en antifon. Sist, på knä, sjöng man Kyrie, Misericordia, Dominus vobiscum och Benedicamus samt bad Pater noster och slutbön. I aftonsången, som blott föreskrevs för vissa dagar i veckan, skulle man sjunga tre eller färre psalmer, läsa i gamla testamentet på latin, sjunga en hymn, en dansk sång eller Magnificat med antifon samt avsluta såsom i ottesången. Aftnar före och på helgdag samt på söndagar sjunges responsorium osv. Jfr. Pommerns statuter 1542

psalmboken, „på det att ungdomen även må förbliva vid skriften“. Enligt Mecklenburgs stadgar skulle både i afton- och ottesång en gosse läsa bibeltext på latin och en annan densamma på modersmålet⁹⁸). Vidare sjungas psalmer samt ett responsorium eller en hymn och, på söndagar, två antionier. Marias lovsång sjunges på tyska eller på latin. Välsignelsen, kollekt- och fridsbönen läses.

Sveriges kyrkoordning yttrar sig i dessa hänseenden blott sammanfattningsvis men dock så tydligt, att vi kunna tydligt finna, hurusom medeltida och nyssnämnda statuter varit i de viktigaste delar mer eller mindre direkt förebildliga för de svenska skolgossarnas aktiva deltagande i gudstjänsterna å lördag, söndag och helldag. Skolmästaren åläggdes att vid otte- och aftonsång dels skicka sådana funktionärer till kyrkan, vilka förberett sig i god tid för uppläsning och sång, dels tillse, att de för menigheten uppbyggligaste bibeldelar upplästes. Bland dessa bibelböcker hade de större eleverna inlärt flera på latin i skolan. Och de i kyrkan reciterande hade naturligtvis fått speciellt inprägla ifrågavarande pensum utantill på det språk, varå det skulle föredragas. Det var sålunda en del av vad som skolordningen öppet säger skulle läras på svenska („så mycket som hörer till tiderna i kyrkan“¹⁷⁰).

Rektor (eller eventuellt teol. lektor, där sådan fanns) hade därvid även närmaste ansvaret för att eleven vände sig ut till folket, dvs. att han stod synlig för alla (där han stod i närheten av sakristidörren) samt att reciterandet av Matteus, Paulus etc. skedde „långsamt och beskedligt“ [= tydligt], så att det kunde „av de enfaldiga begripet och förståndet vara“. Ottesången skulle „sjungas“ med tre uppläsningar ur nya eller gamla testamentet, tre psalmer, antionier och responsorier. „Aftonsången må också bli vid sitt skick“; när ej predikan hölls, skulle ett eller ett halft kapitel ur bibeln reciteras. Helgdagsaftnar kunde allt sjungas på latin, enär få eller inga åhörare då komme tillstädes.

Efter hand märkas allt tydligare tendenser i nationalistisk, uniformerande och homiletisk riktning. Antalet otte- och aftonsånger samt olikheterna mellan dessa minskas. Predikningar förekomma oftare. Flera uppläsning- och sångpartier utföras på modersmålet, färre på latin. En ej ovanlig minskning i körens prestation av tre psalmer ligger tydligtvis bakom Visitationsbüchleins yttrande rörande aftonsången, där det säges att „det vore fint“, om tre sjönges. Och tydligt uttalas, att det å smärre orter, där inga elever funnes, ej vore av nöden, att kyrkosång utfördes varje dag. Mecklenburgs stadga föreskriver 1—3, Danmarks och Sveriges 3 eller färre. Om de flesta sångpartierna angives hos oss, att de må sjungas än på latin, än på svenska. Och i viss överensstämmelse med t.ex. O. I. Petri (III s. 4) säger vår kyrkoordning uttryckligen, att predikan icke finge i någon mån förhindras av mässpartierna, ty den förra är betydelsefullare än „något slags sång eller annat sådant“.

I Sverige liksom i Danmark blir därför — och på grund av tidsförlusten för lärjungarna — sången ej sällan avkortad. Och den speciella nattsången (som för övrigt blott „stundom“ förekom) blir tydligen snart fullständigt bortlagd. Kyrkolagsförslaget 1619, vilket i så gott som varje punkt kopierar kyrkoordningen 1571, saknar varje tal om nattsången.

I ersättning för den partiella indragningen av kyrkosång å vissa söckendagar kräver Sveriges kyrkoordning, att eleverna skulle i skolan sjunga några hymner eller antionier dagligen. Denna undervisning i sång, om vilken här nedan må citeras några uttalanden av en fackman, „hade dubbel betydelse vid skolan. Den utgjorde å ena sidan en fortsättning av den medeltida, rent prästerliga utbildningen; och då mycket av den gamla liturgiska sången levde kvar i den protestantiska kyrkan, måste också skolgossarna, som ju i första hand ville utbilda sig till präster, lära sig denna; men å andra sidan hade sångundervisningen till uppgift att stödja församlingssången, och därtill krävdes övning även i sjungandet av de nya lutherska sångerna (vad vi kalla psalmer), vanligen enstämmigt, någon gång på högtidsdagar flerstämmigt (in figurativis)⁹⁹).

Richter II s. 1 o.f. — Skolemästarna skulle „låta tillskicka vissa Officiales, Horistas, Rectores, Lectores, Versicularios etc. . . . Sammalunda ock Cantores in figurativis, när någon stor högtides dag tillstundar“. Jfr. Norlind Musikhistoria s. 26, där vi åter finna likheter mellan medeltida och luthersk kyrkosång: „Ledarna av sången såväl i domkyrkorna som i klostren voro i regel två till antalet och buro vanligen namnen cantor och succentor (i nunnekloster: cantrix och succentrix). Denna dubbling framgick huvudsakligen ur sångens fördelning i två varandra svarande körer, vilka följaktligen krävde var sina ledare. Alla körsatser skulle inledas av solosång, vilken under vanliga dagar utfördes av en, under större högtidsdagar av två ända till fyra sångare. I klostren skiftade solistbefattningarna och körledandet varje vecka. Vadstena kloster hade en 'horista' att börja sången för varje dag och sedan leda solopartierna; recitationen av lectionerna tillkom en s.k. 'lectrix', och versiklarna utfördes av s. k. 'versicularie'. Succentrix var föregående veckas horista.“

98) Så hade även föreskrivits i Luthers tyska mäsas; kapittlet på tyska skulle dock läsas blott om någon av menigheten var närvarande.

99) Detta och mestadels det följande om sång hämtat ur eller stödt på T. Norlinds arbeten: Lat. skolsånger s. 28, 35, 46 o.f., Sv. musikhistoria s. 35, 37, 53. Ur boken Om språket s. 29 o.f.: Språkmelodi har tydligen även inlärts. Till den „hörde den s.k. lästönen, vilken begagnades vid föredragandet av epistlarne, evangelierna, de profetiska böckerna och Fader vår. Lästönen var ingenting annat än ett talande eller föreläsande i musikaliskt mätbara tonhöjder. De tonfall eller accenter, som förekomma vid denna lästön, hade mot slutet av medeltiden stigit till ett antal av sju . . . Dessa tonfall användas vid olika satsslut allt efter skilfjetecknens avslutande betydelse . . .“ „Den flerstämmiga musik, som företrädesvis odlades under 1300-talet, var den s.k. discantsången, vilkens grundprincip var motrörelse. Steg melodistämman, så föll den tillagda,

Den förnämsta övningen i sådan enstämig sång och flerstämig körsång erhöles lärjungarna i avdelningarna II—IV en timme varje söckendag.

I handskrifter och tryck finnas en mängd psalmer och hymner upptecknade, vilka „i svenska skolor bevarats från katolska tiden ända in i 17. seklet, fastän endast en ringa del antagits till bruk i kyrkan. De ha i skolorna sjungits ej blott i sin gamla latinska gestalt utan även i svensk översättning. . . . Andra halvdelen af 1500-talet, som visade . . . levande intresse för kyrko- och skolsången, ville . . . samla och åt eftervärlden bevara de gamla, medeltida skolsångerna. Finland tar första steget till utgivandet i tryck av dessa. I Orefswald tryckes år 1582 vår första inhemska skolsångbok under titeln: *PIAE CANTIONES* Antalet meddelade sånger utgjorde i denna första upplaga 74, alla uteslutande latinsk text med musik, 62 enstämiga, återstående flerstämmiga, däraf 7 två-, 3 tre- och 2 fyrstämiga. Av såväl titeln som företalet framlyser, att Åbo skola tagit en verksam del i utgivandet.“ Många upplagor utkommo och vunno stor spridning. Sångsamlingen avspeglar de gångna seklernas utveckling å området. „Mariadikterna förhärskar, hänsyftningarna på skollivet framträda överallt, lärarens förmaningar till lärjungarna att arbeta flitigt, vemodiga suckar över tidernas försämring, överhandtagande fåfänga, lättja i studierna, allt omväxlande med glada festsånger och vårsånger. Mitt ibland alla dessa skol-sånger stå tyska Krippenlieder och Rufe, såsom *In dulci jubilo*, *Resonet in laudibus*, *Puer natus in Bethlehem m.fl.*“

I den flerstämmiga figural- eller konstsången var det „ej små uppgifter man vågade sig på. Stora 8-stämmiga kompositioner i rik harmonisk och tematisk behandling av samtidsens ypperste mästare äro ej för svåra“.

Eleverna sjöngo sålunda ej blott efter gehör utan undervisades ock i musikteoriens elementer¹⁰⁰). Därvid följdes säkerligen mestadels de här tidigare påpekade förebilderna; bland annat torde man följt den efter italienaren Guido Aretino införda solmisationsmetoden („ut, re, mi, fa“) och den „guidonska handen“. Med sistnämnda uttryck avsågs sättet att med hjälp av vänstra handens fingerleder inlära skalan. I de jämförelsevis svåra övningarna och abstrakta begynnelsepensar erhöles i synnerhet de „som icke ännu mycket äro övade“ ytterligare undervisning och det å själva söndagen. Därvid skulle „förhöras“, dvs. repeteras och förberedelsevis examineras, å de nio kyrkotonarterna och å recitativformlerna för dem. „Härmed avsågs recitativsången sådan den utfördes särskilt av den officierande prästen. Varje kyrkotonart hade sina särskilda recitationsformler med olika melodifraser vid skiljetecken, såsom komma, semikolon, punkt m.m. Alla dessa recitationsformler voro arv från medeltiden, och ingen präst [eller diakon] fick vara okunnig om dem.“

Inför kapitel i vår kyrkoordning har en så ålderdomlig karaktär som „Ordning med kyrkosång“. Också hade ju Luther önskat bibehålla stora delar av den medeltida sången och latinuppläsningen. Bristen på speciella korpräster (eller kanske rättare: bristen på studieunderstöd åt djäknar o.d. i form av lön för tjänstgöring såsom korpräster) hade ju överklagats av Laur. Petri (1539). Han blev dock avsnäst av Vasa¹⁰¹). För denne var nämligen en räknelärare en viktigare ackquisition än en mässkör, helst som den förre hade få men den senare många motsvarigheter inom landet. I det enda bevarade exemplaret (en avskrift) av 1561 års kyrkoordning har

och tvärtom“ . . . „Den ej extemporerade flerstämmiga sången i Sverige . . . kunna vi bäst studera i *Piae Cantiones* av 1582, där de gamla flerstämmiga sångerna ha bibehållits i sitt ursprungliga skick . . . Utförandet av kyrkosången i Sverige syns under större delen av 1500-talet ha tillfallit en särskild kör av skolgossar. Kyrkoordningen av 1571 talar endast om körens och prästens sång, ej med ett ord församlingens.“ Så långt Norlind. Emellertid bör man minnas, att det ju fanns andra kyrkor än vid latinskolorna. Åtminstone i dessa kyrkor — och i viss mån även i övriga — hava vissa församlingsmedlemmar säkerligen till en viss grad deltagit i sången.

100) Efter vanan sjöngs vid morgonandakten psalmen *Veni, Sancte Spiritus*, vilken sång jämväl ofta förekom vid högmässan. Denna psalm och *Jesu nostra redemptio* sades bland andra böra sjungas strax före varje skoldags slut. Kyrkoordningen 1571 s. 95, 169. Ol. Petri II s. 551. Kult och konst 1906 s. 92, 148. De korfattade meddelandena om sång i den svenska skolan bära alla kriterier på att långt in i detaljer likna den enligt Memmings stadga 1513 samt Nördlingens 1512 och 1521 bedrivna undervisningen. Den förstnämnda yttrar: „Der cantor ist schuldig am frytag nach mittag in der musik zu resumeren vnd dar nach zu singend bis man in die vigili gat, vnd wan man von der vigli kumpt, wirt es gehalten wie oblt zu letst in dem finften artickel, vnd das cantum behert er morgens von achten zu halb zeichnen . . . Item die vigilyen singt der schulmayster alsand in aigner person vnd helffend in die zwen locaten dy zwö wochen, vnd die dritte wochen lat sy der schulmayster fry, vnd welcher vnder den locaten in siner wochen ain vigili versumpt, der muß zu pen sinen laib, so im von dem partem wirt, den knaben in gemainen partem beliben lassen. Es helffend im och die schüler allweg zwen vñs der grossen leczyen, vnd die ander zwö leczyen als prime partis vnd doctrinale send getailt in fier tail, gat yeder tail ain wochen nach der anderen.“ Enligt Nördlingens skolordning 1512 borde skolemästaren öva och förordna „die eltesten zu dem gradual, die andern zu den anthiffen vnd der psalmen intonierung, auch ymnos zu singen, vnd detsgleichen versiculiern vnd benediciern, damit die jungen mit den zunehmenden aufsteigen vnd nit zwen drey vier gepraucht vnd die andern versumpt werden, vmb das si mit der zeit musicam sualem als wol als artificialem begreifen. Auch cantum in mensuris soll er die knaben zu seiner gepurlichen zeit auch vnderweisen vnd lernen, damit si in andern jren lernungen zu obgemelten weilen vnd stunden nit gejrt werden“. Och nio år senare föreskrives där, att läraren skulle „die

fillskrivits i kanten, att det kanske kunde vara möjligt att återuppliva korpräst-institutionen (enär det vore djäknarna för svårt att dagligen sjunga i kyrkan och denna sed sålunda ej kunde återupptagas). Detta tillägg har målhandat, på förekommen anledning, ej ingått i de redaktioner, som Vasa läst (åtminstone ej efter 1539) utan införts år 1561 eller senare (t.ex. i samband med redigerandet av 1571 års utgåva, där uttrycket förekommer)¹²⁸). — Dittills torde en avsevärd del av den kyrkosång, som kyrkoordningen önskade få utförd, hava i flertalet svensk-lutherska kyrkor förefunnits mera på papperet än i verkligheten¹²⁹). Men såsom i många andra — för att ej säga alla — kyrkliga och pedagogiska avseenden antydes en renässans genom Nova ordinantia, liturgistriden, 1590-talet och storhetstidens första årtionden. Flera läroverks sångundervisning och musikaliska resurser blevo omåder väsentligt förbättrade och det vanligen i samband med reformeringen av både prästbildningen och profanundervisningen eller över huvud taget i samband med ökningen av den kyrkliga kraftanspänningen.

III. Principiella undervisningsfrågor under reformationstiden och i dess skolordning.

1. Panbiblicism och parallellitet. Traditionsbundenhet och humanism.

„Alla skulle i allt förverkliga skriften . . . Lika litet som en lärare hade rätt att låta bibeln ligga under bänken, borde överheten låta svärdet rosta i skidan; eljest ginge det icke rätt till i Guds kyrka och församling . . . Staten borde liksom den enskilde breda kläder och palmer på Kristi väg; den skulle stödja och eventuellt exekvera kyrkotukten, skulle ekonomiskt och rättsligt säkerställa kyrkans sig alltmer utvidgande arbete samt — först och främst — upphöra att beröva den de arbetets timliga förutsättningar, dem hon av ålder ägt och t.ex. genom fromma testamenten erhållit . . . Av prästens läppar skulle man fråga lagen, ty han är en Herren Zebaots ängel; så anför Rudbeckius och hans samtid många gånger ett i hans bibel med fetstil tryckt ord av Herren. Inför förbittrade rådsregeringsmedlemmar (1636) stå han och Paulinus trygga citerande bibeln: Vi äro legati Christi . . . [Prästerna borde] dels „upphäva sin röst såsom en basun“, dels icke „göra sitt verk försumligt“; helt och fullt skulle de utföra den uppgift, som man ansåg att bibelns Herre ålagt sina legater. Att undanröja hindren för detta, däri och i intet annat — t.ex. i härsklystnad — ligger motivet för och drivkraften i hans kyrkopolitik. Såsom oftast eljest eftersträvar han även i denna i stort sett blott att förverkliga, vad Sveriges kyrkoordning, Nova ordinantia, Uppsala möte samt flertalet av prästerskapet . . . innerligt åstundade att få se förverkligat. . . De tendenser (hos sta-

ten), som han och hans fids svenska kyrka — än med rätt, än förmodligen med orätt — kände sig tvungna att motarbeta, kunde icke få honom att vika; då fälde den honom. Han var „obekväm“ för [Gustav II Adolf och] Oxenstierna, såsom biskop Thomas i viss mån varit det för Karl Knutsson och såsom Olavus Petri varit det för Gustav Vasa“.

Delta o.a. utfalanden om panbiblicismen under storhetstiden, hämtade ur min undersökning om Den kyrkliga folkuppfostran i Jöh.

notturftigisten annfennng der stymmen verwandlung vnnd tönung derselben beim kurczzen eröffen vnnd sy alwegen des negsten feirabents dauor dauon vnnderricht wol befragen vnnd vben. vnnd darnach die andern halben stund jnen die text aller gesang vnnd sonnderlich abents jn der vesper des gewonlichen gesangs ains responsoriums vnnd ainer antiphonn vnn der zeit vnnd morgens jm ampt des introits, alleluia, tracts oder sequenncz, offertoriums vnnd commonis beim text eigentlich vnnd schleinig allain aufs den gesang büchern verteutschen vnnd darauß die selben gesang nach vnderricht der music ordenlich ain mal solmisieren vnnd jhnen die fell der tön zuchtiglichen bedeuten vnnd nachmals mit jnen messiglichen vnnd nit zu schneel, hoch oder zu nider ain stund lang mit vleis vbersingen. Vnnd die gemelten sambtag vnnd feirabend solle in der dritten session ain baccalaureus ain halbe stund etwas von den gesangen et in terra, patrem, sanctus vnnd agnus auch allain beim text verteutschen, vber das gantz jar vnnd die andern halben stund die jungen clausen in der hand oder nach der laitter der music wol berichten vnnd darinn vben vnnd die andern zeit der yms vnnd benedicamus in der vesper, kirieleisons, sapctus, agnus jm ampt nach gewonhait vnd zeit der kirchen lernem singen.“ Müller II s. 185, 174, 222. Jfr. Nord. Familjebok X sp. 552, XXVI sp. 345. Jfr. Questiones Musicæ, in vsvm Scholæ Northusianæ, per Iohan. Spang[enberg]. Lipsiæ 1560. Enligt Wittenbergs kyrkoordning 1533 skulle man på lördagskvällen i koret sjunga 2 å 3 psalmer med en antifon; därefter läsa „drei kinder drei lection aus dem alten testament nach dem tono“. Vid slutet av varje läsning skulle sista ordet sjungas, „wie man propheceien pflag zulesen oder zu singen in fine, sol. sol. mi. fa. sol. sol. la. sol. fa. fa.“. Efter de tre gossarna skall den fjärde („junge“) rätt och slätt läsa, icke sjunga, på tyska vad de andra läst på latin, — dock fint, långsamt, tydligt och förstäligt („bescheiden und verständig“). Sehling I s. 703. — Nova ordinantia fordrar (s. 338), att domkapitelsledamöter med prebende skulle hålla kaplaner, vilka tillsammans med Diaconi skulle dagligen sjunga otte- och aftonsång i domkyrkan. Strängnäs' stifts prästerskap fordrar delvis detsamma under den begynnande kraftutvecklingsperioden: i enlighet med kyrkoordningen borde sju personer underhållas bl.a. medelst prebende, och de skulle i kyrkan hålla en „läxa“ dagligen samt en predikan i veckan.

„Musikbiblioteken vid 1600-talets skolor äro i allmänhet rika på verk i både tryck och handskrift.“ I tyska kyrkan och skolan i Stockholm funnos då 3 verk tryckta 1544—1549, 46 tryckta 1550—1599. I Västerås och Kalmar skolor funnos 20 verk tryckta 1569—1599. I Växjö skola funnos 4 verk tryckta 1543—1549, 4 tryckta 1550—1599. I Örebro skola fanns ett verk tryckt 1554 (Norlind).

Rudbeckii stift¹⁰¹), kunna här med rätta citeras. Ty ett innerligt samband, ja man kunde i vissa hänseenden säga identitet rådde mellan svenska kyrkans syften och strävanden å ena sidan under reformationstiden, å andra sidan under Gustav II Adolfs tid och Kristinas förmyndarregering. Såsom panbiblicismen giver förklaringen till många eljest oförklarliga tänkesätt och åtgärder i avseende å kyrkopolitiken, kyrkotukten, katekestvånget och övriga sidor av folkupfostran, så belyser panbiblicismen jämväl i betydande mån kyrkans ställning till och verksamhet inom dåtidens lärda undervisning. Vid denna — liksom vid folkundervisningen — utgick kyrkan ifrån Jesu missionsbefallning och ifrån hans uppdrag till Petrus (Matt. 28, 16 kap.), men vid tillämpningen och bevisföringen hämtades ledning och stöd i övervägande grad ur gamla testamentet. Ur antydda o.a. nytestamentliga uttalanden (t.ex. Matt. 18:18; 1 Kor. 5:4) framläste man ett tydligt anbefallande av ett religiöst inflytande och en kyrklig maktställning, som i verkligheten starkt påminde om de gammaltestamentliga profeternas inflytande och maktställning samt den katolska kyrkopolitiken och hierarkien. Det torde ej vara tvivel underkastat att en betydande makt i yttre avseende innebar något mycket lockande för vissa kyrkomän i dessa av maktlysten renässans påverkade tider. Men med ojämförligt större kraft och hos ojämförligt flera kyrkomän verkade andra faktorer än makt- och ärelystnad i sådan riktning, dvs. i den riktning, som den gammaltestamentliga panbiblicismen anvisade. Kyrkans män voro i allmänhet så helt genomsyrade av verbalism och tradition samt hade sådan av skolan uppammanad brist på självständigt tänkande, att de hade svårt att se skillnaderna mellan nya och gamla testamentet, mellan Jesus och Paulus, mellan äkta och osäkra bibelställen, mellan kristendom och hedendom, mellan statsliga, praktiska och kyrkliga behov. Men lika kraftigt som genom alla andra faktorer tillsamman nödvändiggjordes den dåtida kyrko- och skolpolitiken genom den praktiska, ofrånkomliga omständigheten, att man behövde äga ej blott en brinnande nitälskan utan även en stark världslig ställning för att kunna motstå samtidens gudsförakt och sedefördärv. Ja, man måste motstå världens mäktiga furstar, om de ej följde och lydde vad Herren sagt och låtit utträtta genom David och Salomo, genom profeterna o.a. legater¹⁰²).

Liksom staten och allt annat världsligt skulle tjäna och främja mänsklighetens saliggörande, och liksom det himmelska borde genomtränga, helga och vara ändamål för det jordiska, så borde även lärdomen och skolan vara en gudstjänst. Där bibeln enligt vår tids begrepp näppeligen kan sägas giva anvisningar i profana hänseenden, där gjorde den det dock enligt den dåtida kyrkans mening. Såsom prästerna skulle ur bibeln framläsa direktiv åt sin konung rörande t.ex. krig och krigsföring, så påstod vår första läroverks- och kyrkostadga (s. 156) att t.ex. latinskolan var tydligt föreskriven

i Guds ord¹⁰³). Världslig kunskap kunde ju vara gagnelig, ja nödvändig för varjehanda tinliga uppgifter, men dess högsta berättigande låg blott i uppgiften att gagna den översvinneliga kunskapen.

Men i det dagliga undervisningsarbetet kom mycket att bortskymma det ideala, att fjärma de höga mål som hägrat för kyrkans och skolans främsta ledare. Panbiblicismen kompletterades av bundenhet inunder världslig eller kyrklig auktoritet och tradition, och bibelns noggranna efterlevnad i allt förtrycktes och åsidosattes i ej ringa mån genom denna bundenhet. Panbiblicismen undanskymdes ej sällan av sin motsats hedendomen, dvs. antiken. I söckendagsarbetet synes denna auktoritet varit nära nog lika helig som den bibliska — alla fromma målbestämningar till trots.

Enligt Aristoteles vore människan ett djur, om ej Gud höjt henne över djuren genom att förläna henne gåvor, att tala och tänka. Medeltidsmän, humanister och t.o.m. de främsta reformationsmännen i olika länder citera detta uttalande med gillande, tilläggande, att dessa Guds bästa gåvor vore det vår plikt att odla i utomordentlig grad. Emellertid vore folkspråken blott en Guds straffdom från Babel; å dem funnes inga värdefulla arbeten utgivna. De och menighetens tänkande vore blott uppfyllt av lågättade bekymmer om näringarna o.d. Många lärda, många av dem som efter vissa antika mönster sågo ned på yrken och vardagsnytt, gjorde därför — högt eller underförstått — den betydelsefulla inskränkningen, att talet egentligen var latintalande (= grammatik och retorik) samt att tänkandet var lärd, regelrätt dialektik. Uppnåendet av den fullständiga latin-tillägnelsens stadium och därmed delaktigblivandet av en högre mänsklighet illustrerades vid depositions-akten t.ex. genom att ynglingarna först tvungos att bära betar i munnen och att grymta såsom svin men senare tillätos släppa de förra och tala såsom människor. Så betecknar Sveriges „latiniska skola“ sin tids enda rätta väg till sann och äkta mänsklighet. Också yttrade en svensk professor i klassiska språk ännu 300 år senare, att de klassiska studierna kallas humanistiska, emedan de göra oss till människor. De kunna icke undvaras, därest man vill känna och handla ädelt. Ädel humanitet födes, menade man, endast — men med nödvändighet — av humanism, dvs. av klassiska studier¹⁰²).

I enlighet med hednisk åskådning vilja sålunda både humanister, katoliker och protestanter att man skall med klassiskt innehåll småningom och enträget förkväva individens lägre natur samt allt ifrån barnben inbilda, inetsa hos honom ett romerskt tankeliv och ett ädelt sinne — allt enligt de oräkneliga gånger i skolorna

101) Aa II s. 120—125.

102) Om bildning jfr Platon: Sofisten. Jfr om „skyttar“: Paulsen I s. 22 not.

citerade latinska sentenserna: Det råa mildras av studier¹⁰³), och: Kärlet behåller den smak, det en gång fått i sig inpyrd.

Enligt vår skolordning kunde latinstudiet jämväl förläna varje lärare pedagogisk skicklighet, alltså duglighet att undervisa vare sig i hemmet, skolan eller kyrkan. Detta gällde ej blott latinlärare utan även präster, vilka ju skulle undervisa på modersmålet (och vilka på landsbygden helst även borde undervisa blivande djäknar på latin i sitt hem). Prästämnena skulle komma att få större saklig nytta än alla andra av latinet. Man hade nämligen samma åskådning, som redan Karl den store förelagt munkarna: de borde flitigt studera språk och vetenskaper för att kunna desto „lättare och riktigare genomtränga de gudomliga skrifternas hemligheter. Då svårtydda uttryck, troper o. d. finnas här och var i de heliga böckerna, så förstår varje läsare den verkliga meningen så mycket hastigare, ju tidigare och fullkomligare han blivit förd till mästerskap inom vetenskaperna“. Alkuin, som torde inspirerat nämnda skrivelse, hade jämväl på andra sätt verkat för att den religiösa och den profana kunskapen skulle gå parallellt med varandra och att den senare skulle stegvis tjäna den förra. Därvid stödde han sig t.ex. på Ordspr. 9: 1: Vissheten byggde sitt hus, högg sina pelare, sju. Det vore genom dessa de sju fria konsterna, som den kristna lärans försvarare kunnat övervinna alla kättare. I dessa vetenskaper borde därför ungdomen dagligen övas, tills den renats från sinnlighet och nått den heliga skrifs ståndpunkt. Och Alkuins yngre samtida Manrus, som fått äretiteln Tysklands (förste) praeceptor, hade yttrat sig på motsvarande sätt om de tre första av dessa konster, alltså om trivialskolornas profana arbetspena¹⁰⁴). Sedan yttrar Wimpeling, den förnämste reformhumanisten näst Erasmus: Vem skall kunna med behållning läsa Augustini verk om Guds rike, om man icke först på det duktigaste övat sig i fabler, historia, dikter och talare? Och enligt Luther vore en skolmästare dugligare till kyrkoherde därför att han i skolan med lärjungarna övat sig i „talet“ och vet hur man väl skall utlägga Skriftens ord. [Också medverkade ju denna åskådning senare till den för kyrka och skola så betydelsefulla och ödesdigra anordningen med lärares dubbla tjänsteårsberäkning vid kyrkoherdetillsättning (1724—1849)].

Själens nämnda skolning genom latinet skulle emellertid ej kunna gå framåt i och för sig samt vinna önskvärt resultat i avseende å de teologiska studierna och den kommande predikoverksamheten, om man ej systematiskt bedrev undervisningen på ett metodiskt riktigt sätt. De olika skolavdelningarna formerade och benämnde man ju därför i ingående överensstämmelse med grammatikans „böcker“. Man fick ej flytta till närmast högre klass, innan man ordentligt kunde varje ord i grammatikkapitlet. Elevens mångåriga skolgång i varje avdelning var endast beroende därpå, huru lång tid han behövde för att tillräckligt säkert behärska ifrågavarande (och föregående) grammatikpena. Ej blott de profana utan även de religiöst-

etiska latinuppgifterna borde både var för sig och tillsammans anordnas dels i riktig följd, dels i intim samverkan. De teologiska studierna skulle därigenom i väsentliga delar komma att steg för steg ansluta sig till och draga nytta av grammatikbehandlingen. Rektor och i ännu högre grad hörarna hava säkerligen i ej ringa mån för eleverna tillämpat de senast inlärdas grammatikkunskaperna å respektive klassers religiösa pensa och därigenom kraftigt bidragit till att klargöra de senare och fästa dem i de ungas minne och sinne.

De två lägsta skolavdelningarna, som just ingenting kunde av syntax och klassiker, behövde huvudsakligen blott lära originaltexter (katekes, sentenser, psalmverser samt de lättaste delar ur mässan och bibeln) samt böja orden enligt Donaten. Jämte repetition härå och utvidgning härav (t.ex. genom att inlära hela Matteusevangeliet och vissa av Davids psalmer) skulle klass III använda sin nyvunna terminologi och begreppsdistinktion dels genom att inlämna och redogöra för de enklare dogmatiska begreppen (t.ex. gudsfruktan, tro, goda gärningar), dels genom att vid den nyligen påbegynta stilskrivningen avfatta redogörelser för innehållet i bibliska berättelser o.a. läxor av religiöst-sedligt innehåll. Enär ju klass IV hade erhållit mera ingående kunskaper om ordens valör och speciellt om de bibliska begreppen genom att rektor grammaticae

103) Av sammanhanget här framgår att det skulle vara klassiska studier. Det är därför ägnat att förvåna, att redan Nedersachsens stadga 1585 påpekar samma mål eller resultat på tal om folkundervisningen.

104) „Grammatikan dömer över alla författare, i det hon städse tadlar, där hon upptäcker ett fel, men beledsagar det lyckade uttrycket med sitt bifall. Men alla bildliga talesätt, som finnas i de världsliga skrifterna, möter man upprepade gånger även i de heliga böckerna... Kännedom om allt detta är nyttig för att man skall kunna riktigt förstå dubbeltidiga ställen i den heliga skrift, ty man skulle komma till orimligheter, om man ville uppfatta dem efter ordalydelsen... Retoriken har betydelse för den kyrkliga undervisningen. Ty allt, vad en talare eller en Guds lags förkunnare förmår framlägga på ett sätt, som är förståndigt och tilltalande, det har han nått genom erfarenheter inom denna konst... Den, som så grundligt studerar denna, att han är väl skickad att förkunna Guds ord, han gör just därmed ett gott verk... Då framstående förmåga [härutinnan] är högeligen ägnad att övertyga såväl till gott som till ont, varför skulle då ej de goda lära sig att med hennes hjälp strida för sanningen, medan de onda nyttja henne [för sina syften]?... Dialektik är tänkandets vetenskap. Hon undersöker och bestämmer begreppen samt anställer grundliga undersökningar, så att vi förmå skilja det sanna från det falska... Genom hennes slutledningar komma vi till insikt om vad och varifrån vi äro; genom henne lära vi skilja mellan det godas orsak och verkan, mellan skaparen och det skapade; med hennes hjälp söka vi sanningens spår och slita masken från lögnens ansikte... Därför måste de andliga känna denna förnäma konst och flitigt begrunda dess lagar, på det att de därmed må kunna tydligt genomskåda de irrlärligas förslagenhet samt vederlägga deras giftiga felslut.“ Hall Källor I (1913) s. 69 o.f.

exponerat profan- och bibeltext, skulle klassen examineras å ett större pensum i dogmatik samt skriva detaljerade stilar å prosa och vers i teologiskt-etiska ämnen. — Inom prästkallet intogo sånguppgifterna i viss mån en likartad ställning. Förberedelsen till deras fyllande gick därför parallellt med och i viss mån såsom en tillämpning av samma latinska färdigheters inövande.

Och det torde ej vara tvivel underkastat, att om statuterna låtit oss få en inblick i arbetet inom läroverkets överbyggnader (dels högsta klassen i fullständig trivialskola, dels prästseminariet), skulle vi funnit samma, ja än tydligare samband och parallellism även där. Först där började den något grundligare undervisningen i retorik och logik (= dialektik) samt — förhända — grekiska. Först där kunde man alltså ordentligt övergå till att fylla kraven å „kompetens“ för fullständigt mänsklig tillvaro, nämligen tänkandet. Först där kunde det bli fråga om en sådan vittgående färdighet och grundlig insikt, som krävdes för ett begynnande avfattande av deklamationer, disputationer, predikningar o.a. dylika, jämförelsevis självständiga framställningar på latin¹⁰⁵). Först där hade man — helt eller något så när — kommit så långt som stadgan vill, då den säger att den som vill utöva den ej ringa konsten att klart och redigt undervisa andra (framför allt i kristendom), skall själv vara därtill under lång tid övad och hava synnerlig skicklighet [i latinet]. Inom prästkallet vore homiletiken alltså en grammatikens, logikens, retorikens och föredragskonstens tillämpning på kristendomskunskapen, själarna till frälsning.

Endast genom en fullständig kurs i teologiska, etiska och musikaliska övningar kunde lärjungen få det riktiga, slutliga, högsta gagnet av latinstudierna. Dessa gjorde honom till människa. Endast diakon- och präststudierna gäve honom förutsättningarna för att bli en rätt kristen. Blott präststudierna kunde därutöver föra honom fram till att bli en Guds befullmäktigade legat. Därmed hade latinet, som man ansåg hava blivit helgat genom dess användning i inskriptionen å Kristi kors, fått, liksom å korset, hänvisa till Frälsaren och frälsningen. Det hade då fått bidra dels till att göra vissa personer till präster — alltså till att fullgöra den högsta tänkbara uppgift i gudsstaten —, dels till att ej såsom förut i blott hednisk utan nu även i sant kristlig betydelse göra människan till människa i högsta mening¹⁰⁶).

Av dessa två: bibeln och antiken, lät sig kyrkan och skolan leda i så hög grad, att, om man frånser många av Ol. Petris uttalanden, i stort sett ingen originell tanke, intet originellt ord och ingen originell gärning föddes i svensk kyrka och skola under 100 år. Det är som gäve kyrkan och tiden en bister, av Luther själv näppeligen gillad tolkning av Luthers ord, att det i de världsliga ämbetena behöves skickligare personer än till prästkallet, ty i det senare „gör Kristus nästan allt genom sin ande, men i det världsliga riket

måste man handla efter förnuftet. Ty Gud har lagt denna timliga styrelse och detta lekamliga väsende under förnuftet (1 Mos. 2 : 19) och icke sänt den Helige Ande ifrån himmeln därtill. Därför är den världsliga styrelsen även svårare, emedan den ej kan regera samveten utan måste så att säga handla i mörkret“. Så bunden var den äldre gammalprotestantismen under gammaltestamentlig, kyrkofäderlig, antik och melanchthonsk auktoritet, att det t.o.m. ansågs förmåtet och förhålligt att komma fram med andra principuttalanden än de traditionella och gillade. Det är därför, som en undersökning om dåtida skolväsen¹⁰⁷) ideligen, ideligen måste

105) Jfr. II: 2 E. Att man läste och förklarade sina flesta katekes- och bibelpensa på latin och att man eventuellt underkastade dessa heliga texter en grammatisk verbalbehandling, var sålunda icke en främmande utväxt utan en nödvändig följd av latinherraväldet, som krävde att allt, och då även bibeln, skulle läsas på latin. Det är ej märkligare utan vida lättförklarligare än att man ännu på 1800-talet läste teologi och andra ämnen på latin i läroverken samt stundom t.ex. naturkunnighet på franska i vissa flickskolor. I all synnerhet i kristendom skulle den latinska förklädnaden helt och fullt genomskådas. Ty flertalet förklaringar till bibeln voro avfattade på detta språk; å detta skulle man vid prästmöten predika, diskutera och „disputera“ Guds ord. Skulle man då t.ex. vid bibelläsningen (och katekesundervisningen) hava läst och utlagt enbart på det torftiga modersmålet, så skulle man därmed hava avhuggit latinkunskapens krona och bibelkunskapens rot: elevernas förmåga att dels under undervisningstimmen uppfatta bibeltextens hela och riktiga innehåll, dels under studieåren och framtiden tillgodogöra sig lärda kommentatorers och dogmaticis arbeten. Redan då gällde — om ej så mycket i verkligheten så åtminstone i lärarnas förhoppningar — den satsen, att vad en sak heter på latin, det vet var och en men vad den heter på svenska det skall eftertanke till [Rhyzelius].

106) Emellertid kunde detta ideala, humanistiskt-melanchthonska krav säkerligen ej så helt genomföras med flertalet (fattiga) lärjungar. Och det lutherska prästerskapet, över vars bristande bildningsintresse Melanchthon höjde många klagorop, insåg väl ock långt ifrån alltid nyttan av läroverkens retorik- och logikundervisning för den som skulle i all enkelhet förkunna Jesu lära för „de enfaldiga“. Såsom ett ståndpunktstagande mitt emellan dessa åskådningar torde få räknas ärkebiskopens uttalande vid den märkliga synoden i ärkestiftet år 1566 — sålunda året mitt emellan de båda sista redaktionerna av kyrko- och skolordningen: Om även Luther någonstades sagt att predikometoden ej kan ådagaläggas genom klokhet [arte] eller genom regler och att det är ett stort misstag att följa sina predikningar allt för ängsligt och skrupulöst följa dialektikens och retorikens föreskrifter [præcepta], så är det likväl nödvändigt, att man har en viss plan att följa vid talandet, på det att detta ej må irra omkring i blindo, såsom ett skepp irrar på villande hav utan roder. Åt prästerna rekommenderas Melanchthons Loci communes.

107) Det är ej ett tomt ord utan det är vehikeln, „dörrtappen“, för hela läroverksarbetet, vad vår kyrkoordnings kapitel „Om skolor“ yttrar redan f.o.m. andra mening: „Någre finnas väl med ibland, som hava den meningen, att en predikare skall hava nog därav, att han kan läsa

taga hänsyn till och framleta föregångarna, — och det i all synnerhet när urkunderna rörande det förelagda ämnet äro så lakunfyllda, som fallet är i avseende å vår reformationstids läroverk. Då låg syftet och äran i att förnuftigt upptaga och förverkliga tidigare idéer. Nuförtiden däremot anses påvisandet av eventuella förebilder oftast innebära en svaghet hos författaren. För denne gäller det att sätta citationstecken om andras tankar; dåtilldags borde man väl närmast gjort det om sina egna¹⁰⁸⁾. Rudbeckius skulle senare giva uttryck för samma slags traditionsbundenhet genom följande ord: „Gud give vi icke ville synas för vise i våra ögon, att andre må hålla oss för fåkunnige, att vi, så ofta det gammalt är, vilja ogilla och improvisera“¹⁰⁹⁾.

Så arbetar 1500-talets läroverk helt i traditionens och auktoritetsbundenhetens tecken. Förebilderna väljas ju med omsorg, varigenom den lutherska skolan blir till syftning och tendens vitt skild från den katolska. Men sedan förebilderna valts, äro de mestadels ofrånkomliga rättesnören. Och allt vad dessa i sig tidigare upptagit ur den antika världens, humanismens och påvekyrkans föreställningssätt, undervisnings- och skolformer får sålunda stå kvar. Med trohet och iver bibehållas, genomföras, motiveras och försvaras de väsentligare punkterna i föregångarnas läroverksstadgar, även om dessa (som själva ofta tillkommit såsom en kompromiss med „det bestående“) delvis strida mot sina upphovsmäns innersta önskemål. Så hade ju t.ex. den sachsiska skollagen varit ett ganska bristfälligt och missvisande uttryck för Melanchthons samt i all synnerhet för humanismens och Luthers innersta önsknings- i pedagogiskt-metodiskt avseende¹¹⁰⁾.

Traditionen blir inom den svensk-lutherska läroverksvärlden länge en nära nog lika mäktig faktor som bibeln. Skillnaden emellan traditionsbundenheten hos vår skola och inom katolicismen var huvudsakligen blott den, att vi voro ofria i alla organisatoriska, metodiska o.a. yttre, ringare eller världsliga hänseenden, medan de påviska voro det även och framför allt i lärofrågor. Vår kyrka stödde sig bl.a. därpå, att mackabeerna enligt gamla testamentet byggde det nya altaret efter som det gamla var. Från vår första kyrkoordnings till vår nuvarande kyrkolags godkännande utgör därför vår kyrko- och läroverks historia en ganska noggrann avspeglning av eller parallell till vad som steg för steg skett i Tyskland 50 å 80 år tidigare¹¹¹⁾. Och den som menar att man kan taga för mycken hänsyn till de tyska föregångarna under denna tid, han känner icke de svenska tänkesätten före 1644, 1686 eller 1700, och han känner ej de dåtida svenska källornas kompletta otillräcklighet, då det gäller att klarlägga dåtidens pedagogiska bildningsliv¹¹²⁾.

Det sagda vänder sig naturligtvis ej emot den allmänt omfattade och även av mig annorstädes livligt hävdade uppfattningen rörande den tidens kraft att bryta hinder och missionera för Guds

sak. Tvärtom. Just genom att man ej ödde sin kraft å teoretiska nymodigheter och efemära krav, kunde man hava den samlad och spänd för de trängande, praktiska uppgifter, som Gud ålagt oss. Kyrkans hela gärning ville därför i väsentlig grad gå ut på att vara praktisk pedagogik. Kyrkans historia under denna tid är därför i högst betydande mån en uppfostrans och undervisningens historia.

T.ex. Wimpfeling, Erasmus, Luther, Bugenhagen och Melanchthon hade haft många uttalanden, som av kyrkans, kyrkopolitikens eller det kyrkliga skolsystemets fiender kunde tagas till intäkt för en den skarpaste kritik mot den lutherska kyrkans och skolans eget arbete. Och det kan ej i första rummet läggas reformatörerna till last att skolans gestaltning ej kom att bestämmas av dem utan genom en kompromiss mellan dem å ena sidan och kyrko- och skolmännens flertal samt den allmänna fattigdomen och traditionsbundenheten å andra sidan, i vilken kompromiss de senare kommo att betyda mera

svenska, efter det kyrkotjänsten nu mestadels varder hos oss utträttad på svenska. Men denna är en skadelig mening. Ty ho som helst andra väl lära skall, han måste vara därt ill övad och hava en besynnerlig skicklighet, vilken om en skall kunna bekomma, måste han där på länge och av barndom studera och lära. Ty S. Paulus skriver till Timotheus, att biskopar och lärare skola vara skickelige till att undervisa och lära andra, — med vilket han giver tillkänna, att sådana personer skola hava mera skicklighet än lekfolk. Så prisar han ock samma Timotheus därav, att han av ungdom hade lärt och var uppfödd i tröns ord och god lärdom. Ty det är ingen så slät och ringa konst, kunna klarliga och redeliga lära andra; ja det är omöjligt att olärda personer det skulle åstadkomma.“ Samma tankar men andra ord förekomma i Mecklenburgs kyrkoordning 1552.

108) Om skolarbetet jfr. III: 2, 3.

109) Thysellius I s. 136; jfr. 135, 109, 110.

110) Jfr. mina undersökningar om Rudbeckii Folkuppfostran I—IV.

111) Jfr. avd. I. Med kännedom om denna avskrivar-färdighet kan man t.ex. upptäcka felaktigheter i vissa urkundsavtryck och avskrifter genom att framleta vissa förebildliga uttalanden från t.ex. ett annat land eller ett annat århundrade. Den som känner den oavbrutna serien av allägganden att hålla ottesång med tre läxor eller färre, observerar genast felaktigheten i H. Lundströms avtryck ur Rudbeckii kyrkostadgar s. 8 („flere“ i st.f. „färre“). Att en del ur Sachsens kyrkostadga 1580 ordagrant överflyttas till att bli svensk visitationsstadga, kommer jag att uppvisa i annat sammanhang. — J. Larsen s. VII börjar redan första meningen i förordet på följande sätt: „En skildring av den danska folkundervisningens historia från reformationen till upplysningstiden innehåller icke många pedagogiska tankar och nästan ingen av danskt ursprung; ty de andliga strömningarna kommo ju till oss söderifrån.“ Också är den Instructio Visitationis, som Bugenhagen låter trycka och som bland annat år 1608 av Resen anbefalles till inköp och efterlevnad, ingenting annat än en latinsk upplaga av Sachsens kyrkoordning 1528 (utom i avseende å avd. Bann). Jfr not 199.

än de förra både i stadganden och i verkligheten¹¹²⁾. Så i utlandet, så i Sverige. Men hos oss ske reformerna långt senare än i utlandet. Luthers, Ol. Petri och Georg Normans protestantiska krav och reformer gå i svenska läroverk och kyrkor i mångt och mycket spårlöst förbi under det tidevarv, som dock kallas reformationstiden. I realiteten är det i det dagliga skolarbetet vanligtvis som om en Olavus Petri aldrig levat.

När man sagt att dåtidens uppfostran „förklarar till fullo reformationstidens andliga sterilitet“, kunde man därför med än större rätt sagt att den senare förklarar det dåtida uppfostringsväsendets sterilitet. Och det är näppeligen så, att vi i avseende å vår kyrkas flesta präster och församlingsmedlemmar kunna räkna med sådana uppgångs- och återfallsperioder under denna tid, vilka man karakteriserat t.ex. genom att framhålla olikheterna mellan bröderna Petri. Fast hellre torde Laurentii skrifter vara uttryck för vad som verkligen blev utfört i kyrka och skola, medan Olavi uttalanden och böcker beteckna den geniale, originelle botpredikantens och oppositionsmannens ensamma rop, som nådde endast få hjärtan. Det är ett i stort sett ständigt — om än svagt — uppgående, som kännetecknar 1500-talets Sverige.

Och en sådan ständigt uppgående tendens skönjes tydligt även i avseende å både den utländska och den svenska skolans metodiska och allmänt pedagogiska utveckling. Visserligen har det sagts, att vår första skolordning är „ett vittnesbörd om det förfall, i vilket humanismen genom reformationen råkat. Humanismen hade börjat såsom ett svärmeri för den antika litteraturen, men under reformationen hade denna ersatts av en överdriven vördnad för den latinska grammatiken, och det är denna uppfattning, som ligger till grund för Melanchthons Sächsischer Schulplan, som åter kopierats i den svenska skolordningen“. Men „det själlösa grammatikplugget“¹¹³⁾ är ej en dotter av reformationen utan hade florerat ungefär lika starkt ej blott i medeltidens utan även i humanismens skolor — de skolor nämligen, som motsvarade de i vår läroverksstadga reglerade undervisningsanstalterna för gossar i barn- och övergångsåldern. Humanismen (och inom den t.ex. Erasmus) hade nämligen samma lyte, som senare flera modärnare pedagoger i viss mån hade; de uttalade vackra reformprinciper, som vilken som helst skulle vilja se genomförda, men när de själva eller andra förverkligade programmet, hava just nederstadierna i betydande mån kommit att antingen uteslutas från reformen eller ock utsättas för undervisningsprojekt som stå stick i stäv mot sagda vackra principer. Humanismen lät nämligen nederskolan i mycket stå kvar på den medeltida, abstrakta, filosofiskt-spekulativa ståndpunkten. Hennes betydelse för tankelivet och den högre undervisningen har ju varit utomordentlig. Men man bör ej identifiera den eller dess skola med den av Erasmus projekterade, vilket vore minst lika grundligt,

ja ännu grundligare missvisande än att identifiera reformationstidens skola med Luthers. Alla eller så gott som alla humanistiska eller av humanister påverkade latinskolor hyste under hundra år före reformationen i lika hög grad som denna en „överdriven vördnad för den latinska grammatikan“. Deras grammatikundervisning är t.o.m. om möjligt ännu mera „själlös“ än reformationens, enär det i de humanistiska skolorna uttryckligen kräves sådana medeltidsmässiga grammatikövningar som vissa ibland följande: „exposiciones, variaciones, declinaciones, diferencias, equiuocaciones, composiciones, derivaciones, originem nominum vnde verborum congruitates vnde regulas grammaticae“. Och ej reformationen men väl humanismen tillhöll de unga att lära doktrinalen. Vid sidan av Vergilius, Plautus och Terentius lästes denna t.ex. i den berömda skolan i Ulm, som rekommenderas bl.a. av den kände humanisten H. Bebel 1501. Där skulle eleverna t.ex. disputerat två å tre gånger i veckan: „i latin och verser“ i lägsta avdelningarna, i grammatik å mellanstadiet, i logik i högre klasser. Även där företog man deklinationsövningar å samlingsbönen, sekvenser, hymner, epistlar och evangelier. Säkerligen mötte man i stort sett samma skolastik i de likaledes av Bebel berömda och av många besökta läroverken i Zwolle och Deventer, vilka influerats av „det gemensamma livets bröder“. „Den gamla oxevägen per grammaticam“ var i stort sett småbarnens och ynglingarnas studieväg även hos humanismen, medan litteraturläsningen blev där, såsom sedan hos reformationen,

112) Även N. Bang s. 59 o.f. betonar tydligtvis för starkt, att det är Melanchthon och övriga kyrkans humanister, som förorsakade latinherraväldet.

113) Citaten i texten äro hämtade ur Schück-Warburgs s. 86, 87. Sid. 86 fortsättes på följande sätt: „De enda undervisningsämnen, som denna [= vår skolordning] upptager, äro därför kristendom och latin — egentligen i form av grammatik — och icke ens denna undervisningsplan kunde av brist på duktiga lärare genomföras. Denna uppfostran förklarar till fullo reformationstidens andliga sterilitet.“ Orsakerna till denna torde emellertid ligga djupare än så. Det att en skolform varit dels sällsynt, dels ensidigt grammatikpluggande, har sällan ansetts innebära en fullständig förklaring till tidevarvets andliga sterilitet. Det torde vara att uppskatta en barn- och ynglingaskolas värde och brister alltför högt. För övrigt förglömmas — som vanligt — skolans fostran till livsfilosofi och levnadsvett, om man likställer latinet med grammatikan. Och det fanns även andra skolor än det regelrätta latinläroverket. Skolorna voro ungefär lika sällsynta och nästan lika grammatikpluggande under första decenniet av Gustav II Adolfs regering. Men ej ens denne med sin stränga kritik torde ansett detta innebära full förklaring till bristerna i hans tidevarvs andliga struktur. — Bland prästerskapets flertal förefunnos ej sådana ofructbara lärotvister och sådan förföljelse mot oliktankande, som i vissa uppseendeväckande fall ägde rum å kyrkans höjder. Detta gäller åtminstone tiden intill 1660-talet. Däremot aa s. 69--87; Paulsen I s. 190, 373. Jfr. här not 183.

långt mera en hjälplektyr till grammatikan och en förströelseläsning i seder och sedlighet än ett litteraturstudium med självständig uppgift och metod. Reformationens skolor beteckna därför ej ett avfall från de humanistiska skolornas ståndpunkt¹¹⁴). I stället upptaga de den i de viktigaste detaljer; den nya skolan flyttar in i den gamla. Dvs. Melanchthon flyttar in Quintilianus och sig själv¹¹⁵) i det från medeltiden nedstammande läroverket, dit Quintiliani idéer, tack vare Erasmus, i någon mån redan trängt in. Och dettas undervisning förbättrar han (i st. f. försämrar) genom sina nya läroböcker och sina ökade krav å sedligt-religiös fostran och undervisning. Det är ej den revolutionerande pedagogen och protestanten Luther utan den av tradition bundne humanisten-protestanten Melanchthon, som avfattat Sächsischer Schulplan¹¹⁶). Hans första skolstadgar (t.ex. Eislebens och Nürnbergs) gå helt i Wimphelings o.a. humanisters anda. Våra prästläroverk likna i påtaglig mån poetiskolorna i Syd-tyskland och Wien. När de nederskolor upprättas, i vilka humanismen allra bäst framträder, så sker det först efter eller i slutet av reformationsskolans första utvecklingsstadium. Och det är protestantismen — den reformerta och den lutherska — som efter hand låter humanismens pedagogiska idéer i påtaglig, om än ej ännu i tillräcklig, mån tränga ned även till nederstadierna, något som humanismen själv ej gjort före reformationen. Ramus och Vives äro två av de många, genom vilka humanism efter hand blir humanism även i skolans nederklasser.

Ej minst är denna utvecklingsgång kännetecknande för vårt lands skola. Hos oss så väl som i utlandet är det allmännare humanistiska och äktlutherska genombrottet ett kännetecken först på andra lutherska utvecklingsstadiet¹¹⁷). I Sverige framträder Rami och Vives' metodik och därmed en verklig skolhumanism först i vår andra, resp. tredje läroverksstadga. Och först omkring 1640 börjar en självständigare uppfattning spira i svensk kyrka och skola, vilket äger rum i samband dels med en svagt begynnande övergång till en övervägande nytestamentlig åskådning¹¹⁸), dels med allt starkare höjda krav i statsliga och borgerliga kretsar, att samtid, fosterland och vardagsgagn skulle bättre tillgodoses och kraftigare främjas. Dessa krav skola i det följande närmare skärskådas.

2. Kyrka, stat, menighet och skola. Stadgepromulgeringens värde och ovärde.

I viss motsättning till kyrkans supranaturalistiska, klassicerande och auktoritetsbundna synpunkter och till Erasmi kammarlärdom framskred emellertid dels en statslig, dels en borgerlig strömning, vilka för varje dag blevo allt starkare och vilka ofta flöto samman till en. Teoretiskt trädde de sällan i opposition mot kyrkan, men i praktiken vållade de henne mycken sorg och många bekymmer. Hon talar ofta om dem blott i allmänna ordalag såsom kyrkans

fiender, såsom „världens barn“ eller såsom föremål för hennes omvändelsesträvanden. Själva hava de oppositionella riktningarna — i synnerhet de borgerliga — avsatt föga spår i källor och litteratur. Och deras kulturella strävanden eller undervisningsarbete hava av dessa båda skäl blivit underskattade eller förbisedda.

114) Melanchthon upptager humanisten Rud. Agricolas krav å tredelning av studiearbetet: man skall rätt förstå, noga behålla och något själv frambringa (= läsning, minne, övning). Vidare föreskrev han en förbättrad latin, en renad, ur klassikerna hämtad dialektik, en sedlig personlighet. Dessa tre voro humanismens ideal för en vältalare. Schmid II: 2 s. 68.

115) Jfr. noterna här i avd. III: 3 ifrån Memmingens, Nürnbergs, Nördlingens m.fl. statuter. Själve Erasmus, „den förste store företrädaren för rent humanistisk bildning i Tyskland“ (Paulsen I s. 67), ansåg ju det vara nog oförskämt att söka komma med någon annan undervisningsmetod än Quintiliani. Jfr Müller II s. 150; Schmid II: 2 s. 143.

116) Vissa olikheter mellan ståndpunkterna hos

Humanismen	Melanchthon	Luther
Bristande erkännande av den tidigare bildningens förtjänster.	Ej i så hög grad som humanismen och Luther.	Lika med humanismen.
Intellektualistik, aristokratisk.	= hum. jämte försök all förena denna ståndpunkt med Luthers.	Voluntaristisk; demokratisk.
Klassiska studier och ett nytt vetenskapligt liv ha självändamål vid sidan av deras gagn för religionen.	Vacklande mellan humanismen och Luther.	Klassiska o.a. studiers förnämsta och så gott som enda syfte är att tjäna vår uppfattning om och vår frälsning i Gud.
Kammarlärdom är tillräcklig kunskap även då man skall lära för livet.	” ” ”	Lär för livet genom studiet av både böcker och liv.
Lära genom övning, litteratur och regler.	Lära genom övning, litteratur och, ej minst, regler.	Lära mera genom övning och framför allt genom litteratur än genom regler.
Undervisningskonsten följer ej nödvändigt med vetandet.	Latinkunskapen skapar goda lärare.	Lika med humanismen.
Kroppsövningar och lek införas.	Talar föga därom.	Lika med humanismen.
Klasskursen bör genomgås och repeteras grundligt samt blir mesta-dels minst tvåårig.	Lika med humanismen.	Undervisningen bör vara snabbare och klasskursen ettårig.
Helst enbart lärd undervisning.	Lika med humanismen.	Klass I bör vara reservoar med snilleval och tillåta grovarbete.

117) Jfr. Den kyrkl. folkuppfostran I s. 93 o.f., 111. Det är hos oss ej 1571 utan 1575, 1595, 1611 och 1649 års skolstatuter, som ge uttryck

„I olikhet med vad fallet varit tidigare under medeltiden, kände sig människorna mot slutet av 1400-talet icke såsom vore de epigoner till en stor förgången tid, nämligen helgonens och kyrkofädernas, utan såsom banbrytare för en ny världsepok. Alla stånd: furstar, riddarna, borgarna, t.o.m. bönderna hade gripits av den mäktiga rörelsen. „Viljan till makt“ framträdde hos alla: hos de underlydande såsom vilja till frihet, hos de härskande såsom vilja till herravälde. De gamla kristna dygderna: ödmjukhet, avhållsamhet, lydnad, tro, fromhet, förlorade sin gamla glans inför det nya släktet.“ Om än ej i så hög grad som i utlandet når renässansströmningen en viss påtaglig utbredning och makt under 1500-talet även hos oss. Med renässansen var svenskarnas flertal nog närmare besläktat än med humanismen och med vissa framträdande sidor av protestantismen. „Politici“ och „philosopher“, yrkesidkare och folkmajoritet bjödo spetsen både åt statskyrkans katoliserande panbiblicism, åt de kammarlärda kvardröjande intellektualism och åt båda deras världsfrånvändhet. Det är förvisso ett mot de lärda och kyrkan riktat motstånd från staters, magistraters, borgares, föräldrars, stads- och privatskolors sida, som på det kraftigaste medverkade till den ringa elevfrekvensen och till humanismens ringa inträngande i de humanistiska och gammalprotestantiska skolorna. Följande exempel belyser detta. Den jämförelsevis betydande handelsstaden Nürnberg, som tidigt och tydligt hade humanistiska inslag i sitt skolväsen, erhöill en protestantisk skolordning 1526 (av Melanchthon?), hade de bästa lärare (Camerarius, Eobanus, Schoner) samt ägde t.o.m. undervisning i matematik (efter latinkursen). Luther dedicerade sitt tal om barnens skolgång till en borgare i Nürnberg, påpekande nödvändigheten av att ej inskränka studierna till borgerliga ämnen. Men intet hjälpte; skolan blev föga besökt. Reformationen själv torde sålunda lika litet haft den allra främsta skulden till skolornas som till humanismens tillbakagång¹¹⁸). Men en av orsakerna till denna återgång ineläg förvisso i det av reformationsmännens och humanismens flertal omhuldade skolsystemet, undervisningsinnehållet och undervisningsförfarandet.

Humanismen var ju „en utilitarismens reaktion emot det dittillsvarande bildningssättet. Man begärde en skola som förberedde för livet. Skolastiken sades fördärva ungdomen för det dagliga livet. I stället skulle ungdomen snabbt och lätt lära en god latin. . . Och de gamla författarna borde studeras även av sakliga skäl. . . I stället för oändliga skolastiska begreppsklyvningar ville man hava realkunskaper“¹¹⁹). Men detta slags nytta och de sporadiskt eller blott efter mångåriga latinstudier givna saknotiserna tillfredsställde ej det praktiska vardagsarbetets män inom stat och yrken. Dessa nöjde sig ej med Catos eller med humanisterna Agricolas, Wimphe- lings och Erasmi krav: att lära ekonomi av Egidius [= Colonna], goda seder av Vergerius, Seneca och Cicero, krigskonst av Vegetius

och Fronto, byggnadskonst av Vitruvius, åkerbruk och lantliv av Varro, Palladius och Petrus från Bologna. Denna lärdom var ju en av motiveringarna för studium av klassiska eller nyklassiska författare även i svenska läroverk¹²⁰). Men lekmännen ansågo sig behöva en ojämförligt nyttigare och sakligare undervisning än en

för reformationens och humanismens innersta grundtankar; det är först dessa stadganden, som begynna kunna lösa sig ur den penibla depressionen och den skolmästerliga konservatismen samt ur kyrkans traditionella obenägenhet att i stadganden tala om annat än redan tidigare införda förbättringar och om det lägsta, det allmänt förberedande skolstadiet. I överbyggnaderna kan humanismen verkligen hava fått göra sig gällande mycket snabbare än på nederstadiet. Törhända har den undervisning t.ex. i grekiska, som nog funnits hos oss redan vid 1500-talets mitt, visat just „det svärmeri för den antika litteraturen“, vilket torde antydvas genom upplysningarna att många ville i lörtid undervisa i grekiska. Hade vår skolordning ej talat blott om latin- utan även om den verkliga givna grek- undervisningen, torde humanismen ännu klarare hava fått framstå såsom den där icke kvävts av reformationen. Eislebens stadga avtryckt i Hartfelder aa., Nürnbergs i Vormbaum II.

118) Jfr. Luthers ord i brevet till Georg av Brandenburg 1529: „Med tiden, när gemeine man ser, att de i barn- och högre skolor utbildade personerna kunna bliva kyrkoherdar och predikanter eller beklåda andra ämbeten, skola även de, som nu påstå, att en lärde ej kan föda sig, hålla sina barn i skola.“ Det var sålunda ett jordskred även för sådana lärda som ej voro präster.

119) Paulsen I s. 53, 54. Schmid II: 2 s. 142.

120) Jfr. kurserna i Wimphe- lings gymnasium i Strassburg efter 1501. I Pförzheims humanistiska skola undervisades både Reuchlin och Melanchthon. Denne får sin skolerfarenhet sålunda ur humanismens skola, Rud. Agricola, Tysklands förste humanist, framhöll att man kunde och borde lära allt ur författarna. Melanchthon ansåg, att Aristoteles, Plinius, Plutarchos och Ptolomeus voro tillräckliga för varje bibliotek, och Erasmus krävde ännu mindre i sakligt avseende. I Catos disticha yttrades, att man skulle läsa Vergilius för att lära jordbruk, (skalden) Macer för botanik och Lucanus för krig. Och ännu i klass VI (högsta avd.) krävde Zwicksaus långtgående och väl aldrig ordentligt genomförda stadga av år 1523 studium av Aristoteles, Plinius, Seneca, Cato, Varro, Columella, Palladius, Vitruvius, Vegetius, Vergilius m.fl. bland annat just därför, att man av dem kunde lära åkerbruk, jakt, fiske, vävning, bygge, handel, medicin och krigskonst. Huruvida menige man dåtilldags var nöjd eller missnöjd med denna yrkesundervisning, därom finna vi föga eller intet i källorna, ty allt som var emot „det bästa“, kunde sällan få sina klagomål nedtecknade, hörda och bevarade. Kyrka och skola ville i varje fall icke tillmötesgå sådana gudlösa, kritikasters, borgares, statsmäns och andras önskemål om vad deras egen tid i betydande mån ansåg vara välbehövliga reformer i real, stats- och yrkesnyttig riktning. Dessa reformer hade t.ex. i många stadsmyndigheters latinskolor tagit formen av en- eller flerklassig latinsaknande underbyggnad före de lärda studierna, ett faktum, som torde givit fart åt det i Vasas förenämnda brev till allmogen 1533 bemötte talet att man blott läste svenska i läroverken (s. 83).

smula av antikens realencyklopedi — vare sig de önskade latinundervisning eller ej. Denna strömnings krav och eventuella motstånd mot skolan fick lätt stöd av det profanum vulgus, som humanismen och latinskolan föraktade eller frånsåg och som var likgiltigt för lärdom och eventuellt även för religiöst liv¹²¹).

Men läroverket hade därjämte motståndare även inom sina egna led. Tidigast revolterade lärjungarna. Biskoparna själva måste intyga (1546), att de flesta barnen frivilligt lämnade skolan¹²²). Därvid hade tydligen en ej ringa procent gått bort från „ekeluten“ på grund av studieårens mängd, kunskapernas ringhet och tuktens hårdhet. Dessa elever behöva ej hava varit de minst begåvade. Tvärtom. De gjorde kanske så som Gustav Vasa, när han fick aga för sina nationella framtidsdrömmar: lämnade läroanstalten med ett verop över densamma. Sedan slog de sig törhända fram till ett levebröd bland sådana som, i likhet med dem själva, skattade läroverkslärdomen eller åtminstone läroverksmetodiken lågt. Gustav gjorde sig t.o.m. till kung och, vad mera var, till landsfader — vilket senare han kanske ej kunnat, om han liksom så många av kamraterna gått 15 å 20 av sina bästa år i skolan¹²³). Hans manlighet och begåvning var av en helt annan och mångsidigare typ än det lärda flertalets, och han kunde därför ej fortsätta i detta enformiga, abstrakta skolliv, där ej sällan originaliteten kvävdes och vitaliteten dövades¹²⁴). De statsmän, som gjorde ett modärnt Sverige och som konimo med nya initiativ å flera områden, hade mer eller mindre gjort såsom Vasa: vänt skolan ryggen „i förtid“. Eller hade de aldrig satt sin fot inom läroverkets dörr. De hade väl alla läst latin och säkerligen haft utomordentligt gagn därav. Men de hade nog ej läst det under sådant tidsstjuveri, under riklig misshandel, under omdömesförmågans lägervall, känslolivets olust och fantasilivets utarmande¹²⁵). Det var mer eller mindre endast kyrkans män, som hårdade ut på vad många både utlänningar och svenskar kallade slaktbänken.

Ej heller reformatörerna gillade ju skolans ensidighet. Luther hade påyrkat, att ej blott de lärda utan även de s.a.s. halvlärda yrkena skulle tillgodoses genom eller på grundvalen av latinskolan. Så t.ex. hade han yttrat följande. „Överheten är i sanning skyldig att hålla ämbeten och stånd vid makt, så att predikanter, jurister, pastorer, sekreterare, läkare, lärare o.d. fortfarande finnas att tillgå, ty sådant kan man icke undvara. . . Det gäller striden mot den lede djävulen, som strävar efter att hemligen utsuga städer och furstendömen och beröva dem alla dugliga personer. Sålunda förstör han kärnan och lämnar kvar de tomma skaln, idel onyttigt folk, på det att han må kunna driva sitt spel och bedraga, så mycket han vill. . . Våra styresmän borde sätta några barn i skola; dessa skulle icke tagas från föräldrarna utan endast uppfostras till eget bästa och samhällets nytta, till det levnadskall, för vilket de skulle

passa“ (Sermon 1530). „Skolan måste giva kyrkan personer, som man kan göra till apostlar, evangelister och profeter, dvs. predikanter och kyrkoherdar, förutom allt annat folk, som också måste finnas i världen, såsom kanslärer, rådsherrar, sekreterare och dylika, som hjälpa till med den världsliga styrelsen. Därför hava föregående kejsare, konungar och furstar visligen handlat, då de med all omsorg inrättat skolor, högre och lägre, kloster och stiftelser, varigenom de velat skaffa kyrkan många framstående män, ehuru dessa deras inrättningar i senare tider skändligen missbrukats“ (Om kyrkomöten 1539).

Den tyska kyrkan följer Luther efter hand. Först sker det försiktigt och dröjande, men åtminstone f.o.m. 1540-talet blir den av statsrepresentanterna halvt tvungen att göra det snabbare och kraftigare. En viss spänning löstes genom en statsmaktens seger, och den kyrkliga myndigheten inkorporerades fullt i staten. Kyrkan bibehöll en nog så stor handlingsfrihet i rent andliga hänseenden, men kyrkligt-judiciella och läroverksärenden avgjordes av kyrkliga och statsliga myndigheter tillsammans¹²⁶). Så t.ex. avfattade de stora

121) Hos massan kunde reformationen efter hand tränga in och eventuellt ingjuta hos en del av densamma den vördnad för antiken, som kyrkan själv hade men som humanismen aldrig ensam skulle mäktat utbreda utöver sin egen krets. Alltså hjälptes den senare av reformationen även i detta avseende.

122) „Ändock han uti bökelige o.a. konster icke synnerligen var brukader . . ., hade han dock utav själve naturen den gåvan, att han visste så skarpsinnigt att döma därom, övergick många som däruti väl hade studerat. Vad som öck var till konstigt hantverk, till beläte eller måleverk, konterfej, landskap, byggnad, fåglars, djurs, örters och träds proportion och egenskaper, det till att bese och granneligen skåda och märka, där hade han intet ringa förstånd uti . . . Han hade ett övernaturligt gott minne . . . Gud hade begåvat honom framför alle andre med stor skickelighet, högt och mycket förstånd och många furstliga dygder“. Brahe s. 2—3.

123) I utlandet fick motsättningen mellan kyrka och stat den lösningen, att staten inkorporerade kyrkan i sig ojämförligt tidigare än vad i Sverige blev fallet. Detta märkes tidigt i de utländska kyrkostadgarna, t.ex. i avseende å vad vi skulle kalla stiftsstyrelsernas och biskoparnas befogenhet. Statsrepresentanter dela nästan över allt dessas makt; inspektionerna över läroverken för statens räkning tillkommer ofta någon juridiskt skolad ämbetsman såsom ordförande i ett slags sammansatt kyrkligt-politisk direktion för ett helt land eller någon viss del därav. Hundra år senare stod kampen som hårdast mellan Sveriges stat och kyrka i just samma frågor, i det att dessas ledare bröto det yttersta av sina krafter emot varandra (1636—1637). Och först efter ännu ett halvt sekel skulle ett offentligt uttryck givas åt statens rätt och sakliga inflytande i hithörande spörsmål (1686). Dessa statens representanter påyrkade emellertid sällan eller aldrig så långt gående reformer i avseende å den dagliga undervisningen, som realisterna (Comenius o.a.) gjorde. För de förra var det länge nog, om skoltiden i någon mån förkortades,

reformatörerna själva 1538 ett betänkande om en halvt världslig, halvt kyrklig konsistorieinstitution för dessa angelägenheter i själva Wittenberg, och exemplet följdes med vissa tydliga modifikationer i så gott som alla lutherska länder. I Tyskland inspekterades läroverken ej blott av kyrkliga utan även av statsliga myndigheter, och såväl ämnesval som metoder, tukt och snilleval rönt tydlig inverkan av denna förändring.

Staten hade härvid stöddes av de borgerliga lekmännen¹²⁴). Och kyrkan hade därigenom erhållit en prekär ställning. Förutom det att hennes ledare löpte fara i avseende å sin frihet — Laur. Andreæ och Ol. Petri dömdes t.o.m., om än blott pro forma, till döden — var det svenska prästerskapets rätt och ekonomi i betydande mån beroende av herrarnas, fogdarnas och menighetens „goda belag“. Så var fallet trots upprepade utfästelser och privilegier. Detta osäkerhetstillstånd hade i allmänhet framträtt och ökats i direkt proportion till de nationella och statssynpunkternas framträdande och ökande under medeltiden och nya tiden. De skeden i Sveriges historia, som nu tänder glädje i våra patriotiska hjärtan, inleddes ofta av eller voro kyrkliga depressionstider. Ty „riket av denna världen“ syntes kunna nå ringa makt- och kulturutveckling, när det skulle taga direktiv av representanterna för riket av den högre världen. Och kyrkan kunde ej med lugnt samvete åse, huru staten t.ex. lämnade synderna mot lagens första tavla ostraffade och huru, i allmänhet sett, vanvördnaden mot Gud och kyrka, åsidosättandet av moral och tradition samt försummandet av de för en rätt kristlig uppfattning och kultur grundläggande språkstudierna syntes växa för varje dag.

Mitt i all osäkerhet fann kyrkan blott en enda fast punkt. Sin religiösa plikt likmätigt höllo kyrkans ledare sig till den, och de gjorde det mestadels i all den utsträckning, som det under sådana förhållanden var möjligt: de hade Guds ord, och de voro hans legater. Från detta veko de icke. Såsom antytts hade de närmast gamla testamentets åskådliga exempel och manande bud i tanke, — något, som medförde inskränkningar av största betydelse för kyrkans och läroverkets utveckling samt för deras förhållande till staten. Sålunda citerar kyrkan det gamla testamentet, då det gäller att böja statsrepresentanterna för Gud och hans legater¹²⁵). Men när Gustav I ville inkorporera kyrkan i statssystemet, citerar han nya testamentet.

Båda stödjade sig å reformationen och Luther. Båda revoltera, — i synnerhet Vasa. Och den kyrkliga kontrarevolution emot stat och Västerås' riksdag, som konungen fruktar vara avsedd, den äger ruin varje dag och stund under kyrkans passiva motstånd. Den kunde näppeligen återvinna kyrkogodsens, men den dels återvann, dels bibehöll vad viktigare var: sitt inflytande på andliga områden och genom andliga medel. Å all gungande grund står den därvid länge

såsom segrare, ty den har lugnet och traditionen samt kan vänta. Trots berövandet av gårdar och tionde hade nämligen kyrkan ännu läroverket i sin tjänst, och därjämte hade den även bikten, domsmakten och predikan (inklusive den folkliga barnundervisningen) i sin omvårdnad. Man skulle icke så snart kunna beröva kyrkan det betydande inflytande och den maktställning, som den hade i och genom allt detta. Trots allt var kyrkan sålunda alltfjänt en maktfaktor, som ingav regenterna och menigheten respekt eller fruktan, på samma gång hon i viss mån ju själv såg dessas växande makt ej utan respekt eller fruktan. Denna inre motsättning emellan kyrka

om undervisningen blev mindre världsfrånvärd och skolastisk samt om nationella och naturvetenskapliga ämnen fingo avsluta den långa latin-kursen. I flera avseenden funno de en viss resonans hos de delvis humanistiska, delvis realistiska reformströmmingar, som utgått från t.ex. Ramus och Vives och som efterhand i viss mån omfattades av svenska präst- och skolmän. Ett utslag av sådana i metodiskt avseende reformerande och i skolorganisatoriskt avseende utvecklande tendenser finna vi i våra nästföljande läroverksstadgar (1611, 1649), de där emellertid mera till ytan än i sak förberedde realismen.

124) Men i stadgandena talas sällan eller aldrig om dessas speciella bildningsbehov. Det mäktiga och föga medgörliga borgareståndet fordrade nämligen för sina barn en borgerlig undervisning, som endast på överstadiet kunde eller borde av en del elever fortsättas med latinstudier. — De svenska kyrkomännens innersta mening var, att staten orättmätigt dels berövat kyrkan dess egendom, dels ålade kyrkomännen att själva tjäna detta rofferi genom att utbilda statstjänstemän, dels menade att detta borde ske i läroverk, som till mycket stor del bekostades av kyrkans medel eller med andra medel som staten ej ägde. I motsättning till sådana krassa nyttighetssynpunkter stode bibeln och de kyrkans bästa traditioner, som överensstämde med bibeln. I denna talades blott om dem som voro „dugliga“ för Herrens tjänst (1 Mos. 47:6; 2 Kor. 2:16). De förra, ej de senare, hade läroverket till uppgift att undervisa. Endast mot denna bakgrund kan det vara vår tid möjligt att fatta det svenska reformationstidevarvets mer eller mindre fullständigt avvisande hållning till praktisk, „nyttig“, statslig skolbildning, fatta kyrkoordningens ord om dem som till intet duga och att Gud nog skulle sända sådana som utförde andra uppgifter än kyrkans och skolans. Endast så förstå vi, huru vår kyrka kunde ställa sig på en ståndpunkt, som i praktiken närmare överensstämde med den katolskt-hierarkiska kyrkans än med Luthers.

Det gällde sålunda för kyrkan dels att förmå de statsliga och borgerliga representanterna till att uppföra för skolorna och till att sända barnen dit, dels att likväl ej avstå från sina teologiskt-metodiska krav, huru motsatta de övrigas de än kunde synas vara. En motsvarande dubbelhet av inbördes mot varandra stridande uppgifter har kyrkan på många områden. Detta samt det därunder pågående raserandet av kyrkans gamla rätts- och maktställning måste nog ihågkommas vid betraktandet av kyrkans täta klagomål samt av hennes inkonsekventa och för vår tid främmande uttalanden och åtgärder i vissa frågor.

125) Även Vasa stöder sig å samma huvuddel av bibeln, men så sker t.ex. då han skall förmå sina söner att lyda.

och stat är jämförelsevis konstant hos oss. Aldrig skola vi förstå reformationstidens bildningshistoria, om vi ej se, hurusom striden om kyrkans mer eller mindre fullständiga inlemmande i staten ej blott pågått under medeltiden och hos oss slog ut i full låga under storhetstiden (jfr. consistorium generale), utan även att den pågick under den mellanliggande perioden, 1500-talet. Västerås' riksdag, Normans åtgärder, de nämnda dödsdomarna samt Vasas och kyrkans ömsesidiga kritik och klagoskrivelser äro direkta föregångare till spänningen mellan stat och kyrka under Gustav II Adolf, Oxenstierna och Karl XI.

Dragkampen mellan kyrka och stat kom ej sällan till synes, t.ex. i vissa obehärskade uttalanden å ömse sidor¹²⁶⁾. Från än tätare utbrott av spänningen torde man hindrats genom den även hos furstar och andra lekmän inpräglade vördnaden för det Guds ord, å vilket „legaterna“ stödde sig i sina anspråk och enligt vilket man jämväl borde vara „mänsklig ordning undergiven för Herrens skull“. De förra länkte som sedan Karl XI: Stöder sig prästen å Guds ord, så lät honom predika, även om det går ut över staten och oss. Men lika litet som Karl XI ansåg man sig böra tillmötesgå kyrkomännens önskemål i avseende å läroverken, kyrkodisciplinen, patronatsrätten osv. Kyrkan saknade de organisationsformer, de tryckerier och ett sådant flertal ledare och kraftnaturer, som sedan kommo att göra Rudbeckitidens kyrkliga motstånd så farligt för statstanken. — Vidare dämpades stridslusten säkerligen genom konungens och kyrkans vitala behov av att dels vinna, dels „styra“ såväl varandra som adeln och menigheten. Tidens frihetstendenser i alla läger syntes nämligen ägnade att föra bort från en lugn utveckling i bestående former¹²⁷⁾.

Efter det första genombrottet (alltså efter Västerås' riksdag 1527) söker Vasa länge vinna kyrkan genom att — sin i gamla testamentet föreskrivna plikt likmätigt — utfärda de tydligtvis av kyrkans ledare inspirerade, upprepade vädjandena till menigheten om ökad lärjungefrekvens och ökade elevunderstöd¹²⁸⁾. Så t.ex. 1533, 1540, 1541¹²⁹⁾. I skrivelsen av förstnämnda år nämner konungen intet om läroverkets statsliga gagn; det skulle kanske i detta sammanhang ej varit gagneligt. Men den synpunkten i skolans arbete skulle ½ år senare framhåvas. Törhända hade Vasa under denna tid läst skolordningsförslaget och däri ej funnit något tydligt uttalande om ett sådant syfte för läroverket. Så t.ex. fann han intet om att undervisning i räkning och affärsskrivning samt träning i välskrivning tidigt skulle bedrivas — allt närmast för „kansliets“ behov (jfr. Articuli). Med ärkebiskopen, ingår Gustav därför en „förening“, att biskoparna skulle hava uppsikt över skolor, lärare, undervisning, löner och understöd, en överenskommelse, som skulle varit en lika tom gest som den han gjort i nämnda brev rörande statens överenskommelse med kyrkan om läraretillsättningar, om ej

det nya, märkliga syftet med stiftschefernas inspektion tillagts, nämligen att undervisning gäves ej blott i Guds ord utan även i det för staten nyttiga. Detta torde synts den svenska kyrkan vara en gudlös fordran. Men kyrkans långvariga motstånd leder efter hand blott till att Vasas store, av kyrkan älskade sonson med stöd av Luther, Jonas o.a. kyrkans „fäder“ påyrkade ännu „gudlösare“ åtgärder, i det att t.o.m. en politicus skulle erhålla ett sådant uppdrag. Och det var just på grund av kyrkans och skolans konservatism, som staten till slut framtving de bådas grundliga reformation. När så ägde rum, skedde det under oförtjänt glömska av att det var denna

126) Edén s. 18, 43—45, 87—88. Vasa klagar år 1526 detaljerat över den kyrkliga domsmakten. Till marknadsmenigheten i Uppsala skriver han 1543, att „allmogen tager sig många stycken före till att rätta, där de ett fast kient förstånd eller alls intet uti have, som är: de vilja vara herrar, de vilja regera präster och utlägga latinskt mål, det herrskapet och lärde män bör akta och att veta. De vilja också vara köpmän och hovmän.“ „Såväl som nu“ hade gamle bisper och präster förr „mycket allmogen med lögn och herrensked“ förfört. Geijer yttrar (5:2 s. 72): „Gamla präster underbläste upprorslågan [= Dackes], uppräckte sina händer och förbannade konungen i kyrkorna.“ — Det var väl först Axel Oxenstierna, som ägde nog teologisk lärdom och politiska insikter för att kunna gendriva de kyrkligt-hierarkiska anspråken med bibelns egna ord och med hänvisning till tidsläget.

127) Då här i texten talas om kyrkans maktsträvanden, få dessa ej fattas såsom innebärande annat än furstens gammaltestamentliga underkastelse under Guds bud och legater — vilken ju emellertid ej sällan kunde krävas även i till synes övervägande världsliga ting. Jfr. Thyselius II s. 1—5. I Beatum regis sceptrum påvisar även Rudbeckius gränserna för kyrkans rättmätiga anspråk å statens representant.

128) Uttalandet om korpräster har tillskrivits i marginalen i 1561 års edition. Törhända är det tillagt efter det 1571 års edition utkommit eller såsom ett tillägg för att ingå i denna. Den förra eventualiteten skulle kunna tala för att man, såsom här förut antytts, nöjde sig med sin upplaga av 1561 och däri möjligen införde ändringarna efter år 1571.

129) Bland annat ville stat och kyrka se sina läroverks- och övriga planer gillade och stödda av varandra och av allmänheten, huru mot varandra stridande dessa planer delvis än kunde vara och huru ivrigt båda parterna än ville i reformationens namn lösa sig från varandras bindande band. Av den enda s.a.s. lagliga skolformen ville Vasa hava gagn även för statens praktiska, söckendagliga behov. — sålunda ej blott för undersåtarnas religiösa behov och för präsbildningen, såsom kyrkan ville hava det. Han ville i början söka vinna sina syften genom brev till eller personlig påverkan på menigheten och biskoparna och då i främsta rummet på ärkebiskopen — alldeles som han i personliga skrivelser vände sig till allmänheten själv i „rikets vårdande ärender“. Åren 1533, 1540 och 1541 avgingo sålunda hans ofta citerade brev till allmogen i alla stift, däri han klagade över läroverkens elevbrist eller ödeläggelse, över allmänhetens ovillighet att sända sina barn till skolan och att understödja fattiga lärjungar samt över de hotande följderna av prästbrist. „Och hava vi det så beställt med de värdige fäder biskoparne, att de

konserveratism, som i allt hållit kyrkan och dess skola uppe — och som säkerligen under den första reformationstiden hållit den senare uppe bättre än källorna giva vid handen.

Såsom kyrkan å sin sida noga underströk allt vad som överensstämde med och kunde hjälpa den att fylla sina himmelshöga syften, så betonade säkerligen även Vasa å sin sida de Luthers ord och exempel, som kunde stödja hans betydelsefulla statsplaner. T.ex. de här 5—6 sidor tidigare citerade uttrycken av Luther voro därför för visso välbehagliga uttalanden för honom. Vid läsningen av dessa citats slutord hava konung Gösta, Karl IX och Gustav II Adolf för visso jämfört sina strävanden med „föregående furstars“ men den svensk-lutherska kyrkans strävanden med den katolska kyrkans.

Även hos de till Vasas tjänst införskrivna tyskarna fann Gustav I tydligtvis god resonans och vägledning för realiserandet av sin statstanke samt välkomna upplysningar om den kyrkliga lydaktigheten i deras hemland. Vid jämförelsen mellan kunna och böra, mellan svenskt och utländskt, framträdde efter hand en betydande retlighet och begär efter maktförskjutning hos konungen, vilket emellertid ej innebar någon ny principståndpunkt. År 1539 avfärdar han sålunda en skrivelse i uppbragta ordalag till ärkebiskopen, i vilken skrivelse han bland annat gisslar kyrkans ensidiga skolpolitik. Denna ville underhålla speciella kordjäknar men hindra staten och menigheten att få praktiskt gagn av de skolmedel, som dock bekostades av allmänhet och stat. „I vele gärna klippa fåren och nyttjaullen.“ (Ärkebiskopen gav sitt innerst kända svar först ett årtionde efter konungens frånfälle, i förordet till 1571 års kyrkoordning, när han visste att han skulle våga säga sin mening.) — Så som Vasa 13 år förut förbjudit Brask hava tryckeri, så förbjuder han nu år 1539 ärkebiskopen utgiva böcker utan regeringens granskning, ett förbud som var så mycket märkligare, som bokprivilegiernas utdelande både tidigare och senare ansågs ligga i kyrkans eller universitetets hand. Någon reformation finge ej heller ske, varmed torde åsyftats ett eventuellt upprivande av Västeråsbeslutet om kyrkans ställning och egendom. Kungabrevet adresserade sig emellertid tydligtvis lika mycket om ej mera till ärkebiskopens broder och till Laur. Andreae, vilka häktades nämnda år.

Samtidigt förmanar Vasa allmogen att vara hans konungsliga bud hörig och lydig både uti de världsliga saker så ock uti religionen. „Görer allenast, vad såsom vi Eder genom våre konungslige brev och skrivelser både i de andelige och världslige saker och regementer bjudandes och föresättandes varde.“ Och Georg Norman (Luthers och Melanchthons egen lärjunge, som av dem själva rekommenderats åt Vasa) börjar i viss mån genomföra de tyska mönstren från senaste tid samt anbefaller ett närmande även till dessa i avseende å undervisningen i välskrivning och räkning samt inom trivialskolorna och dessas överbyggnader i stiftet. I innerlig samhörig-

het med de utländska staternas begynnande maktställning i kyrkligt avseende, hade den medeltida borgerliga stadsskolan i en eller annan form begynt upptagas å läroverkens nederstadier. De statsliga och borgerliga önskemålen härutinnan hade ej Melanchthon men väl Brenz, Bugenhagen och Luther i någon mån böjt sig för. I varje fall nämna Melanchthons statuter vanligen ej dylik statsligt-folklig undervisning. Kanske häftigare fiende till borgerlig läroverksreform än Melanchthon själv, nöjer sig den svenska skolstadgan ej med att förtiga varje sådan borgerlig skolavdelning utan polemiserar även mot tanken därpå och stöder sig därvid på bibeln, liksom den ju i själva bibeln funnit stöd för homogena latinläroverk. Gustav I däremot torde stött sina krav bl.a. på pedagogiska uttalanden av de övriga reformatörerna, av lutherska furstar samt av flertalet lutherska länders skolstadgar. Därbland skulle han kunnat hänvisa till synnerligen intressanta skolstadganden i Sydtyskland — uppsatta enligt Luthers reformförslag och säkerligen även enligt långt tidigare befintliga skoltyper¹³⁰). Även om Vasa ej kände dessa

skola skicka gode, förståndige män därtill, som skolemästare vara skola, så att de som till skola sättas skola, få den lärdom, som både I och de skola näst Guds hjälp vara väl beläma med. Och var nägre ville annars föra för eder, sägandes att de in'et annat lära än svenska i skolorna, så sätter där ingen tro till! Biskoparne skola där väl akta på. Låter ingen brist I finnas på eder sida; på lärdomens vägnar skall ingen brist finnas.“ Vi höra här alltså i ej ringa mån samma klagan och samma botemedel som de, vilka återfinnas i företalet till Ol. Petri postilla 1530 och vilka mera detaljerat återgivas i början av kapitlet „Om skolor“ i den av Laur. Petri avfattade kyrkoordningen. Och det synes mycket troligt, att det egentligen är en av bröderna Petri som sakligt och kanske delvis ordagrant inspirerat även Vasas brev, ehuru just dennes karaktäristiska aggressivitet och uttrycksformer jämväl komma till synes. Konungen var alltid besjälad av samma syfte; — 1544 anbefaller han ju t.o.m. ett slags allmän läro- och understödsplikt i avseende å läroverken. Vid ut-sändandet av cirkuläret använde han tillfället att för menige man göra det för Sverige nya påpekandet att staten tagit någon befattning med dylika skolärenden — ett påpekande som kyrkan ej förr skulle så gärna sett men som väl nu kunde vara till gagn för läroverkens rekrytering. För detta syfte torde ärkebiskopen hava vänt sig till konungen och fick väl för den sakens skull finna sig i statsrepresentantens sätt att tillskriva sig äran för vad kyrkan allt fortfarande, såsom dittills, ämnade göra.

130) I skrivelsen till magistraterna 1521, i Sermon om barns skolgång 1530 osv. hade Luther framhållit latinundervisningens och skolgångens utomordentliga betydelse även för stats- och samhällsliv, allehanda yrken, ja för varje man i varje rike. Av allt detta nämnes vanligen något i utländska skolstatuter. I den svenska stadgan däremot inneslutes det på sin höjd i uttrycket „var eljest behöves“. Törhända åsyftas något därav i de orden, att föräldrarna böra genom barnens skolgång „bereda honom [= Gud] folk till, vilket han ock mångom till godo bruka må“, men tydligt utsagda äro ej de världsliga uppgifterna. Jfr. den antydda motsättningen mellan dem som skola tjäna till Guds ära, och dem „som

föregångare eller ens Luthers uttalanden, de där dock gjorts bland annat i den uppseendeväckande skrivelsen till magistraten 1524, så hade vår konung säkerligen många borgerliga skolklasser i sitt eget land att hänvisa till och utgå ifrån. En specialundersökning — utomordentligt välbehövlig för övrigt — torde nämligen komma att ådagalägga, att hos oss funnits ett mycket stort antal dylika klasser eller skolor (med eller utan latinöverbyggnader), alldeles som vid i senare tid företagna undersökningar t.ex. i Tyskland och Danmark visat sig vara fallet i nämnda länder¹³¹). Hos oss torde åtminstone i någon mån funnits redan nu (och sålunda ej blott under 1600-talet, varifrån flera exempel äro kända) en motsvarighet till det borgerliga inslagets och den borgerliga pedagogikens frammarsch, varom några av nedannämnda siffror synas bära vittnesbörd. Redan 200 år före reformationen lärde sig t.ex. i Florens c:a 10,000 gossar och flickor läsa, 1,200 räkna (i sex skolor) och 600 latin (i fyra skolor). Vid sidan av de kyrkliga skolorna funnos t.ex. i Nürnberg år 1485 fyra läroverk med 12 underlärare, 285 betalande och 100 fattiga elever. Säkerligen var det i vårt land även före år 1580 flera gånger och flerstädes så, som det uppgives under sistnämnda år, nämligen dels att skolorna voro överfulla av bl.a. odugliga djäknar, dels att ett visst läroverk hade 100 lärjungar¹³²). Av dessa ämnade och ägnade sig för visso blott en mindre del till prästkallet, och det är av dylik anledning vår kyrkoordning klagar så bittert. Också säger redan den ju rent ut (s. 158), att föräldrarnas flertal sände till skolan blott sådana barn, som syntes till intet skola duga — ett uttalande, som tydligtvis går igen på bibelställena om duglig och oduglig till Guds ämbetsuppgifter¹³³). Det fanns sålunda ej minst under årtiondena för skolordningens egen tillblivelse två slags lärjungar, av vilka det ena, de ur biblisk-kyrklig synpunkt odugliga, utgjorde majoriteten. Dem undervisade kyrkan mot sin vilja. Kyrkan befann sig sålunda i själva verket, utan statens åtgörande, i samma predikament som den lastade Vasa för: att kyrkans egendom åtgick till ändamål, som var henne främmande eller t.o.m. motstridigt. Under sådana faktiska förhållanden kan det synas hava varit enbart en principfråga, om skolan skulle i enlighet med konungens och Normans befallning tidigt lära alla dessa i skolan inskrivna elever aritmetik och skrivning¹³⁴). I enlighet med de medeltida mönstren fordrade kyrkan alltså nedläggande eller inskränkning av de dagliga skolor, som kunde tänkas draga elever från latinskolan. För Gustav Vasa, rådet och borgerskapet syntes det förvisso vara blott en kyrklig non-possumus-ståndpunkt, som gjorde anspråk på att besegra deras intressen — alltså en ståndpunkt, som allt som oftast har sina motsvarigheter i skolorganisationens historia och som ofta inskränker sanningen av påståendet, att undervisningshistorien är ett direkt utslag av förefintliga kulturströmningar¹³⁵).

Det är en sådan antistatlig och antiborgerlig åskådning, som möter Gustav Vasa dels vid genomläsandet av skolordningsförslaget (törhända åren 1533, 1546 eller 1559)¹³⁶), dels i läroverken själva,

arbetet driva mäste", — bland vilka latinskolan var till blott för de förra. — Om Brenz och snilleval bör i samband härmed läsas Bilaga II.

131) Jfr. Monum. germ. paed. t. ex. Beiheft I s. 9; Buur a.

132) Förvisso fanns det synnerligen många svenska städer och andra större orter, vilkas tillfällen till och antal elever i borgerlig skolundervisning ej minskades men väl ökades under hela reformationstidevarvet (frånsett något avbrott å 1520-talet, t.ex. i samband med latinlärares avgång o.d.), medan väl antalet latinlärjungar å samma orter väsentligt, ja, någon gång katastrofartat, nedgick under vissa perioder. Det är tydligtvis denna avfolkning från den lärda undervisningen, som omtalas i konungens och biskoparnas klagoskrivelser rörande elevfrekvensen. Och vad just domkyrkoskolornas latinlärjungar beträffar, torde prästerskapets ställning ännu och alltfjämt varit sådan, att dessa ej gärna kunna hava i första rummet asyftats i klagomålen över starkt minskad elevfrekvens.

133) Kyrkan förtiger dem eller vill (på medeltida manér) hindra dem eller åtminstone inkorporera dem i latinläroverket. De skulle nämligen ej vara hinderliga för frekvensen i det senare. Kyrkan handlar i viss enlighet med t.ex. Amsterdams skolstadganden 1485, 1487, 1496. Enligt dessa komme stadens „båda stora skolor“ att gå under på grund av „under- och biskolornas“ verksamhet, vilket skulle bli skymfligt ned-sättande för „sång o.a. ceremonier. Dessa behöver man väl få i båda kyrkorna“, varför föräldrarna förbjudas vid vite att sända barnen till sådana skolor. Endast när de unga fyllt 14 år, kunde så få ske men även då blott om magistraten gav tillstånd därtill i varje särskilt fall. Müllner II s. 323. Steffen s. 144. Edén s. 28. Schück-Warburg s. 85, 86 RRP 1636¹³⁷.

Fullt tydligt och i detalj anger dock varken stat eller kyrka sin ställning till frågan, huru statstjänstemännens och de borgerliga kyrkenas behov av skolbildning skulle tillgodoses. Innerst torde spørsmålet gällt, huruvida den latinska allmänbildningen skulle ligga till grund för den och huruvida sålunda kyrkan ville gynna strävandena för icke-kyrkliga mål, blott man uppsköt aritmetikundervisningen tills den enligt trivial- och kvadrivisystemet skulle komma (alltså först i överbyggnaden). Mot antagandet att så var fallet, talar dock kyrkoordningens principiella avståndstagande från icke-prästerliga elements närvaro i latinskolan.

Gylltas brev 1559 bryter staven över hela den kyrkliga eller dätida skolans arbete och det ej på grund av att skolorna skulle vara få utan på grund av att de hjälpte ungdomen att fylla varken statsliga eller kyrkliga uppgifter. „Ser till, vilken församlad hop Hans Kungl. Maj:t uti alla rikens landsorter låter underhålla . . . och skall man dock likväl icke finna uti allt detta talet tio personer, genom vilkas råd och arbete Hans Kungl. Maj:t de högviktiga rikens saker och nödorter uträtta och beställa kan, utan äro allenast folket till tunga och besvärighet . . . Där haves ingen akt på skolorna eller kyrkorna, att till befruktandes vara vill att icke en slem barbaries innan få år hela riket varder övergångandes, och den menige man blive öförsörjde med skicklige och trogne pastores . . . Utav hele prästerskapet eller kyrkans förmän vet jag icke namngiva tio,

åtminstone i domkyrkoskolorna. Och dock hade ju Georg Norman visat sin konungatrogenhet i läroverksfrågan därigenom, att han i Articuli anbefallt undervisning i skrivning och räkning, „på det att Kungl. Maj:t må här efter få i sitt kansli dem, som skickelige äro till att beskriva rikets saker och ärende“¹³⁰). Så är tydligen Vasas och Normans närmaste program att å nederstadiet införa antingen en med klass II parallell skriv- och räkneklass eller ock en jämförelsevis självständig skriv- och räkneskola (å la Bugenhagen) eller ock en för alla elever grundläggande undervisning i modersmålet (å la Luther och Brenz)¹³¹).

Det kan ej hava varit konungen och rådet angenämt att även i det år 1546 eller nyligen dessförinnan inlämnade förslaget till kyrkoordning förgäves söka efter att någon större hänsyn tagits till vare sig skolläringens begynnande sekularisering i utlandet eller till vad som förekommit mellan Vasa och kyrkans främsta män under de senaste 15 åren. Ja, förhända hade vissa citat ur Guds straffhot hos Malaki emot godsrovare intagits först nu, efter de skolpolitiska händelserna 1539¹³²). I varje fall synes kyrkan i sin bibelenlighet hava förbisett bland annat konungens alla nedannämnda åtgärder. Han hade ju ingått „förening“ med ärkebiskopen 1533 om att biskoparna skulle främja även den för stat och allmännyttas vardagsgagneliga undervisningen. Han hade underlåtit promulgera ett eller flera överlämnade förslag till renodlat kyrklig kyrko- och skolordning. Han hade sagt ifrån att kyrkans — och sålunda även skolans — angelägenheter stodo fullständigt under konungens regim. Utom det att han låtit Georg Norman föreskriva dels räkneundervisning i latinskolorna åt blivande statstjänstemän, dels betydande utvidgningar av latinskolan och dess överbyggnader, hade Vasa jämväl företagit omläggning av den kyrkliga domsmakten, biskopsmyndigheten och stiftsindelningen etc., dels kväst kyrkans viljestarkaste ledare¹³³), de där tydligen på nära nog katolskt manér fasthöllo de gammaltestamentliga idealen i kyrkopolitiskt avseende. Samma ringa resultat av sina ansträngningar såg konungen förvisso, efter det han 1547 tillskrivit biskopen i Skara (och måhända även hans ämbetsbröder) ett brev med samma innehåll som hans förbindelse med ärkebiskopen 14 år tidigare rörande „sannskyldig lärdom både i andlig och världslig måtto“, —

Törhända hade i stort sett samma kyrko- och skolordningsförslag framlagts ännu en eller flera gånger för konungen, — vare sig initiativ i promulgeringsfrågan väckts av Vasa, av rådet eller av ärkebiskopen. 1562 uppgives Laur. Petri hava för den då nyss blivne konung Erik framlagt ett reviderat kyrkoordningsförslag. Granskningen kan hava företagits redan under kung Göstas sista tid och sålunda möjligen denne ej hava gillat den kyrko- och skolstadga som nu är den äldsta kända i vårt land (1561). Törhända kan det vara ett sådant förslag, som 1559 bidragit att skärpa den konungens

avsky för läroverkens bristande hänsynstagande till de direkt stats- och yrkesgagneliga synpunkterna, vilken han t.ex. 1544 givit uttryck åt i ett brev till biskopen i Strängnäs. År 1559 sänder han näm-

vilka jag med rätta må kalla eller tillägga den heder vara docti, högförståndige eller stadige män, ty mestedelen som uti min tid have studerat i Tyskland, have inge akademier sett utan den Wittenbergske och Rostockiske; have icke heller för de ringa underhålls skull kunnat där länge bliva.“

134) Också låto sig de nämnda tre borgerliga grupperna säkerligen ej övertyga om riktigheten av den bibeltolkning, som kyrkan gav i kapitlet „Om skolor“ såsom bevis för att latinskolor och endast latinskolor voro anbefallda i Guds ord. Det skulle t.o.m. kunna vara tänkbart att kyrkoordningens uttryck: de som till intet duga, redan då hade erhållit den speciella betydelsen av elev i skriv- och räkneklass. Till denna övergång ju efter hand sådana, i den mån en sådan klass fanns anordnad. En sådan betydelse hos ordet „odogse“ synes i varje fall ligga i Rudbeckii uttalande om klockares kompetens 1621. I så fall skulle stadgans citat ur bibeln avse ej blott odugligas studier i latinläroverket över huvud taget utan även skriv- och räkneklassen själv — en tanke, som ju ej är alldeles omöjlig men som väl näppeligen behöver hava varit fullt tydligt tänkt eller utsagd. Sid. 159 citerar stadgan 1571 profeten Malakias: „Därföre ären I ock förbannade, så att allting försvinna undan händerna, ty I besviken mig, säger Herren etc.“. I sammanhanget hos Malaki frågas: „Varuti hava vi bedragit dig? Jo, i tionden och i skatten till helgedomen.“ Detta citat har måhända inskrivits i skollagen just med anledning av det fallet som antydes i konungens brev till Laur. Petri 1539, att man med ett kanoni avlönade en räknelärare [en parallell alltså till Vasas svar på Braskens beskyllningar 1525: „I skrive, att dessa kloster icke äre funderade av kronans (= anlagda med kronomedel) och att vi fördenskull intet hava med dem beställe.“ Edén s. 11, jfr. 23]. Antagandet vinner stöd däri eller har åtminstone en parallell däri, att kyrkoordningsförslaget 1619 ej blott som vanligt avskriver denna del av kyrkoordningen utan just på kapitlet om predikoämbetets uppehåll dessutom intager ett än fullständigare parallellställe ur en annan av profeterna (Hagg. I: 6) och därtill — tidsbetecknande nog — inleder det med följande argumentum ad hominem, vilket behöves i nästan lika hög grad 1619 som $\frac{3}{4}$ sekel förut: „Den som borttager det Gud och Guds församling haver efterlåtit läreståndet till nödtorvtigt uppehåll, säger Gud. Hagg. I, att sådant tager bort vad förvarat är. Om I fören det hem som borgat är, så blåser det dock bort. I äten och varden intet mätte. I dricken och varden intet otörstige. I kläden eder och kunnen dock icke värma eder. Och den där penningar förtjänar, han lägger dem uti en hällig [= söndrig] pung. Och Sodoma och Gomorra skall på domedag drägeligare vara än sådana människor.“ Ett förbannelseord ur Nya Testamentet, ja av Kristus själv skall sålunda stärka intrycket av det oberättigade i kyrkogodsens användande till annat än uppgifterna inom präst- och latinlärarekallet. Alltså vore det tydligen otillständigt att meddela statsliga och yrkeskunskaper inom (det kyrkliga) läroverket eller att använda skolans tid till annat än det som direkt eller indirekt var att „först söka Guds rike“.

135) I sitt arbete Om kyrkostadgar (avfattat 1566) talar Laurentius Petri om dem, vilka „laga om skolor och allehanda nödtorftiga lägenheter, som därtill hörer, att ungfolket må lärt och tukteligen uppfött varda

ligen till alla biskopar och ordinarier sin kända koleriska förkastelsedom, vilken emellertid dock — kanske „på förekommen anledning“ av speciellt uppseendeväckande art — huvudsakligen vänder sig emot den åtgärden från läroverkens sida att skicka avskrap ur latinklasserna (när eller eftersom de ej i enlighet med tillsägelsen i Normans Articuli hade skrivklassister eller dylika att sända på konungens rekvisitioner av tjänstemän till centralförvaltningen). Dessa lärjungar hade ju alls ingenting lärt av räkning, brevavfattning eller bokföring och voro tydligtvis i avseende å begåvning, intressen och moral just sådana, om vilka skolordningen säger: „Var någon är ibland hela hopen som synes till intet skola duga, honom sätter man då till skola.“ De voro sådana, åt vilka skolorna enligt konungens mening bort giva räkne- och affärsundervisning. Men i någon likhet med själve Luther 1524 vill Vasa jämställa statens uppgifter med kyrkans¹³⁶). Till dessa borde „icke svin utan de dugeligaste och bäste personer . . . med rätta . . . tillkallas, de där också hade hug, sinne och vilja till all rättvisa, sanning, trohet och råttfärdighet och med sådana stycker kunde vara benägna och därmed ville tjäna sin herre och sitt fädernesland till godo. Så befinna vi dock, att de personer, som oss till hjälp uti föreskrivna höga ämbeter av skolestuvorna ju som oftast tillskickas skulle, äro till slika högviktiga saker fast mindre tjänliga än en, som kan duga till pärlestickare eller bliva en guldvävar, så att i och skolemästaren . . . utleta de slemmaste, som uti hela hopen finnas kunna; nämligen icke annat än drinkare och ölehundar, lösaktiga och plumpa bänglar, som bättre tjänte gå vid plogen och en trästock än uti rikens höga och vårdande saker brukade bliva. Men huru möjligt och drägligt det oss är att regera och förestå rikens anliggande nödtorfter med slike odugelige och föraktelige personer, som varken ära eller redelighet hava eller besinna kunna, det giva vi eder själva och var ärlig förståndig man till att betänka. Därför vele vi eder och skolemästaren härmed allvarligen hava förmanat, att i annorledes till denna sak vele vara förtänkta och förskaffa oss de personer, som något förstånd, ingenium och skicklighet med sig hava, där vi kunna något vara tjänta och belättna med, så framt i vele det skall gå något skickeligen och lika till uti regementet“¹³⁷).

Kyrkans skolpolitik hade sålunda, menar han, lett till att dessa elever ej fått den utbildning de behövde för livet, men väl sådan som de ej hade mycket gagn utav; och dess bristfälliga förvärvande hade i all dess tråkighet kanske bidragit till deras förfall. De med „förstånd, ingenium och skicklighet“ utrustade borde utletas för rikets tarv. Detta var ett tidigt krav å snilleval i vårt land i så måtto, att begåvning och duglighet skulle finnas samt troligen även läggning och intresse för just ifrågavarande slags arbete, varemot ingen nämnvärd lust för de lärda mödorna behövde finnas. I sak torde denna begåvningsfördelning varit föga olik den som sedan

påyrkas i herredagsbetänkandet 1580, nämligen att bland dem „som icke kunna lära något uti bokeliga konster“, skulle somliga skickas till skrifveskolor. Tydligt önskar Gustav Adolf en högre urvalstyp

och framdeles till kyrkans tjänst och gudomliga saker vara brukeligt.“ Här göres sålunda ingen antydning om speciellt statsliga eller borgerliga önskemål. I den officiella kyrkoordningen, till vars företal 1571 mycket lånas ur sagda framställning, kan löfte om sådana önskemåls tillgodoseende åtminstone med god vilja utläsas av motsvarande uttalande, där i st.f. „gudomliga saker“ finnas intagna orden „var eljest behöves“. Dock göres denna tolkning tämligen tvivelaktig genom andra uttalanden i stadgan. Denna yttrar föga eller intet om förhållandet till staten och iakttagar i detta hänseende stor „försiktighet“ eller räddhaga. En sådan karaktäriserade ju jämväl de katolska prästerna under Vasas tid — alltså ett vittnesbörd om det allvarliga i kampställningen.

Statuter, som ej varit avsedda till spridning bland allmänheten, hade yttrat sig helt oförbehållsamt. Så t.ex. hade Hessens kyrkoordning 1532 öppet påvisat nödvändigheten av att icke slå eleverna hårt („bruka tyrranni“), när allmänheten ser det, på det att denna ej måtte avskräckas och förhindras att sända sina barn till skolan. Richter i s. 163. Det är ej alldeles tydligt men ej heller otroligt, att en liknande tankegång kan hava motiverat en viss skygghet i vår kyrkoordning för att använda tydliga, av alla förståeliga uttryck i vissa hänseenden. „Notarios, coriaces, custodes och Asinos“ ville stadgan enligt gammal sed behålla, men liksom vi nu måste vända oss till tyska dätida källor för att få veta vad därmed menades, så torde det varit få lekmän som förstätt att därmed åsyftades bl.a. spioner och åsnebilder med ty åtföljande risslagning för uraktlåtet latintalande under lekstunder. Och när å annat ställe i vår kyrkoordning modersmålstalande säges skola sonas „efter skolasätt“, så var det nog ej många, som insågo vad däri låg eller att därmed kunde menas sådan skolanäpst som å ännu ett annat ställe säges skola drabba lärjungar för skalkhet, nämligen fångelset, stocken, riset eller färlan. Vidare yttrar skolordningen ej tydligt att man använde modersmålet. Då katekesens huvudstycken omtalas, sker det på latin, i viss motsättning till vad i andra länders statuter plägar ske. Ej heller nämnes, huru länge lärjungarna plägade få stanna i varje klass eller huruvida skrivklasser eller skrivskolor funnos. Längre måste man ju behålla vissa av kyrkans ceremonier enbart för den „efterblivna“ folkmeningens skull. Richter i s. 83. Jfr. att Rudbeckii spörsmålsbok, avfattad på svenska, uttrycker på latin, vad endast prästerna behöva få reda på.

136) Denna åtgärd hade två år tidigare föregåtts av en konungens klagan över den stora bristen på „de personer, där något räkna kunna“, — en brist som han sökte i någon mån avhjälpa genom att införskriva från Tyskland någon „förståndig man, den både med räknepengar och i siffrorna, desslikes på mynt och allehanda annan räkenskap rätt förfaren vore“ och som skulle „lära några unga karlar och drängar uti den konst, därmed de framdeles kunna tjäna riket i denna måtto till godo“. Edén s. 41; jfr. s. 79: en räknemästare steg till kammarråd. Om räknepengar jfr. min doktorsavhandling s. 254—255. Samma år (1538) öppnade nämnde svenske f.d. räknemästare, kammarrådet Lars Organista, en räkneskola i huvudstaden. Dess understödjande medelst ett kyrkligt prebende väckte tydligtvis de ledande kyrkomännens förbittring, vilken i sin tur renderade

och en realare bildning redan i sin kända, just till prästerskapet adresserade kritik över läroverken 1620, enligt vilken få voro dugliga till prästkallet men ingen till statsärenden, såsom till att bliva stats-skrivare, fogde, magistratsledamot. De välbegärade hindras genom fattigdom och sockengång „och tillvänjas många odygder, dryck, svärmeri, tiggande, lättjegang och annat slikt. . . Institutionen i akademien och skolorna [är] så oriktig och elak, att ingen där kan komma till någon erudition. . . Såsom præceptorerna själva intet förstå eller akta vad till regementet [= riksstyrelsen] eller ett borgerligt leverne hörer, alltså kunna de det heller icke någon annan lära^{137a}), och det som värst är: icke låta vart ingenium excellera i det, som det inclinerar till, utan allt ifrån barndomen styrkt ifrån regements-saker, särdeles krigsväsendet, att hatet och misshaget till krigsförstånd och disciplin . . . tillväxer, därigenom ock landet är blivit sterilt och ofruktamt på nyttigt folk, att ock i desse besvärlige och medellöse tider likväl större fel på folk än penningar är funnet“^{138a}).

Också underlåta ju både Karl IX och Gustav II Adolf att promulgera framlagda kyrko- och skolordningsförslag (1608, 1619). Många tecken tyda på att kraven och kritiken å snillevalet under 1700-talet hava sina in i detalj gående motsvarigheter å 1600- och ej minst 1500-talet. „Selectus ingeniorum“ utgår tidigast från kravet att yrkenas och statstjänsternas behov skulle beaktas inom läroverket vid sidan av de kyrkliga ämbetenas. Snillevalet är länge blott ett nytt namn på individual-, stats-, ständs- och realbildningens införande eller beaktande jämte eller i st.f. latin- eller prästbildning. Gyllenborgs förebräelse mot riksdagsprästerskapet 200 år senare för att dess bristande intresse äventyrade rekryteringen till statstjänst, har tydliga paralleller långt tidigare.

Ej ens Karl IX, Gustav II Adolf eller Oxenstierna maktade bryta kyrkans motstånd, utan deingo böja sig eller stanna vid status quo. Med kyrkans dåtida ställning i avseende å undervisningsväsendet och dess monopolisering^{139a}) ligger det nog ett större mått av sanning än man velat erkänna, om än visst icke hela sanningen, i Vasas påstående att det „haver oss icke möjligt varit mera att uträtta, än som skett är“^{140a}). Hela 1600- och 1700-talets svenska skolpolitik utgör i betydande mån en avspiegling av detta tingens tillstånd — ehuru ju vissa smärre medgivanden då göras åt de statsliga synpunkterna.

Genom samtliga dessa regenters tveksamhet att använda sin maktställning till att ytterligare minska kyrkans, blev hon länge den vinnande parten, helst som hon med anförande av bibliska (gammaltestamentliga) stöd hävdade att hon hade rätten på sin sida. Genom att ej giva vika bibehöll kyrkan alltjämt obeskuren sin makt över, bland annat, läroverken. Denna ställning fortfor, tills Karl XI i viktiga hänseenden genomförde, vad hans nämnda föregångare önskat men ej förverkligat^{141a}). Det hade sålunda en lång tid för-

gått, då Sveriges historia näppeligen varit dess konungars; i varje fall hade kyrkan övat och övade ännu ett starkt, för regeringen ej alltid behagligt inflytande på folket, ett inflytande som av Vasa t.ex.

ärkebiskopen det häftiga brevet om kansligäld och om färens klippande och vilken säkerligen bidrog till de båda kanslärernas snara fall.

137) Laur. Andreae beskylldes för att hava liksom hållit konungen vid häret och fört honom ut i det djupa hav samt fikat blott efter att få klippa fären — alltså ungefär samma beskyllning som mot Laur. Petri. — Latindjäknarnas utskrivningar torde ej sällan varit lojala, om de än ej syntes så för kyrkan. Eleverna kunde hava lovat taga anställning bl.a. för att komma bort från läroverket. Jfr. „driftedjäknars“ beteende samt Hollander s. 218, 219. Åtminstone t.o.m. år 1544 pågingo indragningar till kronan av prästerskapets landbotionde m.m. Det var sålunda till kyrkans skada, som „kyrkans“ skolelever skulle av staten mobiliseras. — Dessa voro ju av ålder fria från statstvang. Det kunde ej vara tilltalande för staten, att mången, som ej ämnade eller kunde bli präst, skulle få hava kyrkliga privilegier, skulle få, såsom Palladius s. 75 antyder för Danmarks räkning, vara fri. Ingen finge nämligen „stämma honom inför världslig domstol, utskriva honom eller eljest befalla honom till någon möda eller arbete.“ Men ännu 1607, 1658, ja ideligen under 1600-talet klaga prästerna över minskning av sina prästhemman o.d. samt klaga de och djäknar över att de sistnämnda tagas till bättsmän etc. Finska kyrkoh. s. h. II s. 210.

138) Då man vid Luthers bår prisade honom för att han lärt administrationen („kanslierna“) skriva och tala modersmålet riktigt, tillkommer en del av äran tydligen de borgerliga skolorna, som haft stöd i Luthers intresse för statstjänstemäns direkta yrkesutbildning.

139) Edén s. 40. Jfr. däremot Schück-Warburg s. 85: „I det hela gick kulturen, om man fränser hovet, märkbart tillbaka. Särskilt ödesdiger var Gustav Vasas ringaktning för vetenskapen. Hans krav på kunskaper sträckte sig ej längre än till det mått, som behövdes för dugliga skrivare i kansliet och räknekammaren, och ett vetande, som ej hade direkt betydelse för det praktiska livet, syntes honom gagnlöst. Här låg den kanske främsta tvistepunkten mellan honom och reformatörerna“.

140) Vid riksdagen 1546 hade rådet hörts. På motsvarande sätt kommo sedan, år 1685, „politici“ att höra söver prästerskapets senaste förslag till en ny kyrko- och skolordning, en som skulle avlösa den år 1546 föreslagna och år 1571 sanktionerade stadgan. År 1546 framlade rådet vissa önskemål eller villkor: några punkter borde ändras, därest regeringens sanktion skulle givas. 139 år senare uttalar riddarhuset också bestämda önskemål och villkor. Dessa känna vi i detalj men ej dem ifrån 1546. Så vitt källorna nu tala därom, är kampställningen i väsentliga delar densamma, så snarl fråga varit om kyrkolagsförslagets promulgering: striden gäller kyrkans och statens inbördes förhållande till varandra, varmed sammanhängande bland annat spörsmålen om kyrkans domsmakt och — ofta — om skolornas inspekterande av staten samt om deras nytta för denna och yrkena. Intet hindrar antagandet, att det varit med anledning av dylika frågor, som sanktion nekades 1546. Georg Normans insatser hade nyss i påfallande grad präglats av de för Vasas askådning och för den tyska kyrkopolitiken kunnatecknande strävandena; motståndet mot 1546 års stadgeförslag är ett steg i samma riktning, alldeles som

karaktiserades så, att Laur. Andreæ „med sin evangeliska hop“ var lika stark som konungen.

Endast Johan III avvek från de lutherska statsrepresentanternas avböjande hållning gent emot kyrkopolitiken. Törhända förmådde hans starka försoningstendenser honom att i denna fråga önska bibehålla vad både det påvliga och det svensk-lutherska prästerskapet krävde och vad ju för övrigt gamla testamentet flitigt påyrkat; nämligen en kyrkans fria och jämförelsevis mäktiga ställning vid statens sida. Detta synes framgå av Nova ordinantia, av konungens sätt att utan granskning sanktionera kyrkoordningen och av den hyllning, prästerskapet (trots allt) ägnade honom åtminstone efter hans död. Vad han yttrat rörande kyrkoordningen, är här förut citerat ur ärkebiskopens företal till denna. Därest hans uttalande varit rätt uppfattat, kan det näppeligen betyda annat än att någon eller några föregående editioner varit av K.M:t stadfästa eller ock att konung Johan ej kräver att regeringen skall sättas i tillfälle att ingå i saklig eller ens formell prövning av kyrkoordningen utan att den blott på sin höjd bör godkänna den av prästerskapet avfattade och de facto redan under en mansålder gällande kyrko- och skolordningen¹⁴¹) samt utfästa vite för brott mot densamma. Denas giltighet är ej beroende av statens bifall. Därest det senare ges, kan det blott giva en ökad men ej en grundläggande auktoritet¹⁴²) åt stadgan — sålunda allttjämt i full överensstämmelse med gammaltestamentlig och kyrklig åskådning och med vad stundom redan framhållits och sedan skulle komma att i enstaka fall praktiseras både i Tyskland och Sverige¹⁴³). Bifallet är önskvärt väsentligen blott såsom ett uttryck för samdräkt mellan kyrka och stat och framför allt såsom ett hot mot de försumliga och ondskefulla: det var staten, som skulle dels exekvera vissa kyrkostraff, dels ådöma de straff, som eventuellt erfordrades utöver de kyrkliga.

Det tvång under auktoriteten och traditionen, som vanligtvis kännetecknade gammalprotestantismen och gammalhumanismen, var en långt verksammare regulator än en kunglig sanktion skulle kunna bli, — om och när en sådan erhållits. Kyrkan uttalade visserligen önskemål om en sådan men var ej så angelägen därom, att den såsom pris därför skulle velat avstå från något, som kunde avsevärt minska makten av sagda auktoritet och tradition eller m.a.o., minska kyrkans av bibeln auktoriserade bestämmanderätt över kyrko- och skolväsendet.

För det dagliga praktiska arbetet i skolorna betydde det föga; om stadgan formellt hade erhållit kungligt officiellt godkännande eller ej. I varje fall var den av långt större vikt för landet under de tider, då den ej var stadfäst, än sedan den blev det. Den omvårdnad och det mot försumliga riktade straffhot, som innelåg i det statsliga erkännandet, kom nämligen föga läroverket (men väl andra kyrkliga verksamhetsgrenar) till del. Ty eventuellt utgående stats-

medel för skolundervisningens uppehållande utgingo lika väl — eller lika illa — under icke promulgerade som under promulgerade stadgars tid. Under Gustav Vasas tid, som saknade statsligt godkända

sedan Karl IX och Gustav II Adolf tydligen av samma skäl ej sanktionerade förslagen av 1608 och 1619. År 1546 sade sig ju Gustav I ämnat utfärda stadgan; innan hans sonson sett förslaget, ytrade han 1614, att han var betänkt på att göra detsamma. Men sedan han fått det i sin hand och kanske läst de däri intagna, t.o.m. skärpta uttalandena om t.ex. kyrklig domsmakt över syndare och om kyrkligt övervakande över „de uppsattas“ vandel, så höres ingenting om promulgation. På samma sätt underlät Gustav Adolf och Oxenstierna (t.ex. 1624, 1637) att med våld driva sin vilja igenom i avseende å consistorium generale, en fråga som på det intimaste sammanhänge med förenämnda tvistepunkter. Undervisningsväsendets ledning vore alltså de facto en kyrkans angelägenhet. Det mest kända, formliga beslut närom fattades å 1590-talet men är blott en kodifiering av vad man under århundraden ansett och hävdar. Staten och dess överhuvud skulle stödja, ej bestämma; statuter borde avfattas och utfärdas av kyrkans ledning. Consistorium regnis och ärkebiskopens överenskommelser och påbud vore i sak fullgiltiga och tillräckliga rättsbören. Häremot yttrar H e r n l u n d s. 1—3 om den „år 1572 av konung och kyrkomöte godkända kyrkoordningen“: „Den gamla förbindelsen mellan kyrkan och skolan fortfor således visserligen även efter reformationen men under mycket förändrade förhållanden; olikheten låg väsentligen i den beroende ställning, vilken båda numera intogo till konungamakten.“ Han talar om bristen på tjänliga och likartade läroböcker. Men metoden skulle blivit ungefär densamma, även om alla hade läroböcker (Jfr. noterna här, på avd. II 2 C, med vittnesbörd från Tyskland, att eleverna hade böcker men dock använde här meränämnda metod). Likartade voro böckerna inom varje land. Och vad H e r n l u n d säger om lärarebildningens förfall till följd av universitetets undergång — vilken för övrigt även den torde vara diskutabel — tarvar bevis. De som verkligen drogo lärarebördan, hade sällan frekventerat universitetet någon längre tid ens när det stod i flor. Jfr. även Hildebrand 4 s. 350.

141) I detta viktiga fall underskrev Konung Johan och det t.o.m. utan slutlig genomläsning; ja ej ens det: han gav blott en bifallsnick åt den kyrkliga lagstiftningen, efter prästerskapets förenämnda sorgliga rapport. Jfr Frey 1850 s. 203, not; dock Schück-Warburg I s. 86 och E. Hildebrand V s. 174.

142) Däremot yttras i Kyrkoh. årsskr. 1911 s. 2: „Självständiga biskopliga kyrkostadgar voro i Gustav Vasas dagar en omöjlighet... Den kungliga stadfästelsen synes mig framgå av en i N 1850 befintlig avskrift från 1500-talet, vars titel lyder: „Anno etc. 1560. Then tijdh Konungh Göstaif hölt then sidste herredagh i Stocholm i äth Laurentius Archiepiscopus senior stadfästa articulos subsequentes.“ Denna titel är ju snarare ett bevis mot än för kunglig sanktion. Den säger blott att det var i samband med riksdagen som Laur Petri lät stadfästa förordningen; det var tydligen biskopskonventet eller riksprästerskapet som enades om dess godkännande. Sålunda samma betydelse som inneligger i motsvarande anteckning å aktstycket näst förut i samma N 1850: „Ordningh vthi församblingerna Aff Erchebiscop Lars. Anno 61.“ Att 1561 års kyrkolag kunnat tillämpas blott på grund av ärkebiskopens auktoritet

statuter, funnos minst lika många och lika väl statsunderstödda läroverk som under Gustav II Adolfs (22 st.)¹⁴³).

Prästerskapet, som fick i uppdrag att „flitigt överse“ stadgan förrän det tryckte den, synes i allt väsentligt hava inskränkt granskningen till att utarbete ett utredande företal, som mestadels utgör ett bearbetat sammandrag av Laur. Petris utredande men då ännu otryckta arbete om kyrkostadgar. Företalet avslutas med ett nyskrivet tillägg, som till formen och för den oinvidde synes mycket hovsamt, mildt och berömmande men som i verkligheten delvis utgör ett häftigt angrepp på statstankens „övergrepp“ gent emot kyrkan. Orden ådagalägga ärkebiskopens och kyrkans obrutna, återupptagna eller stärkta motstånd emot att många konungsligt ämbete och prästernas ämbete tillhoppa, „det Gud ville hava åtskilt När konung Usias bjöd till slikt göra, tagandes sig före röka i templet, vart han därför av Gudi slagen och plågad med spetälsko-sot“. Dittills hade kyrkan huvudsakligen blott genom arbete och utan offentlig, samlad polemik besvarat de statsliga ingripandena å kyrkans nedärvda gebiet (1527, 1544 osv.). Nu anser den sig tydligtvis åter kunna tala så fritt och principiellt, som Guds legater det borde. Att kyrkan ju ej nu behövde befara statsrepresentanternas granskning av kyrkolagen, har förhånda i viss mån hjälpt den försiktige kyrkochefen att nu vid sitt livs afton, tydligare än han förr vågat göra det, framhäva denna kardinalpunkt på kyrkans program. Och kyrkans övriga ledare yrkade förvisso livligt på att det tysta motståndets tid skulle sluta. En begynnande eller förstärkt aktivitetsströmning kom nämligen till synes bland annat vid de kyrkliga mötena å 1560- och 1570-talen. Vid det möte i Uppsala 1572, som pro forma godkände kyrkoordningen, fattades eller återupprepades t.ex. ovanligt långtgående beslut i den fundamentala tvistefrågan om kyrkotukten. Dessa inflöto även ordagrant i det tillägg till kyrkoordningen, som under namnet Nova ordinantia avfattades tre år senare. Och under liturgikampen, efter Uppsala möte 1593 samt fram till 1640-talet fortsattes och skärptes striden om kyrkans uppgifter och maktbefogenhet. Under hela denna kamp och under kyrkans stormaktsställning hölls hon uppe och drevs hon till sin märkliga gärning genom intet annat än det mod, som kanske för första gången i svensk-luthersk tid fann sitt samlande lösensord i bibelcitaten, utredningen och slutorden i företalet till kyrkans först tryckta kyrko- och skolordning¹⁴⁵).

3. Formell, „nyttig“, klassisk, fack- och realbildning.

Var den dåtida skolbildningen att betrakta såsom allmän- eller fackbildning, såsom vardagsgagnelig eller formell bildning? Diametralt motsatta svar hava av andra givits härpå, men av det förut sagda framgår att vad som synes oss inbördes motstridigt, i verkligheten samverkade till ett gemensamt mål, uppgick i en högre enhet. De olika faktorerna i bildningsarbetet skulle vara parallellt verksamma

i nämnda strävan att göra de unga både till människor och prästlever, ej blott etldera. I källorna och i litteraturen talas emellertid föga om det enande och bärande men väl om skiljaktigheterna och om de olika huvudämnena var för sig.

är ej „ett märkligt vittnesbörd om den biskopliga myndighetens hastiga tillväxt“ (KÅ 1911 s. 3), enär ju viktiga delar av motsvarande statuter förelegat och genomförts redan under två å tre årtionden av Gustavs regering. I kungadömet makt över kyrkan, öppet och klart fastslagen vid Västeråsriksdagen 1544 (aa. s. 2), innelag icke, i varje fall icke enligt prästerskapets konsekvent hävdade mening, någon befogenhet att inskränka på den rätt att bestämma inom kyrkan, vilken profeterna, Paulus och Kristus ansågos hava utövat och fordrat. Jfr. ock Cornelius I s. 67—68. Sv. Riksd. akt. I s. 481.

143) Sedan Mecklenburgs stadga 1552 tryckts (i 500 ex.), lät Melancthon trycka flera ex. för sin egen räkning, vilka han „sin vana trogen“ något ändrade. De omtrycktes senare till efterrättelse, utan att regeringens samtycke begärts eller ifrågasatts. Sehling V s. 128—136. 1580 års kyrko- och skolordning i Sachsen 1580 samt 1611 års skolordning i Sverige blevo antagna och gillade blott genom kyrkliga beslut. 1649 års svenska läroverksstadga är den första, som utfärdades av regeringen utan att dessförinnan vara gällande, men liksom 1533 (?), 1546 (?) och 1561 års editioner blev den spridd blott genom avskrifter.

144) Vissa av klagomålen över Vasa, recessen och elevfrekvensen böra tydligtvis ej överskattas. Det betydde nämligen jämförelsevis föga för latinläroverken, att Vasa berövat domkapiteln en del av deras tillgångar. (År 1527 förordnade Gustav I exempelvis att de bästa prebenden skulle behållas av sex kapitulares vid Linköpings domkyrka och fyra vid Växjö, och skulle dessa underhålla resp. 10 och 6 korpräster samt hålla skolan vid makt. Till Stockholms trivialskola anslag han år 1529 till rektorslön flera av klostrens stenhus och trädgårdar samt från år 1555 96 tunnor spannmål och kyrkotonde årligen.) Då 1546 i Arboga biskoparna klaga över elevfrekvensen, märka vi, att orden äro mindre starka och mera jargonartade än år 1533 samt att rådet ej tydligt instämmer i klagomålen 1546 sasom konungen gjort det 1533. Kyrkoordningens klagan över elevfrekvensen synes ej heller hava kunnat framföras med samma berättigande åren 1561 och 1571 som under 1530- och 1540-talen, då Gustav I o.a. talade om elevbrist. Den myckna klagan över bildningens förfall under Vasas tid gäller mindre den i skolordningen omtalade läroverkstypen än kyrkan, prästerna och universitetet. Betänksam ställer man sig ock i någon mån mot kyrkoordningens starka klagomål över tillståndet, då man finner, att de ej sällan äro ord för ord översatta från tyska uttalanden eller att missförhållandena voro minst lika stora i Tyskland. Jfr. Paulsen I passim. I kyrkoordningen säges t.o.m. att ej hela utan b.ott halva klasser skulle undervisas vid temagenomgången. De voro sålunda ej små. Å 1600- å 1700-talen kunde det sitta 3 å 6 i varje hög klass.

145) Det torde vara så självklart att det ej ens behöver uttalas, att Gustav II Adolf ej velat skilja kyrka och stat. — När motsättningen (efter kulturskiftningen t.o.m. 1640-talet) jämförelsevis lätt mildrades under Karl XI:s tid, berördes läroverksstatuterna ej mera därav, enär de nu ej mera inflöto i kyrkolagen. I Laurelii och Emporagrii samt i 1608,

Mauri och humanisternas ståndpunkter äro här förut antydda (III: I)¹⁰⁴). I sin installationsföreläsning rörande undervisningsreformer yttrade sig Melanchthon själv huvudsakligen blott om språken och uppmanade därvid ungdomen att studera grammatik, dialektik och retorik för att så kunna erhålla språkkunskap och odla omdömesförmågan i och för högre studier. Och man borde göra sig till godo den grekiska litteraturens filosofer, teologer, historici, talare och skaldar. I saknad av kunskaper i grekiskan kunde man näppeligen fullt och väl behärska latinet. Homeros vore en alla vetenskapers källa för grekerna, Vergilius och Horatius för latinerna. När man av dem samlat sig liksom en matsäck, skulle man begiva sig till filosofien. Den som ville utföra något av värde vare sig på det andliga området eller på det världsliga, skulle nämligen icke kunna uträtta något nämnvärt, om han icke förut på ett förnuftigt sätt och i tillräcklig mån övat sig i de humana eller filosofiska vetenskaperna¹⁰⁵). Om något slags studier förutsatte begåvning, lärdom och omsorg, så vore det förvisso de andliga. För teologer vore bibelns grundspråk avslutande och fackbildande vetenskaper. Det onyttiga pratet, som upptager sinnet, komme genom sagda studier att avlägsnas från oss. Man borde våga att tänka vist (sapere aude)!

Det är detta grundläggande, för teologer förberedande bildningsstadium (jämte den parallellt därmed gående undervisningen i kristendom och sång), som i många länder representeras av läroverken och av filosofiska fakultetens humanistiska läroämnen. Det är blott den nedre, den tidigare och större delen av detta grundläggande stadium, som skildras i vår skolordning (jfr. här IV).

Ett av de hänseenden, vari språkstudiet skulle vara en så gynnsam förberedelse till studium av Guds ord, framgår ännu närmare i fortsättningen av anförda tal: Studiet av språken bereder ens ingenium för allt slags lärt arbete, och man kan lära sig giva uttryck åt sitt vetande på ett synnerligen formfulländat sätt. — Vad speciellt sådan formell själsbildning angår, yttrar Melanchthon (t.ex. i Sachsens läroverksstadga och i Wittenbergs universitetsstudier) att ingeniet övades och omdömet skärptes genom att man skrev latinsk poesi; ja man bleve skickligare i alla hänseenden. Dessa omdömen få snart sin motsvarighet t.ex. i Zwicaus statuter 1523, som motivera uppläsningen utantill av Terentii komedier därmed att den stärker minnet och ger „andra skickligheter“. En Melanchthons lärjunge har intygat, att Melanchthons föreläsningar och förmåningar voro lika nyckel ägnade att bilda omdömet som att beförtra fromhet och lärdom¹⁰⁶). Dels i Melanchthons och andras klagan över „fördumningen“ vid läroverken, dels i depositionsakten torde ligga indirekta bevis för tanken på formell bildning. Luther torde åsyftat detsamma i sin förklaring att människorna nära nog förlorat sitt förnuft genom vetenskapens förfall under påvedömet och skolastiken. Att studierna voro ägnade att omskapa, förädla, huma-

nisera, att mildra sinne och seder, hade t.o.m. övergått till ett ord-språk. Också möter man långt oftare uttalanden rörande skolan och av viljelivet än rörande bildningen av förståndslivet. Man talar med glädje om hur studierna gjorde människorna mindre hårda och hänsynslösa. Melanchthon kräver humanitas: corrigere feritatem barbariemque ingeniorum. Därvid fann man stöd bland annat hos Horatius:

„Icke är någon så vild, att ej han står till att lämjä,
Lyssnar han blott till förädlande talet från lärarens läppar.“

Man ville befria ungdomens sinne från småintressen och dagens små hänsyn samt fylla det med goda tankar, sederenhet och vidhjärtenhet. I synnerhet den melanchthonsk-nyaristoteliska riktningen betonade ofta, att etisk påverkan utövas i stor utsträckning medelst latinska språkstudier. De övningsböcker, studiekurser, skrivövningar etc., som Luther, Melanchthon samt andra framstående humanister och reformationsmän avfattade, ombesörjde, anbefalldes eller använde, voro avsedda att giva en ständig kurs i religiositet samt personlig och social etik och därjämte i praktisk levnadsvishet samt allmän umgängeslära. Eller såsom Württembergs kyrkoordning 1559 uttrycker det: De unga borde finna praktiken, mästestycken, fina exempel och mönster, hälsosam lära till tukt och goda seder; lärarna skulle flitigt uppmana dem att efterfölja dessa och att undfly deras motsatser.

Skolan var tydligen ej fullt så ensidigt formalistisk, så enbart ointressant och så genomförd teologisk, som man haft anledning att på grundvalen av andra källor anse. Därför att protestantskolan var ett humanismens barn, ville den ju tjäna livet, vara till gagn. Och därför förefanns i synnerhet i de lägre avdelningarna en god och roande motvikt mot det verbala. Man synes nämligen kunna uppvisa betydande likheter mellan å ena sidan latinskolans, å andra sidan dess antagonister Montaignes och andras fordringar i avseende å människokännedom, moral, livsfilosofi och umgängesformernas kultivering. Den världsvana, förståndsodling, själsadel och hyfsning, som dessa ville åvägabrunga

1619 och 1682 års prästerliga lagförslag ingingo visserligen läroverksstatuter, men lika litet som i ridderskapets betänkande 1685 intogos sådana i 1686 års kyrkolag. Därmed hade staten beseglat den utveckling, som prästerskapet påbegynt 1611 och som K.M:t med prästerlig medverkan fortsatte 1649: att utgiva läroverksstatuter separata från kyrkolagen. Men nytt och för prästerskapet förhålligt var, att dessa ej därjämte kommo att inflyta i den äntligen promulgerade kyrkolagen. Därigenom strandade kyrkans strävan att bevara det fullständiga inflytande över det lärda skolväsendet, som den ansåg vara av Gud anbefallt. I motsättning till kyrkoordningen 1571 blev sålunda kyrkolagen 1686 ej längre en kodex för ett kyrkans obesakna verksamhetsområde.

146) Jfr. Paulsen I s. 362—374. Jfr. senare: urvalet ur *Erasm De Civilitate* (Gyllne Bok).

genom hovmästare, informatorsundervisning och utländska resor, alltså den formella bildning som nyss omtalats och därjämte belevnhet och goda manér, dem hade latinskolan länge i viss mån velat genom böcker lära sina alumner. Och det skulle nog helst skänkas under glädje, dvs. så mycken glädje, som latinpenetrerandet kunde medgiva.

Stödd. bl.a. å Quintilianus hade Roterodamus sålunda (i *Declamatio de pueris ad virtutem instituendis*) framhållit, att diktarnas fabler smeka örat, giva språkkännedom, bilda omdömet och rikta ordförrådet. „Vad hör gossen hellre än de aisopiska berättelserna, vilka ju dock under skratt och skämt giva de första filosofiska levnadsreglerna! Vilken njutning bibringa ej antikens övriga fabler! Av dessa hör gossen, att Odysseus reskamrater genom Cirkes trollkonster förvandlades till svin o.a. djur; han skrattar däråt, och dock har han därigenom lärt den högsta grundsatsen i moral-filosofien, nämligen att de som icke ledas av förnuftig överläggning utan överbärdiga av sina lidelser, äro icke människor utan djur. En stoiker kunde icke inetsa den lärdomen hos honom bättre, än vad denna skrattretande fabel gör. . . Vad är vackrare än en herdedikt, vad älskligare än en komedi, vilken, enligt erfarenhetens vittnesbörd, gör intryck även på obildade och gossar! Hur stor del av filosofien blir ej så inlärd genom lek! Tag även i betraktande de korta och behagliga sentenserna (inklusive ordspråken) och de innehållsrika uttalandena av berömda män! Endast i form av sådana har filosofien tidigare förmedlats åt folket.“

Jämlikt Melanchthons sachsiska skollag skulle „a fton versen“ bestå av bl.a. följande latinska tänkespråk: I nöden prövas vännen. För mycken framgång gör oss dåraktiga. Pöbelns vänskap räknar blott med sin egen nytta.

Vanligen torde a fton versen hämtats ur de pseudo-Catoniska moralverserna. I dessa distika kunde man därjämte lära t.ex. följande: Åkalla Gud i ödmjukhet! Älska dina föräldrar! Ära dina närmaste! Vik för den överordnade! Skona den ringare! Se till, åt vem du giver! Alla kunna tala men få med förstånd. Förtälj högt andras välgärningar men glöm dina egna! Du, gamle, vill mästra de unga; kom därvid ihåg, att du själv en gång varit ung och oförståndig! Tålmodet är den största av dygder. Var nöjd med din ställning; i ringa sjö går farkosten säkert. Se såsom Janus åt både forntid och framtid! Utan kunskaper är ditt liv en bild av döden ¹⁴⁷⁾.

Vi fortsätta med att skärskåda även de övriga mest använda skolböckerna.

Aisopos fabler berömdes, användes och anbefalldes av Luther och Melanchthon och senare av t.ex. Mathesius och N. Chyträus. Den förstnämnde talar om denna bok i sina bibelutläggningar och finner den vara en bland de bästa näst bibeln till att utreda sanningen och giva vägledning till rätt livsförelse. På det

härligaste sätt undervisade den oss, huru man bör förhålla sig till sina närmaste, sin överhet och sina underhavande för att kunna leva vist, fridsamt och lugnt bland onda människor i en falsk tid. Man fördes genom den lätt till vetande och vishet. Höga herrar tåla höra sanningen endast ur hovnarrens mun, säger Luther; även alla andra hata sanningen, om de ej få höra den ur oskäligen djurs mun. Därför kan i fabeln den diktade vargen, lejonet, björnen giva en god läxa åt oss, en läxa, som ingen människa skulle vågat giva ¹⁴⁸⁾. — Otaliga skolstadgar å 1500- och 1600-talen anbefalla Aisopos. Mecklenburgs kyrkoordning yttrar, att denna läsning ej borde saknas i någon klass i skolan. Enligt Sveriges läroverksstatuter skulle eleverna åtminstone i kl. II studera boken (i Camerarii översättning, från grekiskan till latin, vilken upptog 289 fabler och var försedd med berömmande skrivelser från Melanchthon). Sålunda borde man lära utantill dels en stor mängd sådana åskådliggörande fabler, som även av vår tid äro kända och värderade ¹⁴⁹⁾, dels den sens moral, som tydligt angavs efter de olika sagorna ¹⁵⁰⁾. Bland dessa etiska,

147) Vidare: Tag dig ej hustru för pengars skull; det ger förtret, när hon är ondskefull. Bär tåligt självförvållad mölgång; anklaga dig själv, ty du bär skulden. Läs mycket men med kritik! Under tårarna spinner kvinnan försåt. En girig är fattig, ty han vill alltid äga mer. Är du stark, så var även klok; då först är du stark. Låt de lärda lära dig, och lär du själv de olärda! Straffbart är att intet lära; kunskap äga är en ära.

148) T.ex. vid måltider kunde en husfader fråga de sina, vad den eller den fabeln hade att lära oss. Sagan om hunden och köttstycket t.ex. borde lära oss att när en dräng eller piga haver goda dagar och vill hava ännu bättre, så mista de det goda och få ingenting av det bättre. Lärdomarna äro ofta de samma, som Luther gav i sin stora katekes (över fjärde budet) och som han påyrkade skola framgå såsom resultat av katekespredikningarna i kyrkan.

149) Sådana voro t.ex. de om hunden och köttstycket, om lejonet som delar byte med andra djur, om stads- och lanträttan, om korpen och räven — dessa sagor voro bland de av Luther utvalda —; vidare om det sjuka lejonet som besökes av alla djur; om lejonet och rättan; berget föder en rätta; tvisten mellan kroppens lemmar; oxen och pad-dan; syrsan och myran. Berättelsen om Herkules som uppmunade drängen att själv lägga hand vid verket och ej vänta blott på gudarnas bistånd (när vagnen fastnat i ett kärr), citeras av Johannes Rudbeckius i hans tal vid öppnandet av collegium privatum i Uppsala 1610. Han hade troligen (enligt skolordningen 1571) läst den under sin skoltid i Örebro 1588 o.f.

150) „Djurfabeln är mycket gammal . . . [och] internationell; den har liksom andra folksagor vandrat från land till land . . . [Den vill giva] allmänna sätser i livsbildens åskådliga form . . . [Dess] händelser och samtal innebära . . . uppgörelser icke mellan enskilda varelser utan mellan livsprinciper, allmänna idéer. Dessa uppgörelser ha alltid fått en tillspetsad, ofta överraskande, ännu oftare skämtsam eller åtminstone ironisk form . . . Den helleniska fantasien tilltalades av fabelns fantastiska form,

av misantropi och misstroende alltför ofta färgade lärdomar märkas följande. Den som vill umgås med de mäktiga, måste underkasta sig deras övermod. Lev förnöjd med din lott, och ävlas ej efter världslig storhet! Det med stora förväntningar mottagna visar sig ofta vara värdelöst. Man skall ej stöta ifrån sig den ringe, list betalas ofta med list. Den som ej följer goda råd, kallar faran till sig. Mycket består genom enighet men går under genom tvedräkt. Den som säger vad han vill, får höra vad han icke vill.

Enligt Erasmi Gyllne bok om gossars hyfsning och seder anstode skickligt uppförande alla, mest ungdomen men i all synnerhet adlig ungdom. Alla de vore att anse såsom adel, vilka odlade sin själ medelst bokliga studier. Ansiktet skall vara gladt och blidt, icke läggas i veck såsom hos gamla, icke vara ostadigt såsom hos igelkottar, icke grymt såsom hos tjurar. Oskickligt är att snyta sig med hatten eller kläderna eller att vid skratt gnägga såsom hästar. Hålsosamt är att skölja munnen om morgonen, men dessemellan är det onödigt. Att stå med utspärrade ben är kännetecknande för de övermodiga. Blommigt och flerfärgat klädesplagg anstår hovnarrar och apor. När du går förbi kyrkan, skall du blotta huvudet och göra en liten knäböjning, se mot templet, hälsa Kristus och de heliga samt förrätta en kort bön. Om du ej går bättre och renare ur kyrkan, så besinna att du gått förgäves dit! Bibehåll de gamlas sed att kyssa på bröd, som fallit på golvet! Olämpligt är att vid bordet slicka ren de nedsmorda fingrarna eller att stryka dem på kläderna: hellre göra man det på bordduken eller handklädet. Var i lek lustig, ej framfusig! Bäst är alltid, att du själv ej gör något olämpligt och att du gärna överser med brister i andras uppförande. Du bör hava din stallbroder kär, om han än ej har så fina seder som du; kanske har han i stället andra goda egenskaper. Också hava dessa lärdomar ej här föreskrivits av någon sådan anledning, att ingen skulle kunna vara god dem förutan¹⁵¹).

I Mosellanis Pædologia läste man samtal rörande förhållandet till lärare, rörande studium av grekiskans elementer och av latin auktorer, rörande uppteckning av märkliga talesätt hos dessa, rörande förstånd och minne, skådespel, ferier och högtider, universitet, de heligas samfund etc.

Hos de förut nämnda komediförfattarna läste man däremot om förvecklingar, gräl, lustigheter, slavars list och de frias venus-kult. Terentii dialoger kunde ej sällan giva interiörer av ganska tvivelaktigt moraliskt värde¹⁵²), men av Plauti lustspel skulle blott de „rena“ studeras. —

Man ville delaktiggöra en så stor folkminoritet som möjligt av denna lärda, etiska, allmängagneliga och förståndsodlande allmänbildning. Den lägre trivialskolan kan således sägas hava velat nå eller i varje fall kommit att nå huvudsakligen tre kategorier. Med eller mot kyrkans innersta önskan meddelade många latinläroverk

folklig, allmän, halvt yrkes-förberedande och i vissa hänseenden betydligt överkvalificerande bildning och utbildning för barn och ynglingar, som senare blevo klockare, köpmän, lägre statstjänstemän o.d., för vilka ingen

det helleniska verklighetssinnet [tilltalades av fabelns] kärva livsvisdom. Särskilt passade... fabeln det helleniska lynnet på 500-talet. Ty denna tid var tiden för den grekiska filosofiens uppkomst. Men filosofien hade ännu ej tagit vetenskaplig form, utan den yttrade sig mest uti fristående, ur livets erfarenheter direkt härledda satser; den avsåg också snarare att meddela praktisk livsvisdom än teoretisk världsförklaring... [Nämnda tid var ock en brytningstid i socialt avseende.] Motsättningar mellan maktägande och förtryckta, mellan rika och fattiga... fortlevde... alltför och fyllde tiden med skarpa brytningar, ja ej sällan blodiga inbördesstrider... — Av den senare antikens... lärare i vältalighet uppskattades och användes fabeln särskilt ivrigt, dock mest vid skolundervisningen.... De [aisopiska fablerna] ha varit levande och påverkat livet även under medeltiden" (E. Hedéns företal till sin edition av Aisopos). Så blev fallet även under nyare tidens första sekler med dess starka tradition och efter Luthers nämnda rekommendationer. Såsom boken anbefallts t.ex. i läroverksstadgarna för Nürnberg 1505, Nördlingen 1512, Memmingen 1513 och Zwickau 1523, så anbefalles den i Melancthons sachsiska statuter 1528, Danmarks 1537, Mecklenburgs 1552 och Sveriges 1561, 1571. I vår andra läroverksstadga (1611) anbefallas 60 fabler till läsning, dvs. inlärande. Såsom skriftlig övning skulle man översätta Aisopos till modersmålet från latin och vänja sig vid att imitera honom (klass II).

Upplagor på svenska utkommo, märkligt nog, redan från början av 1600-talet och upptogo delvis långa resonerande moralkakor, vilka ofta fa religiös innebörd (jfr. Luthers ord) och vilka stundom beröra lärareståndets och prästernas dåliga ställning. Såsom „Lärdom“ av sagan om Människokroppens lemmar yttar en upplaga följande (fabeln nr 36): „Man skall med överheten, såsom ock kyrkans och skolans tjänare och lemmar, vilka man gemenligen håller för onyttigt och föfänt folk (förutan vilka man dock likväl icke vara kan), gärna vara tillfreds och dem sin tillbörliga lön och uppehälle bekomma låta. Ty uppror, oenighet, tvedräkt och otacksamhet emot dessa förbenämnda ständer, lemmar och ledamöter löner omsider gruvligen illa. Frid närer, ofrid tärer.“ Bland andra „lärdomar“ som denna edition upptager, må antecknas: Bränt barn skyr elden. Lid och fördrag, ty det bästa kommer sällan efter goddagar. Den som ej kan råda sig själv, kan ej heller giva råd åt andra. Lycka och medgång förblinda; först under korset och olyckan lär man känna sig själv. Ingen tycker om den, som tycker om sig själv. Tänk först, handla sedan! Genom att se andras olyckor tröstas man lättare över sina egna. Hjälp dig själv, så hjälper dig Gud! Bliv ej uppuläst över medgången!

151) Boken handlade I) om ansiktet, huvudet, „de andra kroppens utvärtes lemmar“; II) om kroppens klädnad och prydnad; III) om uppförande i kyrkan, samkväm, bl.a. bordsskick, samtal, lek, sovrummet. För Rålambss adelskola i Örebro översattes den av Jonas Hambræus 1620, och en andra svensk skolupplaga utgavs 1670 i Åbo av biskop Gezelius. Båda editionerna utkommo med latinsk och svensk text, den senare jämväl med tysk och finsk. Hambræi översättning utgavs på

bestämd kompetens var fastslagen¹⁴⁾. Eftersom man arbetade på att så många välbegåvade som möjligt skulle frekventera läroverket, kunde ej alla lärjungar bli ståndspersoner, utan en mängd f. d. studerande kommo att tillhöra de oprivilegierade klasserna¹⁵⁾.

Framför allt gav läroverket den gemensamma religiöst-sedliga, allmännyttiga, personlighetsutvecklande plattformen för varje „bildad“ persons yrkesutbildning, — en plattform, som sålunda var ett tidigt motstycke till den folkliga lärdomsbasis, som Comenius senare gjorde sig till tolk för. Den lärda plattformen gjordes så hög och främmande, dvs. utbildningen krävde de facto så många år och var så föga nationell därför, att den kultur och det språk, som parallellt med kristendomsundervisningens innehåll skulle inbilda hos individen och slipa hans själsförmögenheter skarpa, ansågs vara oändligt högre än hemlandets och dåtidens. Skolan (nederskolan) kan sålunda sägas hava i all synnerhet lämnat en lärdd, allmän högre ståndsbildning. Dennes blomma och syfte var en fördjupad kristendomsuppfattning och ett religiöst liv. Och detta syfte skulle jämväl vinnas genom undervisning i bibel, katekes, dogmatik och sång. Största delen av dessa teologiska och musikaliska övningar voro på en gång allmän- och fackbildande. Först å högsta skolstadiet framträdde det fackliga syftet tydligare än förut (t.ex. i recitation, figuralsång och dogmatik).

Denna delvis fackliga utbildning kunde ej hava avsett att vara ens tillnärmelsevis avslutande för den som skulle prästvigas (bli „full präst“). Men väl blev den — tillsammans med latinkursen och hörarearbetet — dels en preliminär avslutningskurs för diakoner, dels en komplett kurs för latinlärare. Men den som genomgått läroverket, hade ej nått så högt som till att ens vid uppläsningar för folket få beträda predikstolen. Än mindre fick han predika eller hade han vunnit någon kompetens därtill.

Först hertig Karl kräver tydliga och skärpta kompetensvillkor för hjälpprästerna. Och först under hans konungatid stipuleras den ökning av rektorskompetensen, att aspiranterna skulle hava intyg från universitetet¹⁶⁾, — en ökning, som anbefallts redan i den ena förebilden för vår kyrkoordning, nämligen Mecklenburgs stadga 1552^{16a)}.

I viss motsättning till detta mångsidiga och dock enhetliga program har i senare tid framhållits bl.a. att först Comenius skulle hava gjort sig till tolk för allmänbildningen samt skapat den första och enda skolformen för denna. Enligt andra är det nyhumanismen, som framfört tanken på de klassiska studiernas betydelse såsom själsgymnastik (bl.a. för att stödja ett fallande latinväld i skolorna). Uppfostringshistorikern Karl Schmidt har yttrat, att Luther kände blott sådana skolor som skulle förbereda individen för en särskild livsuppgift. Stödjande sig på detta oriktiga uttalande har man

kommit till föga riktigare slutsatser: „Påståendet om den gamla skolbildningens syftning mot det rent mänskliga saknar all grund^{16b)}. Människan är, säger Geijer, ett sent begrepp i historien. Han kunde även hava tillagt: och inom pedagogiken. . . Den „all-

nytt 1872. — Bokens syfte motsvarade sålunda i viss mån vad man i senare tid velat vinna med barnböckerna om „Drummelpetter“, „Snuskpelle“ o.d. Jfr. Breslau skolordning 1570 V o r m b a u m I s. 195: Jämte latin skola eleverna även lära kyrko-, gatu-, skol- och hemtukt samt hövlighet. På detta böra goda trogna lärare aktgiva i icke mindre grad än på andra studier.

152) Så i Andria och Eunuchus. I den förstnämnda yttras, att dåtilldags artigheten gjorde vänner men sanningen ådroge hat. I den senare säges: „Jag motsäger aldrig någon; med det skär man nu för tiden guld med täljknivar.“

Den i Articuli, kyrkoordningen och Viborgs läroverk upptagne Terentius (jfr. IV) hade — jämte Plautus — börjat både läras och spelas vid läroverken i samband med humanismens inträngande i slutet av 1400-talet. Enligt t.ex. Zwickaus statuter 1523 skulle komedier av Terentius reciteras utantill å onsdagsmorgnar och efter aftonsången å söndagsaftnar. Detta borde ske i allas närvaro och åsyftade minnets stärkande, uttalet förbättrande och „andra skickligheter“. Så framhöll även Luther, att eleverna genom att så spela, övades i latin samt att både de och åhörarna därigenom erhöles undervisning om sina och alla stånds plikter — alltså en fortsättning av lärdomarna i de lägre avdelningarnas sentenser, fabel- och sedeböcker. Emellertid nämnes dylikt uppförande å skolscener eller på dialogmanér ej i här meranämnda lutherska statuter, vilket närmast torde bero därpå, att dylika övningar förekommit närmast såsom en parallell till retorik och deklamationer — alltså ej inom de lägre utan inom de högre trivialskolorna. I svenska kyrkostadgar omnämnes och gillas uppförandet av sådana först i den med Articuli andeligen besläktade Nova ordinantia (s. 347), dvs. det tillägg till vår första kyrkoordning som avfattades fyra år efter dennas tryckning. Ordalagen år 1575 vittna om att sådant uppförande skett tidigare, alltså i överbyggnader, vilka Norman och prästerskapet påyrkat vid olika tillfällen åtminstone å 1540-talet men om vilka intet tydligt utsäges i kyrkoordningen. Det torde näppeligen vara tvivel underkastat, att de svenska prästämmena varit i tillfälle att spela eller åse bibliskt-protestantiska bibeldramer, t.ex. „Olavus Petris Tobiae Comedia“, som han troligen skrev för Stockholms skola, vars inspektör han var. Stycket behandlar en bland protestantismens älsklings-satser, äktenskapets nödvändighet, och syftet var rent pedagogiskt: att „giva någon rättelse“. . . Trots naiviteten vilar det en underbar stämning över denna dikt, och reformationstiden träder här fram i sin ideala gestalt. I Sara möta vi hustrun — from, undergiven och blott betänkt på sina plikter som husmoder och barnaföderska. Tobias är den unge mannen — kysk, lydig och sedesam, och den gamle Tobias är den förkroppsligade bilden av en sann lutheran — ädel, uppförande, tålig under kroppsliga plågor och andligt förtryck samt med en orubblig tro på Guds rättvisa. Hela dikten klingar såsom en protestantismens lovsång, och bakom den stapplande knifeln spåra vi ett sinne, som är fylt av hänförelse för Herrens underbara verk. — De andra bibeldramerna äga icke denna poesi men däremot alla det medeltida dramats brister: dess oförmåga

männanskliga bildningen" [är] yngre än stånd- och yrkesbildningen. . . . [Utom i kristendomen borde varje lärjunge blott undervisas i sådana stycken, som kunde komma till omedelbar nytta i hans framtida levnadsyrke.] Den offentliga skolans mål var att giva yrkesbildning åt dem som ärnade inträda i den s.k. offentliga klassen, dvs. dem, som tänkte bliva ecklesiastika eller civila tjänstemän." Att allmänbildningen bör till tiden gå före fackbildningen kom ju dock ej såsom något nytt med folkskolan. I detta såsom i så mycket annat efterliknar denna den lärda undervisningen. Formell och materiell allmänbildning är ungefär lika gammal som latin-skolan. Utbildning av det rent mänskliga och undertryckande av det råa hos individen åsyftas ju både under ifrågavarande skede och långt tidigare i uppfostrans historia. Alla tiders tro och övertro på uppfostrans makt har mer eller mindre medvetet bestått just i förlitande på individens utveckling och förbättring samt yttrat sig i undervisnings- och fostringsåtgärder, som velat gynna denna allmänna personlighetsbildning. Kyrkans folkundervisning, vilje-fostran och domsmakt har under 1000 år förnämligast syftat till människans förädling; samma kyrkas läroverk kan då ej tänkas hava systematiskt förbisett detta huvudsyfte för kyrkans hela verksamhet.

Latinunderbyggnaden hade för övrigt under tidernas lopp — genom eller utom de nämnda teorierna — jämväl blivit en praktisk nödvändighet. Den klassiska kulturen och de äldsta språken ansågos ju beteckna höjden av mänsklig utveckling. Från denna höjd hade senare tider störtat ned; av denna äldre kultur borde man delaktiggöras. Tänkande och vetenskaper ansågos bragta till sin höjdpunkt av antiken. I latinet ineläge all bildnings och all andlig kulturs abc. Allt vetande, alla lärda verk, alla internationella traktater, alla kyrkans bekännelseskriterier voro skrivna därpå. Det sades vara dödt, men det var världsspråk för alla „bildade" samt i de flesta „finare" yrken och i alla „bättre" läroanstalter. Att kunna latin behövdes ideligen och var en ungefär lika nödvändig konst, som det nu för tiden är att kunna läsa innantill och att behärska världsspråken. Också var det långt viktigare för 350 à 400 år sedan än nu att framföra sina tankar och önskemål i talets form¹⁵⁶). Man behövde hava latinets glosförråd, grammatik och retorik ständigt på tung- eller pennspetsen. Latinskolan var alltså bildningens allfarväg. Och å den erhöill man ju ett ej obetydligt sakvetande, som utportionerades till de unga i form av notiser eller sakförklaringar vid ifrågakommande latinska glosor (sapientia)¹⁵⁷).

I mestadels ordagrann överensstämmelse med Mecklenburgs skolstadga¹⁵⁸), i vars utarbetande Melanchthon deltagit, yttrar därför den svenska skolstadgan till sist följande: „Detta må nu här vara nog talat om Schola ordning. Var då någon som sig låter mycket tycka, säga ville, att sådan ordning är en slät och ringa ting, honom svaras, att därom må vara huru det kan; likväl måste var och en

bekänna [att] ehuru ringa detta är, så är det likväl ganska mycket av nöden att barn och ungdomen i tukt och lovliga konster må således instruerad och lärd varda. Därföre skall man sådant icke heller av karaktärsteckning, av psykologi, av dramatisk komposition och av naturlig dialog. Men icke dess mindre uppfördes dylika stycken i våra skolor ända till 1600-talets mitt, enär man häri såg ett medel att bibringa lärjungarna en viss bibelkunskap". Schück-Warburg s. 99; jfr. Hedin s. 35; jfr. avd. IV.

153) Jfr. Luthers uttalande i Tyska mässan (Richter I s. 36): „Den Helige ande väntade icke tills hela världen kommit till Jerusalem och lärt hebreiska, utan han gav allehanda tungor till predikoämbetet, så att apostlarna kunde tala [vederbörande språk] varthän de än kommo. Jag vill hellre följa deras exempel [än waldensarnas, som blott inhämta bömska]. Och det är även billigt att man övar de unga i många språk. Vem vet vad Gud med tiden skall bruka dem till? Därtill äro också skolorna stiftade." — Att man mottog nära nog alla som anmälde sig, kom sig jämväl därav att skolan vanligen var den enda å ett mycket vidsträckt område och att den till stor del var beroende av elevavgifterna. Läroverket mottog alltså gossar för uppfostran och utbildning, vilket ständ, högre eller lägre, de än skulle komma att tillhöra. Det skulle därför t.o.m. kunna till sin icke-kyrkliga syftning — men ej med hänsyn vad det blev — i viss mån sägas vara ett slags folkskola, möjligen högre folkskola, i stad. Stadsskrivare, statstjänstemän, klockare, handlande o.a. kunde ju genom den undervisning i skrivning som gavs i latinklasserna, vinna någon kompetens till sina yrken, men denna enda i kyrko- och skolordningen omnämnda skolform gav dock denna undervisning ej i fackbildande syfte. Så skedde i viss mån endast, om första klassen var ej blott en latinavdelning utan även ett slags folkskolan-bottenskoleavdelning („reservoir") eller om skrivklass fanns — varom allt stadgan ingenting yttrar. Jfr. Bilaga II.

154) Hertig Karl yttrar 1595 att „inga uti något sådant kall [= att recitera texten uti domkyrkan] skola tagna och brukade bliva, som därtill icke skickliga vore och sådana läxor kunna göra." Sv. Riksdagsakter III:2 sid. 529. Jfr. Paulsen I s. 356.

155) Hedin s. 34: „Man visste då ingenting om den latinska själs-gymnastikens pedagogiska förträfflighet, om de latinska böjningsformernas askädlighet m.m. dylikt, som är en långt senare tids uppfinningar." Jfr. aa s. 50 o.f., 108, 133. — Däremot H. F. Hult s. 7, 11. Yttrandet i texten är fällt närmast om läroverksstadgen 1649, men principen är ju densamma 1571. Jfr. Hollander s. 316. Schmidt III s. 43. Berg Lärov. mål s. 37, 55, 147—155. Berg Folksk. s. bottenskola s. 56: „Endast en präst- och ämbetsmannaskola." Jfr. Hedin s. 37 o.f.; Paulsen I s. 360, 362 o.f. Pabst s. 46—47.

156) De anförda skälen mes'adels enligt Paulsen I s. 345 o.f. (jfr. s. 368) och N. Bang s. 59 o.f. Påvekyrkan hade dels ställt latinet som en skiljemur emellan Gud och menigheten, dels gjort det till ett lika barbariskt språk som de talade språken. Reformationen lät ett renat romarspråk intaga lika dominerande plats i den lärda skolan, som kristendomskunskap på modersmålet fick intaga i den kyrkliga folkundervisningen.

157) Såsom självständiga ämnen hörde de „nya" ämnena hemma

förakta, efter ingen till det som högre är, utan genom dessa ringa stycken komma kan."

I anslutning till dessa slutord har den ende som hittills mera detaljerat yttrat sig om denna stadga, gjort följande uttalande: „Om vi i denna skolordning sakna såväl grekiska som historia och geografi samt matematik och naturvetenskaper, så bevisar ej detta att lagstiftaren saknade blick för dessa bildningsämnens vikt utan endast att man då i vårt av krig och fejder utmattade färdernesland ej ägde nödiga tillgångar för att kunna strax framkalla skolornas kraftiga och fullständiga utveckling. Förhållandet var detsamma utomlands; ty även de tyska reformatörerna älskade och aktade högt dessa ämnen, men av praktiska svårigheter nödgades de dock att utelämna dem i sina första skollagar. Så gick det ock 1571 års lagstiftare; de voro — såsom väl mången gång lagstiftaren ännu i dag — försatte i den tunga nödvändigheten att i sin skolordning framställa icke det skolväsende, som de i allmänhet skulle önskat sig, utan blott det, som de under förhandenvarande förhållanden kunde hoppas att i någon allmännare mån få realiserat" (100).

Detta är till en liten del sant, till en stor del missvisande. När man i utlandet fick synnerligen många lärare och klasser, så upptog man med glädje dessa „nya“ ämnen. Så blev fallet även i Sverige. Studiet av dem hade emellertid ännu intet eller föga mål i sig; det ansågs äga intet eller föga vetenskapligt eller praktiskt värde. Ej ens — eller allra minst — Luther värderade dem i sådan mening. Dock fordrar han ju studium av historia och matematik ivrigare och i individens liv tidigare än andra. Men han nämner dem ej före utan efter språken. Tydligt är att han, såsom alla dåtilldags, med historia menar auktorer i världshistoria på latinska språket. Och med kronologi avsågos register- eller rubrikartade notiser ur dessa författare, ordnade i tidsföljd, ofta spaltvis och synkronistiskt. Alltså skulle barnen först äga goda kunskaper i latin och kanske även grekiska. Luther talar sålunda härvid ej om latinskolan i vanlig mening — bildningssystemets nederstadier — och naturligtvis ännu mindre om folkskolan (vilket man dock påstått) (100). Han talar i stället om överbyggnader på latinkursen. Hans reformplan — som för övrigt nämnes blott såsom ett önskemål i avseende å hans egna barns undervisning — hade ingen eller föga resonans under reformations-tidevarvet. Även när i de meranämnda skolordningarna lärarnas antal ökas till 4 å 5, finnes föga eller intet av de „nya“ nationella och sakliga ämnena — och det ej ens med fasthållande av deras medeltida uråldriga innehåll, än mindre med upptagande av modärna upptäckter och sena forskningsresultat, allra minst med någon självständig forskning från lärares eller elevs sida. Den vanliga latinskolan var nämligen läroställe för, på sin höjd, triviala ämnen (stundom inklusive grekiska) samt kristendom och sång. Ingenting annat. Och — där är den springande punkten —: den borde ej

få bli annat (120). Hade man ordentligt velat eller ens tänkt sig få „nya“ ämnen in i skolan, så hade det nog kunnat å något ställe finnas någon utväg, någon tid, något tillfälle, någon lärarekraft (121). Repetitioner äro ju synnerligen nödvändiga, säkerligen nödvändigare, än vad

väsentligen blott å universitetet — såsom ock tydligt framhalles i de för Sveriges läroverksstadga förebildiga statuten i Mecklenburg. Schück (s. 79, 78) nämner, att rektor i Skänninge föreläste över anatomi, men kritiserar den gängse uppgiften att läroanstalten som jämväl hade en långtgående teologiundervisning, varit ett universitet. Paralleller från Pommern 1535, Mecklenburg 1552 och en mängd andra statuter ge dock vid handen, att ordet „universitet“ användes å ifrågavarande institutioner ovanför trivium (jfr. avd. IV). Gymnasierna eller andra trivialöverbyggnader voro i sådan mening flerstädes universitet, intill dess senare en annan terminologi segrade. Därför är det synnerligen möjligt att Uppsala „universitet“ bibehållit sig i någon form under större delar av 1500-talet än man hittills antagit. Sedan jag kommit på denna tanke hörde jag av docenten Gottfrid Carlsson, att jämväl han varit inne på samma tankebanor rörande vårt äldsta universitet. Not 140, 184; s. 124.

158) Dennas ord lyda: „Nu mag einer hie sprechen, der vbrige Klugheit hat, diese ordnung sey eitel Kinderwerck, das ist war. Aber an diesem Kinderwerck ist hoch vnd mercklich gelegen, vnd ist ein grosse vorbereitung zu guter Zucht vnd Künsten, wenn die Jungen leute im Catechismo recht vnterwiesen sind, vnd sind gewisse Grammatici worden. In allein gebew ist hoch nötig ein gut Fundament zu legen, also sol dieses Fundament auch nicht gering geacht werden.“

159) L ö f s t e d t s. XV. Vår läroverksstadgas ena förebild: Mecklenburgs skolordning 1552 (s. 126 v:o.) säger sig hava tillkommit av den orsak, att unga skolmästare ofta antogos och att några av dem visade lust att förändra och åstadkomma olikheter. Därigenom fördröjdes barnens lärande och lifven eljest skapades många slags oriktigheter. Det är väl närmast i anledning härav eller möjligen av stadgans ord om „en slät och ringa ting“ (jfr. senare) som L ö f s t e d t s. XIII yttrar, att det är „av stor vikt“, att 1571 års skolordning var det första försöket att upphäva det godtyckliga experimenterandet och i stället genom lag giva fast enhet och likformighet åt Sveriges skolväsende. De olikheter som funnos, berodde emellertid ofjämförligt mycket mera på oförmåga, oförstånd och outvecklad teknik samt på hänsyn till trängande samhälls- och yrkesbehov än på något som helst godtyckligt experimenterande. Det är just bristen på experimenterande, trevande, sökande, som är det kännetecknande för medeltiden och gammalprotestantismens tid. En långt farligare fiende till ett för kyrka, stat och samtid dugande skolväsen hade man förvisso i slapphet och ligkiltighet än i experimenterande. Lärarna sägas ideligen hava blivit utledsna vid arbetet. Stats- och borgarrepresentanter yttra missnöje med resultaten. Största antalet präster sägas även sent på 1500-talet kunna ingenting trots den åtrådda regelmässigheten. De två enda, svenska vittnesbörden om experimenterande skulle väl vara 1) försöket att införa grekiskan tidigare än efter 8 å 10 års skolgång (för de flesta). När Luther, Chr. Pederssen m.fl. tala om en hel latinkurs på 3 å 4 år, så är det förvisso blott utslag av „experimenterande“ i vår dåtida kyrkas och skolas ögon; 2) att tillgodose statstjänstemanna- och borgarbildningen genom en räkneklass, eller

vår tid med sin föryttligande jakt efter mångkunnighet tror sig hava tid att beakta. Naturligtvis voro repetitionerna ännu viktigare i en tid, när knappt böcker funnos. Men med allt erkännande härav måste det dock anses såsom slöseri med tid att — såsom åtminstone i Sverige var fallet — låta (summariskt yttrat) andra året i varje klass samt dessutom varje onsdag och lördag mer eller mindre fullständigt offras åt dem. Och ett synnerligen stort antal elever fingo gå 1 à 2 år därutöver i varje avdelning, huvudsakligen sysselsatta med repetitioner. Även de fyra lektionsdagarna pr vecka torde hava bevitnat en fruktansvärd tidsspillan. Och hörarnas undervisningsarbete måste hava berövat dem en dyrbar tid, vilket näppeligen kunde uppvägas av den lärarevana och den ökade säkerhet i kunskaper, som de naturligtvis vunno genom sitt monitörskap. Ända till 15 år sutto många på skolbänken och fingo ändå just ingenting lära av de nya, „nyttiga“ ämnena. Fattigdomen var sålunda ej den huvudsakliga orsaken till skolschemats torftighet. Valet av läroämnen var vida mera en kulturell, skolorganisatorisk och metodisk-pedagogisk fråga än en ekonomisk. De många åren skulle ägnas framför allt åt latinet¹⁶¹). Enligt våra nämnda statuter vore det nämligen „ganska mycket av pöden, att barn och ungdomen i tukt och lovliga konster må således instruerad och lärd vardas“. Det viktigaste i slutorden var förvisso just detta: „således“ och „lovliga konster“. „Således“ betydde „på just sådant sätt eller (i varje fall) i sådan omfattning som här sagts“, alltså i mindre trivialskolan. „Lovliga konster“ var i första hand latinet. Ett samvetsgrant latininpräglande och det på sådant sätt som stadgan anbefallt, vore sålunda det enda riktiga. Grammatikens försummande medförde ju kulturellt förfall, hade alla pedagoger och stadgar framhållit. Utan latin och utan ett sådant minutiöst förfarande — alltså förutan „dessa ringa stycken“ — kunde ingen nå „det som högre är“. Dessa båda sist citerade uttryck betyda alltså ej blott för Melanchthon utan även i Sverige; trivialskolan, resp. den direkta prästutbildningen, universitetet etc.¹⁶²). „Olärda“ hade stadgan i sitt första stycke kallat dem som blott läste på svenska; sådana kunde omöjligen lära andra (= predika för andra) klart och riktigt. Lärt, dvs. latin eller grundat på latin; olärt, dvs. icke-latin eller icke grundat på latinet¹⁶³). Sålunda börjar och slutar vår första läroverksstadga med samma tankegång och samma maning: Latin och endast latin! Det är alltså icke ett beklagande av „den tunga nödvändigheten“ att vilja men ej kunna, utan det är religiös, kulturell och pedagogisk tillfredsställelse som talar¹⁶⁴).

För prästvågen, kulturnivån och allmänbildningen ansåg man ännu att nya ämnen ej voro behövlige i större utsträckning än de ingingo i latinstudierna. Sådant var reformationens och humanismens skolsystem för barn- och första övergångsåldern, och det följdes ganska noggrant både under och förutan social nöd. Fattig-

domen inverkade naturligtvis å elevfrekvensen, å enstaka orters skolväsen och även å omfattningen av de i skolstadgarna upptagna kurserna. Men man förfäktade den meningen i tal och statuter, att hur många eller få skolklasser man hade råd att bekosta i t.ex. rika handelsstäder i Tyskland eller i små bystäder i Ultima Thule, så skulle latinskolorna i motsvarande delar vara enbart humanistiska samt, klass efter klass, nästan fotografiskt lika. Hade man velat tillmötesgå kraven å „nyttiga“ ämnen vid sidan av latinet, kunde skolan hava med bättre ekonomiskt resultat värdjat till statens och ett flertal borgares oförmåga än vad nu blev fallet. Just om

räkneskola. Det sistnämnda slaget av „experiment“ var förordat av Luther, Georg Norman o.a. Och det är huvudsakligen endast i detta avseende man vägar treva, opponera och förverkliga. Det är i huvudsak icke kyrkans män, som leda dessa skolorganisationsförsök för de statsliga och borgerliga kraven tillgodosende, utan det är delvis just emot sådana strävanden, kyrkan skriver stadgan. Och det är förvisso även samma vardagsnyttiga ekonomiska synpunkter, parade med en begynnande renässansinnesstämning, som på det mest ingripande sätt medverkar till de av kyrkan varmt förordade skolornas förfall och fall. Härom avd. III: 2 och not 196.

160) Monumenta germi paed. III s. 3. Såsom också påvisats av en editor i Luthers Werke XV s. 14, är det oriktigt att med prof. Günther där i Mon.g.p. anse Luthers skrift till magistraterna 1524 hava varit av utomordentlig betydelse för utbildningen av Tysklands „elementarskolväsen“. Med detta uttryck åsyftar han för övrigt folkskolan. Han menar t.o.m. (s. 23), att den matematiska undervisningen inaurerats i den tyska folkskolan genom Luthers nämnda brev! Det samma gäller t.ex. ämnet historia, vilket Günther kallar historiskt-fosterländskt bildningsstoff! Det var i stället allmän historia på latin (Carios krönika etc.) såsom avspeglade av Guds ledning.

161) Jfr. H. F. Hult s. 12.

162) Alltså kan ej latinskolan („ringa stycken“) sägas varit den prästerligt fackbildande skolan. Tvärtom hindras den från att bli en sådan genom förbudet mot studium av bibelns grundspråk samt genom frånvaron av predikoövningar och av en teologie lektor i skolan. Det kan sålunda vara missvisande att, såsom skett, översätta stadgans uttryck „Latiniska skolor“ med prästskolor.

163) Denna motsättning har i teologiskt hänseende sin motsvarighet i yttrandet: De bästa böra avskiljas „till Guds ära [= prästkallet“]; sedan skickar Gud det väl så att det folket, som arbetet driva måste, skall heller icke fattas“.

164) Andra hava glatt sig över att en ärkebiskop nedlät sig till att leverera försvar för „en så ringa ting“ som en stadga för smärre barns undervisning. Emellertid är denna glädje lika omotiverad som det nyssnämnda talet om sorg. Uttrycket „Schola ordning“ betyder i ifrågasvarande sammanhang icke skolordning utan skolans „ordning“, organisation, studieämnen, hela arbete. En „slut och ringa ting“ vore i självgoda människors ögon sålunda t.ex. dess minutiösa arbetssätt, dess få läroämnen, dess elementära kurser. Men det är i dessa, stadgan ser sin styrka, ej sin ringhet.

man velat tillåta sakämnenas upptagande på schemat i trivialskolan, skulle de „praktiska svårigheterna“ hava undanröjts i ej ringa mån. De kyrkliga myndigheterna framställde alltså „det skolväsen som de i allmänhet önskade sig“ — oavsett om det kunde bli „i allmänare mån realiserat“ av dem som närmast borde varit skyldiga till att underhålla latinskolorna. Man tager sålunda miste, om man ej ser att ståndpunkten framför allt var principiell ¹⁶⁵).

Statuterna frånse alltså fullständigt, vad lekman-naoppositionen önskade och vad kyrkan ansåg vara främmande för den ifrågavarande skolformens uppgift och resurser. Ock dock fanns det ju till stor del redan i andra skolslag, t.ex. i underlag för eller i påbyggnader på vissa latinskolor. Och det skulle, snart nog, komma att vidlyftigt dryftas. Ty prästerskapets iver och bestämdhet skulle snart till sin smärta se oppositionen uppbyren av enstaka talangfulla ledare samt vinna rik näring. Under 1540-talet, då Vasa nekade ratificera kyrkans kyrkoordning, föddes bland andra William Gilbert och Giordano Bruno samt utkommo Copernici bevis för det heliocentriska världssystemet. År 1559, då Vasa och Gylta klaga över skolans arbetsresultat, utkom Rami uppseende-väckande Schola in artes liberales. Under åren för våra nu kända stadgeeditioners slutformulering (1561, resp. 1571) föddes Francis Bacon, resp. Kepler och Ratch. Galilei föddes 1564. Det är vår läroverksstadga efter tryckningen antogs å kyrkligt möte, släcktes redan Rami liv, och samtidigt hade naturvetenskapen hunnit så lägga beslag på intresset, att en ung skandinav kunde helt apropå och med blotta ögat se att en ny stjärna tillkommit. Blott tjugo år därefter föddes Comenius, som under en produktiv och mångomfattande verksamhet skulle arbeta på att vända upp och ned på hela det humanistiska, gammalprotestantiska skolsystemet och undervisningen. På ett helt nytt sätt och i en helt annan utsträckning ville den nya realismen tjäna bland annat det praktiskt och påtagligt allmännyttiga, det som väl endast i ringa mån gynnats av läroverken. De klassiska studierna skulle bli på sin höjd påbyggnad över men ej förutsättning och grundval för allmän- och statsgagneliga, nationella och naturvetenskapliga studier.

Emellertid är ju intet nytt under solen, allraminst inom skollivet. Förvisso hade inom de svenska läroverken, liksom fallet varit och var inom de utländska, en betydande mängd sakuppgifter meddelats i, med och under språktilläggen. Förvisso erhöles och inlades ett avsevärt allmän- och realvetande i studiet av profanförfattarna, om än detta tydligtvis långt mera gällde antikens än samtidsens liv ¹⁶⁶). Ja bristen på vardagsgagneliga kunskaper torde varit mindre iögonenfallande och besvärlig än bristen på verklig personlig bildning av föreställnings- och viljelivet (enär huvudsakligen blott minnet och riset blivit anlitade).

Då man så ansåg sig böra gå tillbaka till antiken för att kunna gå framåt i samtiden, kunde det alltså ej gärna vara några nationella ämnen eller av några ensidigt stats-politiska och krasst vardagsgagneliga bevekelsegrunder, man studerade. De statsliga och praktiska syftena torde i verkligheten blivit gagnade vid undervisningen — men „till på köpet“, trevande, diffust, såsom även själva uttrycket i skolordningen antyder: „var eljest behöves“. Ty det nationella innebar enligt kyrkans uppfattning huvudsakligen blott det allmänsvenska och inom detta huvudsakligen blott andelivet. Skolan skulle gagna Sverige bäst genom att gagna Sveriges kyrka, alltså enligt devisen: Sveriges folk — Guds folk och därmed även ett kyrkligt, sedligt och lyckligt folk! ¹⁶⁷)

I avseende å syftena med skolarbetet uttala sig skolmännen och skoleleverna dåtilldags eller något senare i en latinsk sång, som sjöngs vid årsfesten för de nyintagna djäknarna. I första strofen beaktas det religiösa och det klassiska syftet, i andra strofen det allmän- eller formellt bildande, i sista det allmän-svenska (dvs. läroverkets tolkning av det statsliga syftet). Och i slutversen tonar jämväl ett eko av vår första skolordnings ord om „ringa ting“ och „det som högre är“ ¹⁶⁸):

„Som ett krus, nyss format av mästarianden,
Sänkes ned i källan, så ungdomsskaran
Föres här till himmelsk och klassisk bildnings
Levande vatten.

165) En parallell härtill kan nämnas från folkundervisningens gebiet. Man har sagt (Wahlbäck sid. 24), att „kyrkornas och prästernas gods indrogos“ av Vasa „och församlingarna blevo berövade dess obestridda egendom, varigenom de bragtes i armod, så att ingen möjlighet förefanns för dem att utan åtagande av nya skatter offra något för undervisningsväsendet. Icke ens något jämbördigt med de i den danska kyrkoordnanti-an av 1537 föreskrivna klockareskolorna kunde under denna tid komma till stånd“. Även om man ägt miljoner, torde före 1590-talet ändå inga klockarskolor hava kommit till stånd i Sverige. — Jfr. min doktorsavhandling s. 221.

166) Dessa realkunskaper hade redan mångenstädes i utlandet dessutom sammanförts till särskilda, väl mera repetitionsvis givna läroämnen, lagda såsom överbyggnader ovanpå nederskolan (trivialskolan). Det är dessa separata, „nyttiga“, „äskådliga“, nationella, naturvetenskapliga ämnen, som den modärna tidens föregångare ville låta utgöra grundläggande studier vid all icke-religiös bildning och utbildning. Dessa ämnen skulle då egentligen vara i möjligaste mån skilda från latinet och från antikens uppfattning samt i stället baserade på autopsi.

167) Hall Den kyrkliga folkuppfostran II s. 118.

168) U 1 Upps. univ. bibl. Jfr. Hall Valda aktst. s. 164. Dikten översatt av L. f. professor Gottfrid Carlsson, Uppsala.

Föga båtar styrka och kroppslig fågring
Hos det unga släktet, om icke själen
Härligt dans och genom ädel kunskap
Odlas och lyftes . . .

Ur de frön, som skolan sår ut, skall spira
Framtids skörd: en dag skola höga stammar
Breda ut sitt lövverk och skönt beskugga
Fädernejorden."

4. Modersmålets ställning.

Lärjungarnas skolning i kulturellt hänseende — liksom i religiöst — var synnerligen kosmopolitisk. Såsom den av Erasmus tråget anbefallde Quintilianus¹⁶⁵) hade manat romarna att låta barnen i läroverket lära sig och tala blott grekiska, enär de i varje fall finge lära sig latinet, dvs. modersmålet, i hemmet och på gatan, så borde man i de humanistiska och lutherska läroverken tala och inhämta det döda språket (latin) i skolan, medan de unga ändå komme att behärska modersmålet. Detta anbefalldes bland annat även i instruktionen för lärarna åt Vasas söner. Latinet skulle nämligen icke, såsom i senare tid, blott teoretiskt studeras och förstås utan praktiskt drivas och oavlåtligen användas i tal och skrift. Ett ideligt bruk av latinet visade sig nämligen vara ett utmärkt medel för var och en att bliva „en god grammaticus“, att kunna „vara skickelig till att undervisa och lära andra“. Med detta uttryck framhåller vår skolordning latinstudiets nödvändighet. Endast eller åtminstone fortast kunde man på så sätt komma in på vägen till „det som högre är“ — huru förfärlig än de ungas barbariska glosanvändning länge kunde te sig ej blott för „puristers“ utan även för vanliga latinkunnigas öron. Valspråket lydde därför: *Nihil in schola, nisi latinè*. Endast sådana skolböcker som voro avfattade på latin, kunde komma i fråga att användas (utom i avseende å det som skulle förekomma vid gudstjänsterna). Den grammatik t.ex. som följdes, skulle naturligtvis vara fullständigt avfattad på romarspråket. Såsom benämning på dem som ej skulle eller med framgång kunde lära latin, använde man uttrycket: „de som till intet duga“¹⁶⁴). Vissa lärda föräldrar höllo sina små barn från sällskapet med olärda jämnåringar, för att de skulle hindras tala och tänka på svenska. Så bannlyses det nationella ej blott ur skolan utan ej sällan även ur hemmet. Detta skedde ej närmast för latinets egen skull utan på grund av det gagn barnen skulle erhålla i, med och genom detta. Det skedde icke heller så mycket på grund av någon i latinet eller i de heliga sanningarna inneboende mystisk kraft utan vanligen på grund av erfarenhetens lärdomar¹⁶⁶).

Ett mycket stort antal skolstatuter av humanistisk eller protestantisk art fordrade vidtagande av stränga åtgärder mot otillåten

användning av modersmålet ovanför de första skolbarnsstadierna. Riset var därför ett hårt men jämförelsevis självklart offer åt metoden, kulturnivån och framtidsnyttan. Bestraffningar omtalas ej så ofta för sådan „försyndelse“ å lektionstimmar — där var straffskyldigheten självklar — som å kyrkvägen, i likprocessioner, under lekarna osv. Redan är talat om vår skolordnings åläggande för överkustos att anteckna dem som tala svenska och „otuktliga“, äro frånvarande etc. under den för lärarna lediga skoltimmen klockan 2—3. Humanismen hade enligt antika mönster upptagit varjehanda kroppsövningar (i synnerhet idrottsövningar och lekar i det fria), men humanismen skulle ej varit sig själv om den ej ställt t.o.m. de välbehövliga kroppsövningstillfällena direkt i latintillägnelsens och moralens tjänst¹⁶⁶). Å alla verksamhets- och studieområden skulle nämligen glosförråd förvärfvas, övas och användas. Ännu å ifrågavarande tid beträffades otuktiga ord o.d. sällan eller föga strängare än den otillåtna modersmålsanvändningen. T.ex. i Wien 1446, Landshut 1492, Stuttgart 1501 och i Sveriges första läroverksstadga omtalas åsnestraff eller ris för modersmålsstalande å lekplatsen¹⁷⁰). Vaktande med olika titlar och å olika ställen skulle anteckna och rapportera (dvs. till straff anmäla) dem som ej talade latin. Lika väl som i utlandet kallades de hos oss *Corycae* (= spejare), Notarier eller kustoder. När dessa omtalas i vår stadga (några satser efter det hon förordnat om en å två timmars eventuell lek söndagligen), så hava dessa elever på lekplatsen tydligtvis hos oss samma spionuppgift som i utlandet. Och när det först i 1611 års svenska skolordning tydligt angives, att alla elever skulle vara förpliktade att å viss angiven tid leka å den gemensamma lek-

169) Däremot Cohrs IV sid. 398 i Mon. germ. paed., enligt vilken man i katekessyckena såg „heliga formler, vilkas blotta kännedom utövade en bevarande kraft . . . Blott motvilligt nöjde man sig med texterna på modersmålet. Mot slutet av medeltiden trädde i dagen strävan att till de gamla formerna föga nya, det fromma sinnet till lyftning“.

170) Ur stadgan för S:t Stephans skola i Wien 1446: „An dem veirtag sullen die schüler nach essens komen all auf den freithof oder in die schul, und daselbs haben ir schülerspil und sich üben in lateinreden, doch also das sie sorg haben und nicht geschrei machen auf den freithof. das sol understanden werden durch ainen custos, der sol dieselben anschreiben, das sie darumb gestraft werden.“ Ur Landshuter Schulmeister-Ordnung 1492: „Er soll auch fleiss haben, dass die schüler in der schule, zu chor und auf der gassen latein reden, auch sonst nicht ungebüß treiben, und wo er das überfahre, dass er alsdann das ziemlich strafe und wende. — Item so man den schülern urlaub gibt, dass ihnen dann eine ziemliche kurzweil vergönnt werde und dass auch der schulmeister sein aufmerken dabei zu haben bestelle, dass sie kein unziemlich spiel oder kurzweil treiben. Sie solen auch solche kurzweil anderswo nindert haben, noch treiben, dann allein auf dem freithof oder in der schule. Wo aber das anders wo geschähe, das soll der schulmeister ziemlich strafen.“ Müller II s. 61, 115.

planen, så ligger det stadgandet tydligtvis inneslutet jämväl i vår första skolordning — alldeles som det långt dessförinnan även varit stipulerat i vissa utländska skolor. Att barnen skulle sammanställas till lek tyder alltså mindre på insikt om lekens eller kroppsrörelsernas nödvändighet för stillasittande än på iveren att förmå barnen dels till att använda latinet¹⁷¹), dels till att hålla sig ifrån sådant sällskap, som var moraliskt mindervärdigt eller som ej kunde tala latin.

I samband med lekarna (å söndag) nämnas ej blott spejare utan även „Asini“ för klass II—IV. Båda slagen sägas upptagna i enlighet med vad „seder haver varit. Ty slikt tjänar emot försummelse och oflit, till vilken var och en är benägen.“ I flera detaljer har man vid åsnebildens placering måhända gått till väga så, som Memmingsens statuter 1513 anbefalla: Den lägst sittande i klass III skall om morgonen få ris samt låta hänga på sig träåsnan och sedan efterhöra, vilken som i de högsta klasserna (= III—V) talar modersmålet. På denne skall han hänga „åsnan“. Sistnämnde yngling får i sin tur lyssna efter en som talar modersmålet, och på honom hänger han den genast osv. Den som behåller den över natten, gisslas. Den som bär den på dagen, får en örfil. En „varg“ antecknar varje ord, som yttras på modersmålet. En gång varje eller varannan vecka utdelas bestraffningarna, varvid för en punkt i straffregistret utdelas ett rapp. Dock kan straffet modereras, om det ej är fråga om dålig tyska eller om en svordom. Äldre elever kunna fria sig från kroppsstraff genom böter för var tredje punkt¹⁷²). —

Fråga är dock, om man ej t.ex. av metodiskt-tekniska skäl var i skolan nödsakad att låta modersmålet höras vida oftare än på sin höjd i klass I, där ju under alla omständigheter nödvändigheten absolut tvång till eftergifter¹⁷³). Ett flertal lärda skolböcker i Tyskland — bl.a. själva Doktrinalen — antyda och tillåta modersmålens långvariga användning såsom hjälp vid latinets inlärande —, alltså blott av pedagogiska grunder. Vissa upptaga parallella avtryck på modersmålet och latin för att understödja lärjungarnas övergång från barnkammarrens till lärdomens modersmål. I latinskolan kunde man ej gärna fullt negligera Pauli ord, dem vår kyrkoordnings främsta förebild, Visitationsbüchlein, citerat på tal om en här och var bibehållen kyrkosång på latin: „Hur skall den som sitter på den olärdes plats, kunna säga Amen till tacksägelsen, när han icke förstår vad du säger? Ty du gör väl en god tacksägelse, men den andre uppbygges icke.“ Också kunna Luthers eller Ol. Petris ideligen och kraftigt framförda skäl för modersmålens användning i kyrkan möjligen hava påverkat skolmännen i avseende å kristendomsförklaringen för de olärda å läroverkets nederstadier¹⁷⁴). Och hur skulle man t.ex. kunna få en tredjeklassist att med exempel ådagalägga, att han kunde översätta rätt vissa svenska uttryck?

Sådana övningar skulle eleverna utföra skriftligt; det kunde väl då även få hända, att det skedde muntligt. Också är det ej blott i avseende å småbarnsklasserna, som luckor i latinnmuren ej sällan skönjas i statuterna. Nürnbergs stadga 1505, Memmingsens 1513

171) T. ex. enligt Heidelbergs stadga 1565 skulle barnen vid avmarsch till lekplatsen erhålla någon lämplig sentens på latin att inlära och att sedan under eller efter leken var och en för sig recitera inför „dekuri-onen“ (= föreståndaren för en avdelning av klassen). V o r m b a u m I s. 182. Med anledning av en motion i andra kammaren 1921 om anslag till gymnastikinspektionen har „En i frågan insatt person“ fått i flera tidningar inför en uppsats som börjar med att det ej var stora anspråk på fysisk fostran år 1571 och fortsätter: „Visst bevisade det en viss insikt om lekens nytta, när i 1611 års skolordning bestämdes att vid skolorna lekplats skulle utväljas och straff stipuleras för uteblivande från lektim-marna, men inte sattes leken ändå allt för högt, då man också samtidigt bestämde straff för den som lekte på annat ställe“. Emellertid var ju både lek och straff huvudsakligen blott ett led i latintillägnelsen. Fingo gossarna leka var de ville, komme de ej att uttala lekarnas och rörelsernas namn osv. på latin. Skulle barnen fått leka var de ville och salunda utan kontroll, så skulle leken ej nämnts i stadgan eller åtminstone ej nämnts med de orden att rektor kunde giva hela skolan lov till att leka o.d. Ej heller skulle Corycei o.d. nämnts i samband därmed. Skolan var ju intet internat, varför gossarna eljest kunnat leka var och när och hur länge de ville, utan rektors speciella åtgärder därför. Jfr. not 195.

172) Enligt Nürnbergs statuter 1505 skulle ris givas den, som en dag haft och bortgivit varg- eller åsnebilden tre gånger, samt den som sist på dagen erhöill den utan att hava lyckats få den placerad på någon annan som talat å modersmålet. Jfr. Müller II s. 130, 148—151, jfr. 173, 174, 186, 225. Med vargbilder och ris för modersmålstalande skulle eleverna tillhållas att leva „i tukt och latin“. Nördlingens stadga 1512. Den i texten nämnde plikten (1 haller) i Memmingsen kunde läraren giva till drickspengar i dubbel bemärkelse åt dem som sändes att skära ris till skolans behov. Utförligare skildring: V o r m b a u m I s. 379. — I treklassiga läroverk anbefalles ständigt latintalande: än f.o.m. klass II, än f.o.m. kl. III. För Danmarks 4- å 5-klassiga skolor anbefalles den medelvägen, att läraren bör i kl. II tala så ofta latin som någonsin möjligt under lektionerna samt att eleverna skulle alltid tala det f.o.m. kl. III. I denna avdelning och jämväl i klass II skulle romarspråket ständigt talas i svenska skolor. „De som växte äro och något kunna“, skulle nämligen tala latin. I tredje klassen sutto de „som något äro växta och hava fått en passelig förfarenhet in Grammatica“. På tal om söndaesuppgifterna nämnes tydligt, att även klass II skulle hava sina „synnerliga Notarios, coricaeos, custodes och asinos.“ Denna avdelning utgjordes av sådana som lärt abcboken och donaten samt började lära grammatikreglerna. Det måste varit svårt att uppehålla kravet å ständigt latintalande i denna klass. Man torde väl fått göra den restriktionen, att kravet på sin höjd kunde fyllas av „dem som ytterst sitta i den andra kretsen“ eller som „skickeligast äro av den andra kretsen“. Till skillnad från sina klasskamrater fingo dessa av hörare en speciellt omnämnd inövning i regler (förberedelse till tredje klassens kurs) och skude jämväl „componera“ (stilar).

och Nördlingens 1521 föreskriva översättningar till eller annan användning av modersmålet resp. 4, 7 och 14 gånger (och dock hava dessa statuter med om möjligt större utförlighet än flertalet lutherska skolstatuter yttrat sig om skam- och kroppsstraff åt alla dem, som onödigtvis talade modersmålet). Så säger t.ex. Nürnbergs stadga, att Terentius skulle i högsta avdelningen förklaras på modersmålet och exponeras. Enligt Memmingens statuter skulle en underlärare i näst högsta klassen exponera de av eleverna redan inlärd latinverserna i Doktrinalen, exemplifiera dess regler samt förklara exemplen bl.a. genom att översätta dem till modersmålet. Och i Nördlingen föreskrives t.ex. att rektor skulle flitigt och efter bästa förstånd „läsa, utlägga och förtyska“ Vergilius. Visitationsbüchlein, som kräver att barnen åtminstone f.o.m. klass II skola hållas till att tala latin, anger på både latin och tyska afthonversen även t.ex. för de längst komna i sistnämnda avdelning. Så skulle tydligen ej hava skett, om ej meningen varit, att eleverna skulle höra eller inlära den. Enligt Mecklenburgs kyrkoordning skulle läraren dels „dictirn“ några sköna historier såsom temata, dels för andra klassisterna framlägga sådana satser på modersmålet, vilka de skulle översätta till latin för att dymedelst åskådliggöra syntaxens regler¹⁷⁶). Även i Sverige har utan tvivel modersmålet i betydlig mån funnit en motsvarande användning, långt innan utan- och innanläsning på svenska tydligen anbefalldes i 1611 års skolordning.

Enligt Sveriges första läroverksstadga skulle rektor låta eleverna å svenska inlära så mycket som hör till gudstjänsterna i kyrkan; alltså vissa mässpartier, böner, bibelkapitel osv. Här behövde sålunda ej den främmande språkformen hindra inträngandet i sakkunskapen eller i de heliga texterna — alltså i viss mån en parallell till realismens kommande krav. Men enligt dessa skulle ett sådant förfarande vara regel, vara något självklart. För latin-alumnerna blev det däremot ett undantag, något onormalt, något som närmast motiverades av hänsyn till profanum vulgus, för vilket man skulle uppläsa eller tillsamman med vilket man skulle sjunga det ifrågavarande minnespensum å svenska¹⁷⁶). Och dock var det i synnerhet för detta bredare folklager och på dess talspråk, kyrkan skulle utföra sin betydelsefulla verksamhet. Denna kyrkas „plantesång“ var läroverket, men där borde ej folkspråket höras. Det kunde få användas på sin höjd blott för latintillägnelsens eller för gudstjänstens skull, såsom ett övergångsstadium på vägen till latinet. Därmed „hade moren gjort sin plikt och kunde gå“.

Emellertid ville ju även andra hava skolgång än de, som ämnade bliva lärare och präster. Och modersmålet hade i flera länder i synnerhet söderut börjat få en annan värdesättning och en rikare användning. Därtill kom, att mångt land av ålder ägde en icke föraktlig fond av sagor, sånger och statsurkunder på modersmålet. Känt är, hurusom t.ex. Dante skrivit sin „komedi“ o.a. märkliga

arbeten å modersmålet samt att han — å detta och latin — teoretiskt försvarade folkspråkets litterära användning och utveckling. Bodinus, Calvin, lärare vid Collège de France och många andra yrkade på eller verkade för uppkomsten av en skolad fransk litte-

173) Paulsen I s. 281 yttrar emellertid (närmast om Wittenbergs stadga 1533), att „tyska förekommer alldeles icke i denna skola. Redan abcboken är på latin; man skall ej ens lära läsa eller skriva på modersmålet Genast i början av den kursachsiska skolordningen [1528] heter det Skolemästarna bör använda all flit på att barnen lära endast latin, icke tyska eller grekiska eller hebreiska såsom några hittills gjort, betunga de arma barnen med sådan mångfald [läroämnen], vilket är ej blott ofruktbart utan även skadligt“ [jfr. samma ord i den svenska stadgan]. Paulsen antager då, att modersmålet inräknas bland de „många språken“. Detta måste vara oriktigt, ty modersmålet ansåg så nere att Melanchthon ej ens skulle tänkt på att bemöta ett för tyskans egen skull bedrivet studium av tyska. Det är tydligen blott fråga om modersmålet såsom hjälp för snarare latin-tillägnelse. Därför har och Paulsen näppeligen rätt i fortsättningen (s. 282), att latinets „drivande“ i alla avseenden allt ifrån första läsestunden skänkte snabb färdighet att förstå och tala skolspråket. Paulsens stöd ur en viss lärobok är intet stöd, ty den liksom Paulsen själv talar ej alls om modersmålet såsom tillfälligt och i början nödvändigt hjälpspråk, utan den talar om modersmålet som självständigt studium i skriv- och räkneskolor. Vi se ju här (jfr. noterna avd. II: 2C), hurusom humanistiskolorna tillåta, ja befälla modersmålet användning i latinskolan såsom hjälpmedel men pryglade äldre elever för dess användning såsom ersättningsspråk. — Det synes Lundström Skisser s. 97 helt och hållet orimligt, att Laur. Petri skulle rekommenderat lilla katekesen på svenska till lärobok i innanläsningskonsten; det vore naturligtvis den latinska. Men åtminstone där förstodet var något så när oförvillat av den pedagogiska visdomen, kunde det ej gärna bli fråga om att låta ett barn, som första gången skulle lära t. ex. Fader vår och budorden, inhämta dem å latin. Men denna fråga var av föga praktisk vikt för skolans arbete, ty med den tidens allmänna, tidiga inlärande av textorden, vilka t.ex. söndagligen upplästes å modersmålet på predikstolen, är det tämligen visst, att flertalet redan vid inträdet i skolan kunde dem. För de flesta blev det väsentligen blott repetition. Men huru som helst måste alla tydligen först lära dem på svenska — för det sakliga innehållets skull — och sedan på latin.

174) Torberg s. 18, 266 anför flera skäl för att modersmålet måste hava använts i rätt avsevärd utsträckning. Han och jag hava på skilda vägar samtidigt men oberoende av varandra kommit till samma resultat. Richter I s. 94. I Kor. 14:16 o.f.

175) En sådan sats var ju t.ex.: Straff följer på gudsförakt. Småbarnens glosuppgifter antecknar stadgan så: Deus Gott, Celum Himel (s. 127); jfr. här avd. II: 2C, D, i synnerhet noter.

176) Då Löfstedt s. V säger att Sachsens stadga ådagalägger mindre omtanke om modersmålet än vad Sveriges gjorde, så torde det ej vara riktigt. Ty visserligen står det i den senare, att läraren skulle låta barnen utom latin lära sig så många stycken på modersmålet, som hörde till gudstjänsten. Men så mycket lärde naturligtvis även de sachsiska barnen. Att stadgan ej säger det, beror tydligen blott på att det var

ratur (i original eller översättning). År 1524 förelägo i Tyskland ett tusental böcker tryckta på tyska. En kulturell och nationell rörelse uppkommer till en viss del genom Luthers förebildliga språk och rika produktivitet. Denne prisas för att han lärt tysk ungdom modersmålet genom sina insatser för kanslist-undervisningen¹³⁸). Och i Tyskland utkommo efterhand (c:a år 1530 o.f.) flera arbeten i rätt-, brev- och formulärskrivning, i titlars användning och i modersmålet grammatik; — här må blott nämnas namnet Ickelsamer. Men till ingen av dem framträdde några paralleller för svensk ungdom under hela 1500-talet.

En av de allra tidigaste utländska latinskolestatuterna, som i viss enlighet med renässansen aktgiver på modersmålet, är Bugenhagens kyrkoordning för Braunschweig 1528. Stadgan, som anbefaller ej blott latin- utan även modersmålsskolor, yttrar, att det icke skådade att man stundom examinerade och hörde, huru latinskoläeleverna talade sitt modersmål, om de talade oförståeligt osv. Det kunde man beakta, när de skulle exponera latinska sentenser. Man kunde jämväl underlätta lärjungarnas modersmåls- och latinbehandling genom att giva dem välformade temata att översätta till det främmande språket.

I Sachsens, Mecklenburgs och Sveriges stadgar saknas något som helst uttalande att hänsyn borde tagas till modersmålet. Först sker det hos oss i den — som vanligt — märkliga och för vårt land tidiga Nova ordinantia¹⁷⁷). Denna kräver (s. 347) aktgivande på att vår religion eller „vårt svenska tungomål icke tager ... någon avbräck och fel“ genom främlingarnas kyrka och skola i Stockholm. Med den inträngande ramismen torde modersmålet blivit något bättre beaktat, men i skollagsstiftningen märkes det ej förrän i ringa mån år 1611 och något mera år 1649.

IV. Latinskolornas klassantal och eventuella överbyggnader.

Varje ordande om klassantal eller organisation inom den egentliga svenska latinskolan måste bliva i högsta grad osäkert och fämlande, när det är fråga om en tid, då ej klassläraresystem, lärarelöner och olika klassrum funnos samt då fattigdomen och prästbristen måste hava i desorganiserande riktning motverkat de främsta kyrkomännens önskemål om överensstämmelser mellan alla skolornas läroplaner. Vår skolordnings uttalanden om de olika klassernas pensä och om barnens fördelning i „hopar eller kretsar“ allt efter sina kunskaper, torde nämligen sällan hava verkat så, att skolor med blott en, två eller tre avdelningar hållit sitt arbete inom ramen av vad stadgan föreskrivit för motsvarande klassers undervisning

i det fyrklassiga läroverket. Såsom tydligtvis även långt förut varit fallet, måste rektorerna alltför ofta söka tillmötesgå så många krav och behov som möjligt, om skolan alls skulle kunna äga bestånd, och därför måste även i smärre skolor tillfälle beredas eleverna att „läsa så många böcker som möjligt“. Rektorerna visste för övrigt allt för väl, att flertalet elever — ej minst av ekonomiska skäl — aldrig skulle komma att inhämta någon nämnvärd lärdom utöver den, de fingo i ifrågavarande skola. Somliga stadsskolor måste hava omfattat blott en å två klasser, i synnerhet när barnantalet var ringa och hörarna voro få eller föga kunniga¹⁷⁸). För förefintligheten av sådana smärre läroanstalter talar bland annat, att kyrkan ville självklart. — Löfstedt uttalar s. V (och Hallgren s. 23 har ett likalydande påstående, såsom vanligt utan citationstecken), att läraren ej var skyldig äga kunskap eller giva undervisning i andra språk „än latin och svenska så mycket som hör till tiderna ... i kyrkan“. Detta har tydligtvis till grundval stadgans ord s. 162, att rektor ej var pliktig „att något annat läsa eller lära än latin och svenska så mycket som“ etc. Men „läsa“ betyder här naturligtvis föredraga för de unga, och „lära“ betyder undervisa, avfordra kunskaper i (lehren), ej lära sig själv (lernen). Alltså stadgar vår kyrkoordning lika litet som någon annan förordning, vad en rektor icke behöver lära sig. (Det är en händelse som ser ut som en tanke, att den enda bevarade avskriften av 1561 års edition har ett komma emellan; alltså: „latin, och svensko“).

177) Danmarks kyrkoordning säger, att latinskolorna fördärvas garna av de danska och tyska skolorna. Men fristående skrivskolor för gossar och flickor, „som ej duga till att lära latin“, borde staten inrätta (och skulle i deras pensä även katekesen ingå). Nova ordinantia (s. 348, 349) yttrar, att tillåtelse komme att lämnas till inrättandet av en skriv- och en flickskola i Stockholm. Klostren kunde användas till fromma lutherska tillflyktsorter för gamla, sjuka o.a., vilka bl.a. skulle undervisa värdlösa barn i läsning, skrivning, sång, handarbete etc. I likhet med vad Luther samt tyska och danska statuter föreskrivit, finge ej mer än en latinskola finnas i huvudstaden. Detta är troligen föranlett dels av fruktan för irrläror hos inflyttade tyskar, dels jämväl av omsorg om latinundervisningens egen förbättring — alldeles som man t.ex. i Nürnberg år 1485 sammanlagt de fyra latinskolorna till en enda. Jfr. här not 133.

178) Jfr. Sveriges skolordning 1611. Då denna ifrågasätter, att elevantalet kan vid domkyrskolan bliva särdeles stort i klass III, så att uppdelning bör ske, kan det vara avhängigt av att elever från tvåklassiga skolor överflyttade. — Den stora elevfrekvensen vid stora skolor (eller vid universiteten) hindrade var och en lärjunge att där få så mycket understöd, som han skulle kunna „tigga sig till“ vid en mindre skola. Detta förtjänar beaktas vid alla frågor om dåtida elevfrekvens; så ock när det t.ex. gäller att förklara, varför sedan studenter reste från universitetet till Västerås och Strängnäs för att studera (varvid ju även andra faktorer medverkade, t.ex. önskan att bliva känd för domkapitlet i och för prästvigning). Om mindre läroverk än 3-klassiga talar först t.ex. Würtembergs KO 1559, vilken tillhör ett andra utvecklingsstadium inom den lutherska skolan. Hos oss följes exemplet av Rudbeckins och av 1649 års skolordning, vilka tillhålla motsvarande stadium.

från alla håll nitiskt samla prästämmen samt att den allmänna fattigdomen förbjöd flertalet sådana att studera vid längre bort belägna och mycket frekventerade läroverk. Att äga en latinskola i närmaste stad var ett oundgängligt villkor för mångas prästerliga bana, denna, till vilken ju stadgan så ivrigt manar prästerna att draga och locka ungdomen. Det kan därför vara mycket osäkert, om vår skolordning ens önskat en detaljerad åttlydnad även i småläroverken. Pensas fördelning på „kretsarna“ skulle väl i smärre skolor följas blott i den mån, skolarbetets bedrivande kunde rationaliseras, men den finge säkerligen på intet sätt hindra dem från att öka frekvensen på prästbanan. Kraven å tillströmning av präster hade under medeltiden varit så väsentligt starkare än kraven å likformighet, metodförbättring och en 3- å 4-klassig normalkurs, att en mängd andliga gått till sitt framtida kall utan annan humanistisk underbyggnad än den som gavs vid ett litet läroverk. Detta behöver sålunda ej hava inneburit, att de fått lära endast de första grunderna av latinet. Tvärtom torde de hava fått läsa en jämförelsevis stor kurs men föga grundligt. Och då till denna bristande grundlighet sedan kom, att flertalet efter skoltiden ej öppnade en latinsk bok i studiesyfte, så är den utomordentliga okunnighet, de ådagalägga t.ex. vid Georg Normans visitationsexamina i Västergötland, ej synnerligen ägnad att förvåna¹⁷⁹).

Det är då grundligheten — och det i synnerhet i avseende å latinsgrammatikan — som man vill främja under humanismens tid och senare genom att humanismen, Sachsens skollag 1528 och Sveriges stadga 1561, 1571 bestämma minimiantalet klasser till tre. Detta kan ej innebära förbud för färre klasser utan blott ett framhävande av att en ringare läroanstalt ej kunde anses utgöra en nöjaktig grundval av teologisk och humanistisk art före föga direkta, homiletiska prästutbildningen. Både omfattningen av pensa och antalet av lärare (hörer) borde oftare än förr överensstämma med normalstatuterna för de största läroverken.

I det följande måste vi röra oss med termerna skolklasser och skolformer såsom om de arbetade och voro ordnade systematiskt i tillämpliga delar enligt läroverksstadgans bestämmelser för fyrklassiga institutioner.

Den treklassiga skolan upptager vanligen föga av latinsgrammatikans slutkapitel (prosodien) och av nämnda överbyggnader. Den motsvarar sålunda ej fullt trivium och kallas därför här och var mindre trivialskola eller ock barnskola för inhämtande av katekesen och grammatikan¹⁸⁰).

Redan innan det svensk-finska Viborg blivit stiftsstad, lästes i dess skola Terentius och Vergilius (omkring 1530) — alltså sådana pensa, som i Sachsens och Sveriges statuter upptagits för de båda högsta avdelningarna (klass II—III, resp. III—IV). Om nämnda östsvenska läroverk varit fördelat i tre eller fyra avdelningar, kan dock ej nu sägas. Skillnaden behövde, såsom antyfts, ej vara så

betydande. Men den allmänna fattigdomen torde tvungit till att intill 1540-talet låta tre klasser vara allmännare än fyra.

Den fjärde klassen antydes ej i Visitationsbüchlein, men dennas kurser för tre avdelningar fördelas i Sveriges stadga på fyra klasser. Fjärde klassen är av rätt olika innehåll i olika länder. De läroverk, där den finnes, vilja utgöra en förbättring av den treklassiga utan att dock mäktat eller vilja ersätta den femklassiga (jfr. senare). De upptaga de nämnda instrumentalkunskaperna „i kortaste begrepp“ — alltså ungefär vad man av humaniora begynt i vissa humanistiska skolor kräva av den, som skulle få kallas „baccalaureus“ eller „student“¹⁸¹). Sveriges fyrklassiga skola närmar sig mera den treklassiga

179) Danmarks nämnda grupper av skolor hade 2, 3, resp. 5 å 6 lärare. Också hade redan t.ex. Hamburgs skolstadga 1529 upptagit en rektor, en konrektor och fyra „Pedagogi edder Kinder Meister“. Malmö hade s.ä. erbjudit sig underhålla 3 å 4 lärare, och i dess stadsskola funnos 4 å 5 åtminstone vid 1500-talets mitt. Vormbaum I s. 21 o.f. Den fjärde underläraren i Hamburg behövde ej vara så lärd som de andra men skulle likväl vara skicklig att umgås med samt handleda barn. Wieselgren s. 188, 189. Enligt Braunschweigs och Wittenbergs statuter (1528, 1537) skulle det finnas fyra lärare för tre klasser, tre lärare för två klasser. Men allt detta gäller väsentligen blott i sådana länder och läroverk, där man hunnit över de största svårigheterna.

Elevernas antal, och i synnerhet de betalande elevernas, var för en skolas utveckling om möjligt ännu viktigare än ökningen av antalet lärare. Av relevantet berodde dels uppdelningen i klasser, dels lärarnas och läroämnenas antal, dels skolans duglighet och hela fortvaro. Därför hade kycka och magistrat stritt under sekler om förmånen att hindra, resp. upprätta konkurrerande skolor. Och av samma anledning påbjödes åtminstone i Tyskland och Danmark, att där flera latinska skolor funnos i en stad, skulle de sammanslås till en. T.ex. år 1485 hade en sådan sammanslagning ägt rum i Nürnberg, där fyra läroverk funnos med lika många rektorer, 12 medlärare, c:a 250 betalande och 110 allmosebehövande alumner. Vormbaum I s. 70; Paulsen I s. 152, 147. I sin Sermon om skolgång 1530 anbefaller Luther sammanslagning. Jfr. Danske Kirkelove I s. 90. I Augsburg funnos fem kyrkliga skolor vid medeltidens slut. Om elevavgifter: Nürnbergs stadga 1505, Müller II s. 153.

180) Sachsens treklassiga skola 1528 efterliknas rätt nära av de kommande fyrklassiga. Jfr. Vormbaum I s. 133. Danske Kirkelove II s. 33. Palladius föreskriver uppdelningen i Minor och Maior Schola trivialis: den förra om 2 å 3 klasser under rektor med eller utan en å två medlärare; den senare om 5 klasser, varvid speciellt grekiska nämnes i den högsta avdelningen. Mecklenburgs skolordning betecknar ifrågasvarande slags läroverk såsom barnskola för inlärande av katekesen och grammatikan, varvid den tydligtvis blott åsyftar sina tre lägre klasser (enär den fjärde säges förefintlig blott vid särskilt stort barnantal och enär den upptager jämväl grekiska, dialektik och retorik). I Danmark kallas den (enligt statuter 1555) mindre trivialskola.

181) I Zwickaus statuter 1523 tagas vissa medlärare eller monitörer bland baccalaurei. Dessa studera i fjärde klassen (nedifrån räknat).

än en ännu högre huvudtyp, den femklassiga, i det den visserligen föreskriver studiet av Vergilius samt fullständig grammatikkurs (inklusive kvantitetsreglerna och versskrivning) men förbjuder grekiska och endast fakultativt upptager en ringa begynnelsekurs i retorik och dialektik.

Läroverksstadgans uttryck „latinsk skola“ kan sålunda sägas beteckna fullständig skola för de viktigaste av latinstudiets grundläggande delar men ej för logik, retorik och grekiska. I avseende å tänkandet och den högre latinfärdigheten samt bibelns språk topphugger vår läroanstalt sålunda kärt kursen för ett grundligare antikstudium och pekar därmed på att studierna helst borde fortsättas i en annan skolklass eller skolform. Om en sådan yttrar dock vår skolordning intet. Och dock fanns den i jämförelsevis stort antal i utlandet. Utvecklingen tenderade nämligen i allmänhet till utvidgning av pensa och ökning av undervisningstillfällena. Detta skedde än medelst en påbyggd klass V (eventuellt IV), än medelst en särskild överbyggnad, varvid den förra oftare torde förekommit i stadsskolor, den senare i domkyrskolor — en praxis som hos oss torde blivit allmänare först efter 1575 och som lagfästes först i 1611 års skolordning. I den mån de funnits före 1571, omnämns de, som sagt, icke, vilket kan bero på att stadgan närmast avhandlar domkyrskolorna och att påbyggnaden där ju var en från skolan i viss mån skild skolform.

En sådan hade anbefallts redan i t.ex. en av de allra första statuterna för lutherska skolor. Enligt Nürnbergs skolstadga 1526 borde fyra „professorer“ undervisa i denna överbyggnad i latin, dialektik, retorik, disputerande, poesi, matematik och grekiska. I samma ämnen (utom matematik) skulle undervisning givas även enligt Bugenhagens danska skolordning, och så självständigt står den i förhållande till nederskolan att den dels omtalas i helt annat sammanhang än dennas organisation, dels upptager grekiska fastän stadgans allmänna avdelning om skolor förbjuder studera detta språk. Och så mån är Bugenhagen om ett sådant propagerande av universitetsämnen (vilket samband arbetet än hade med nederskolan), att stadgandena om 3- och 4-klassiga skolor sades ej åsyfta en minskning av de ännu större skolornas klassantal. „Ty vad vore det för ett skick?“ I stället borde biskop, prost, kyrkoherdar och magistrater hjälpas åt, att dessa skolor måtte „komma till sig igen“ samt att utöva en mera vidsträckt verksamhet än någonsin¹⁷⁹). I viss, delvis ordagrann överensstämmelse med Bugenhagens statuter för Danmark och för hans eget hemland (Pommern), föreskriver en annan pomrars, Georg Norman, för Sverige vid 1540-talets början en sådan ökning av domkyrskolornas pensa, att dessa i viss mån motsvara de nämnda utländska (förutom i avseende å grekiska)¹⁸²). Därigenom skulle sagda läroanstalt i avseende å „läxor“ i det närmaste motsvara femklassigt läroverk, fullständiga trivialskolor eller

de latinska studierna i den pommerska läroverkstypen „pedagogium“ eller universitet. Och hade det nu funnits kvar ingående källskrifter rörande förefintliga övergångsstudier eller påbyggnader i olika stift och superintendentier, skulle vi måhända fått bevis för att man

I avd. III hade de läst Cicero (Om vänskapen), Vergilius (Bucolica), Terentius och grekiskans elementer. I klass IV inhämtade de (enligt den tydligtvis alltför skrytsamma stadgan) dialektik, retorik, hebreiska, grekiska, latin (Cicero, Livius, Vergilius, Plautus, Valla, Quintilianus, Horatius, Aristophanes), aritmetik och astronomi. Baccalaurei skulle då ungefär de svenska alumnier kunnat kallas, som genomgått tre klasser och lärt en god del av fjärde avd.:s kurs. I Nördlingens läroverksstadga 1521 givas ungefär likadana monitörs-uppgifter å lagstadiet åt en „baccalaureus“, en „student“ och en „wollessender schuler“. Dessa kategorier sammanfalla fullständigt t.ex. när tal är om lärares plikter. Då kallas alla elever-lärare baccalaurei. Sturm utdelade baccalaureat först efter 9 ettåriga klasskurser. Not 184.

182) Disputationer hade anbefallts även t.ex. i Luthers, Melancthons och Bugenhagens stadga Reformatio Witebergensis, vilken var en av de närmaste förebilderna till Mecklenburgs kyrkoordning, som i sin tur påverkat vår. Enligt sagda Reformations-formel förlänade disputatörer snabbhet i uppfattningen samt kärlek till sanningen. Genom sådana disputationer samt genom regelrätta retoriska anföranden (deklamationer) övade och tillämpade man mångenstädes åtminstone i utlandet latinfärdigheten (artes dicendi) på ett jämförelsevis praktiskt sätt. Så skulle även komma att ske i Sveriges skolor och gymnasier. [Norman föreskriver disputationer i teologi och etik. Skolordningen 1611 upptager två i kvartalet i teologi och logik (sedan retorik), begynnande i klass 4 (både i provins- och i katedralskolorna). Jfr. min doktorsavhandling s. 206 o.f. Enligt Zwickaus stadga 1523 skulle de elever, som ej gingo hem kl. 2—3, efter gottfinnande öva sig att disputerat, recitera, läsa Erasmi kollokvier, retorik, dialektik etc. Müller II s. 251, jfr. 173.] Och dessa övningar torde även under 1500-talet förekommit i vår latinskolas överbyggnad i stiftsstaderna — liksom naturligtvis vid akademien. I synnerhet sedan man begynt få flera klassrum, torde onsdagens och lördagens repetitioner, dvs. repetitionsförhör, efter hand fått den formen, att de större eleverna antingen reciterade hela bibelböcker eller profan-auktorer utantill under alla de övrigas tystnad eller ock sökte motbevisa varandra, under det att de smärre förhörde varandra. Ännu enligt skolordningen kunde man ej hava dessa övningar, ty retoriken och dialektiken voro ej ännu ordentligt inlärd. Sachsens och Braunschweigs statuter 1528 hade upptagit dialektik och retorik i III:dje (dvs. högsta) klassen, Danmarks i kl. IV. Mecklenburgs stadga säger, att om en klass IV kan bildas, skall man låta eleverna recitera dialektiska regler, [förklarade] med lätta och nyttiga exempel, samt lära retorikens elementer. Hamburgs statuter 1529 uppskjuter dem till en klass V. Enligt Pommerns kyrkoordning 1563 skulle rektor ofta låta eleverna i klass IV (högsta i trivialskolan) skriva korta deklamationer enligt retorernas ordinarie partium orationis samt anställa disputationer, så att de lärde sig repetera och solvera Argumenta. De av Norman anbefallda övningarna i välskrivning och räkning voro ju inslag i ett förberedande kameralt utbildningsarbete.

åtminstone å en och annan plats i landet förverkligat ett flertal av detaljerna i Normans Articuli (samt så småningom i de stadganden som utkommo först 1575, 1595 och 1611). Vi torde då hava funnit ej få kraftiga om än bristfälliga föregångare till vissa studier inom storhetstidens gymnasier och prästseminarier¹⁸³).

Kvadrivii naturvetenskapligt-matematiska ämnen däremot hade man troligtvis vid ännu färre läroanstalter tillfälle att lära. Enligt tidens osäkra terminologi kallades sådana ofta universitet (akademier). I sådan mening hade det funnits och funnos kanske ännu några „universitet“ även i Sverige. Bland andra orter torde Skänninge, Uppsala och Gävle ägt sådana. En prästbildning förutan kvadrivium, hebreiska och ofta utan grekiska var sålunda — både enligt Luthers uttalanden och hos oss i verkligheten — förberedelse för de präster, Luther kallade enkla predikanter, diakoner etc. Prästbildning med kvadrivium och bibelns olika språk borde däremot tillkomma högre kyrkomän, dem, som skulle representera större kyrkliga områden och som gent emot kättare skulle försvara den rätta läran. Medan blott en och annan sällsynt kyrkoordning talade om studier i ett eller flera ämnen av kvadrivium under denna första lutherska skolperiod, följde Sveriges stadga flertalets exempel att ej alls tala därom¹⁸⁴). De yttrade sig nämligen mestadels blott om den allmänt förberedande skolan.

Vår äldsta skolordning avgränsar sig t.o.m. från de två språk, på vilka bibelns flesta böcker äro skrivna. Den som ville inhämta grekiska eller hebreiska, finge nämligen „själv därtill besörja sig praeceptores“. Som vanligt hade Luther och Melanchthon därvid varit de närmaste föredömena. Enligt båda reformatörernas mening borde allt flera studera bibelns båda förnämsta grundspråk. Och vissa humanister samt Melanchthon spridde en utomordentligt stark hänförelse för grekiskans studium. Men för att förebygga ett alltför snabbt övergående från de allmänt-kulturella latinstudierna till fackstudierna och på grund av att latinsgrammatikan sades vara trist och tröttsam, måste Visitationsbüchlein dels betona den senares betydelse, dels varna för grekiskans, hebreiskans eller modersmålets upplagande på de lägre trivialskolornas schemata. Genom några rektors försök vore det ådagalagt, att de senare ämnas studium i skolan vore ej blott ofruktbart utan även skadligt. Sådana skolmästare betänkte ej barnens nytta utan upptoge dessa ämnen för sitt eget ryktes skull (vilket yttrande dock var temligen orättvist, vad vissa lärare beträffar, när hela skolans tillvaro ofta berodde på hur många böcker eleverna fingo lära). Rektor borde icke betunga barnen med många böcker. — Sistnämnda uttalande upptager Sveriges läroverksstadga ungefär ordagrant („med marga-handa läxor“). Och i annat sammanhang kompletterar den yttrandet med följande: „Och skall han det allenast här söka, som djåk-narna kan vara nyttigt och till deras lärdom tjänligt, och icke se till

det honom själv helst lyster läsa i skolan“. Så påpekar även Danmarks kyrkoordning, att de, som undervisa i grekiska och hebreiska, „vilket stundom händer“, söka mera sin egen fördel och „förbättring“ än barnens. Melanchthon samt Danmarks och Sveriges

183) Se not 152. — Vad här sagts och kommer att sägas om den fortsatta bildningen och prästutbildningen samt om vår skolordnings synnerligen tidiga datering utgör en parallell till vad jag år 1919 formulerat på följande sätt på tal om folkundervisningen: „Namnen Olavus Petri, Georg Norman, Nova Ordinantia och — å 1600-talet — Rudbeckius synas . . . beteckna en speciellt reformerande, viljekraftig och arbetsglad strömning och det i högre grad än den försiktiga, av Laur. Petri företrädde riktningen. Den sistnämnda måste vid sin lagavfattning vara inskränkt till det som inom rimlig tid var möjligt att få genomfört i hela landet. De förra voro mera direkt eggade och påverkade av de senast föregående årtiondenas framsteg i Tyskland, av ansatser alltså fram emot eller inom den andra av de förutnämnda utvecklingsfaserna. Ärkebiskop Laurentius måste främst se till att det första av dessa stadier nådde alla, och hans förordningar beteckna därför i högre grad en redan svensk — en i många hänseenden tidig svensk — tradition . . . [Det torde] visa sig, att skillnaden i pedagogiskt hänseende emellan Laur. Petri samt prästerskapets flertal å ena sidan och [Ol. Petri,] Georg Norman samt Nova ordinantia å den andra mindre ligger i åskådningen än i dristigheten att kräva och i förmågan att förverkliga. Framför allt framträder för vår uppfattning en skillnad mellan dem därigenom, att vi i avseende å ärkebiskopen och prästerskapet känna väsentligen blott de för hela landet slutligt anbefallda statuterna, vilka i stort sett redan genomförts, medan vi från den andra parten känna framlagda arbetsprogram och önskemål, äsyftande utvidgningar och fördjupning. Då skulle Articuli ordinantie i viss mån kunna sägas förhålla sig till den vid dess avfattande eventuellt föreliggande redaktionen av kyrkoordningen, så som Nova ordinantia [förhåller sig] till kyrkoordningens slutliga redaktion, och så som „de stora biskoparnas“ synodal-o.a. statuter under 1600-talets första årtionden [förhålla sig] till kyrkoordningen 1571 samt till kyrkoordningsförslagen 1608 och 1619.“ Jfr. Folkuppsöstran I s. 97—111. Vissa sidor inom den fackliga överbyggnaden (vilken nytta var och en kunde inse) voro å en och annan ort kanske jämförelsevis mindre styvmoderligt tillgodosedda än underbyggnaden (latinundervisningen), vilkens gagn för det praktiska prästkallet ej torde synts lika tydlig för alla. Not 185.

184) Pommerns kyrkoordning 1535, den Georg Norman tydligtvis noga kände, vill anställa minst 3 lärare vid varje latinskola och hade dock ungefär samma pensä som Sachsens stadga 1528. Under rubriken Ett universitet anför den förra följande: Säsom en nödvändig begynnelse till universitet borde man, säsom redan skett i Rostock och Marburg, upprätta „goda“ pedagogier. Bland de fyra professorerna i filosofiska, två i teologiska och två i juridiska fakulteterna skulle den förnämste av de förstnämnda vara rektor för pedagogium. En lärare skulle i detta flitigt undervisa i latinska grammatikan, Terentii komedier, Ciceros brev samt stundom Vergilius och Ovidius. En annan undervisar i dialektik, retorik, Erasmi Copiae o.d. samt verslära. Därefter kunna eleverna åhöra

statuter se sig sålunda skyldiga att motarbeta ej blott de lärjungar som lämna skolarbetet „för bukens skull“, utan även de lärare som å ett opsykologiskt eller å andra hänseenden olämpligt sätt öka antalet ämnen samt därigenom snedvrider eller försvåra arbetet, vare sig det sker för brödfödans, hänförelsens eller lärarens egna fortsatta studiers skull¹⁸⁵).

Trots detta upptaga eller gilla både Sachsens och Danmarks egna kyrkliga statuter undervisning i grekiska i stiftsstäder. År 1528 yttrar Melanchthon utan ogillande, att man i skolor läser den ena dagen Vergilius, den andra Homeros — alltså grekiska. Att han dock avser andra slags skolor än sin egen skolordnings, kan framgå dels därav, att detta ej yttras i kapitlet om skolor utan i en annan del av kyrkoordningen, dels därav, att när grekiska förekommit i lägre trivialskolor, har man ej hunnit till så svåra författare som Homeros. Och i Danmarks skolstadga säger Bugenhagen tydligt, att grekiska må förekomma i klass V, där en sådan klass kunde inrättas fjärran från universiteten. Då Martinus Olai Gestr. kunde efter blott ett års studier i Wittenberg 1549 promoveras med vitsord av Melanchthon själv om berömliga kunskaper särskilt i grekiska och hebreiska, så torde han under sin elevtid i Gävle hava lärt ej blott en grundlig och vidsträckt kurs i latin utan även en ej ringa kurs i ett eller båda förenämnda språken. Då ett grekiskt lexikon 1561 inköptes till Kalmar superintendentias „domskola“, kan det vittna om studier i ämnet i en överbyggnad å lägre trivialskolan. Och när en rektor i Åbo anklagas för att hava läst grekiska i skolan, avser, även det, troligtvis en klass V eller en påbyggnad å mindre trivialskolan. Då ej Normans Articuli förorda grekiskans upptagande varken å nederskolans schema eller inom den speciella prästutbildningen, — anbefallandet av romarbrevet torde nämligen ej avse originalspråket — så är det troligt, att grekiska officiellt studerats blott inom högst halva antalet stift före 1572, medan däremot en överkurs av homiletisk prästutbildning måste hava förefunnits i alla domkyrkostäder. I varje fall har det av allmänna medel förvisso ej bekostats undervisning i grekiska annorstädes än där teologie lektor funnits anställd.

„Förbudet“ att studera grekiska var dock kanske ej ens ett generellt förbud ens för latinskolan. När skolordningen säger, att man finge själv skaffa sig lärare, därest man ville studera grekiska eller hebreiska, så förbjödes man sålunda ej att under skoltiden lära sig dessa språk. Tvärtom anses detta tydligtvis såsom en naturlig sak. Man nekade blott rektor att taga ordinarie tid därtill. Måhända gävos tillfällen till högre studier dels genom rektor på någon hans lediga tid, dels genom teol. lektorn eller någon av ortens präster. Såsom skolordningens förebild i Mecklenburg (vilken förutsatte flera lärarekrafter) upptog grekiskans elementer i högsta barnskoleklassen, och såsom de väl försigkomna, vandrande hörarna

voro ett slags privatlärare och elever på en gång, så kan det tänkas att dessa här och var även i Sverige förmedlade någon privat undervisning i bibelns grundspråk åt kamraterna. Småstunder här till synas hörare och elever hava kunnat vinna dels genom, dels på

de båda övriga fil. professorerna i astronomi, aritmetik o.d. samt medicin, resp. dialektik, Quintilianus, Vergilius samt grekiska. De fyra skola jämväl leda disputationer, och en av teologie professorerna skall undervisa i hebreiska.

Den teologiska specialutbildningen skulle i stiftsstäderna vara en överbyggnad på den filologiska och filosofiska grundvalen (eller åtminstone på den förra och bredvid den senare), alldeles som i universitetsstäderna den teologiska o.a. högre fakulteter utgjorde överbyggnader på den filosofiska. De högre fakulteternas parallell var prästseminariet, den lägre fakultetens läroverket.

Lärjungarna i klass IV och i de eventuella överbyggnaderna torde i lutherska länder, liksom fallet varit i flera förreformatoriska skolor, börjat att i synnerhet under sin höraregärning kallas „baccalaureus“, „haly magister“, „student“ eller „kunnig student“. Rätteligen borde de dock ej bära dessa titlar, åtminstone ej innan de med godkänt resultat genomgått klass IV. Examen från denna avdelning var eller motsvarade i verkligheten ett slags studentexamen, och den gav även tillträde till diakonatet med eller utan en sådan formell invigning därtill, som förekommit åtminstone i katolska länder och som åtminstone Rudbeckius skulle komma att bibehålla eller återuppliva. Jfr. not 181 och Nördlingens stadga 1521 samt Hall Valda aktst. s. 166. „Baccalaurei“ är i huvudsak liktydigt med det ord Candidati philosophiae, som Rudbeckius sedan använder om dem, som genomgått den humanistiska grundläggningkursen och som anmälde sig till de prästerliga övningarna (till att efter hand bli Candidati theologiae). Jfr. slutet av Västerås' gymnasii Album (utg. av W. Molér), där ännu flera uppdelningar av och uppgifter för prästämmesgrupperna angivas (s. 60—64).

185) Det var tydligtvis svårt att dåtilldags få eleverna — de fattiga eleverna — att offra tillräckligt många år (6, 8, 10, 15) enbart på den huvudsakligen blott allmänbildande grundvalen, latinet, helst som både de immanenta och de egentliga repetitionerna torde upptagit flera gånger längre tid än själva inlärandet. Vid sidan av latinet, som krävde ett 40-tal skoltimmar i veckan under så många år, ville man tydligtvis begynna med något eller några fackutbildande ämnen. Somliga lärare voro helt enkelt tvungna att giva vika för „tidsandan“ och „nyttan“, om deras läroverk skulle bli frekventerat, vilket ju var grundvillkoret för att dess undervisning skulle bli god och dess verksamhet långvarig. Och själve Bugenhagen sviktar i motsädet mot tidigt studium av grekiskan. [Fastän han i Braunschweigs kyrkoordning 1528 föreskriver, att man i allt väsentligt bör följa den s.ä. utkomna Visitationbüchlein, låter han så ske blott i avseende å de två lägsta avdelningarna men tillåter t.o.m. skolor med tre klasser (och fyra lärare) — alltså mindre trivialskolor — att lära både grekiska (med bibeltext) och hebreiskans allra enklaste elementer. Dock understrykes, att så finge ske blott sedan eleverna blivit väl övade i latin. Säkertligen gällde detta endast några av de allra längst komna av de i högsta klassen studerande. Då skolorna utvecklas så, att en

sidan av stadgan. I viss likhet med Nördlingens statuter 1521 föreskrev nämligen vår skolordning, att hörarna kunde „efter skole-mästarens råd“ ägna sig åt annat än det schemat föreskrev, „varest lägenheten kräver med dem något besynnerligt (= särskilt) i skolan“¹⁸⁶). Detta torde kunnat avse t.ex. grekiska. Och vuxnare elever kunde under rektors tema-genomgång „repetera vid sig själva deras morgonläxor eller annat vad de behöva“¹⁸⁶). De kunde då sägas „besörja sig Præceptores“, om de mot ersättning fingo biträde av sådana under ifrågavarande mellanstunder. Måhända kunde de även någon stund å lördags- och söndagseftermiddagar samt söndagsförmiddagar och någon kväll studera i hemmet. Om det varit meningen att bibelns grundspråk skulle (i den mån de alls studerades) helt läras utanför skolan, så hade näppeligen skolordningen uttryckt sig på sätt som skett.

Senast 1546 synas biskoparna hava framburit önskemål om undervisning i bibelns språk, ehuru de ej tydligt yttrat sig om organiserandet därav. De begära nämligen vid riksdagen att flera lärda män borde få undervisa domskolans elever. Tre årtionden senare, tre år efter det kyrkomötet godkände skolordningen, uttala sig biskoparna ännu tydligare: varje prästman behövde äga „nödtorftig kunskap uti det hebreiska och grekiska tungomål, därmed skriften författad är“¹⁸⁷). Antagandet, att undervisning i någon mån bedrivits däri i stiftens redan under vår första skolordnings giltighetstid, vinner ett visst ytterligare stöd däri, att biskoparna i flertalet övriga hänseenden plägade handla först var för sig, sedan samfällt. Sist begära de understöd av staten.

Om biskoparna i samband med nämnda uttalande 1575 i Nova ordinantia avfattat en detaljerad skolordning, som överensstämde med dåtida kyrko- och skolmäns önskemål och med deras säkerligen redan i mångt och mycket genomförda reformer, så skulle den förvisso blivit i väsentliga stycken olik den stadga, som trycktes blott fyra år förut.

Allmänare och tidigare än de paroeciala studierna av bibeln å grundspråken gavs i stiftens dels bibliskt-vetenskapliga föreläsningar, dels övningar i att predika. Och åtminstone en väsentlig del av denna undervisning hade begynt bedrivas av speciellt därför tillsatta lärare, teologie lektorer. Provinsalkonsilier i utlandet och Sverige hade visserligen redan i katolsk tid beslutat „bruka Guds ord i skolestugorna“, men föga undervisning hade dock meddelats i och ovanför dessa. Endast här och var (t.ex. i Skara och Linköping) talas om prästerlig fackbildning dåtilldags. I enlighet med uttalanden av Luther, Västerås' riksdag 1527, Örebro möte 1529, Ol. Petri, Georg Norman, Gustav Vasa och Johan III skulle biskoparna tillse, att ingen vigdes till präst eller fick förbliva präst, som icke kunde predika Guds ord rent och obemängt för folket. Och i ord eller sak hade desamma

alltjämt — i enlighet med sachsiska o.a. utländska mönster — jämväl verkat för att evangeliet skulle läsas i alla skolestugor, ja att föreläsningar i både gamla och nya testamentet skulle hållas av teol.

fjärde avdelning uppkommer, föreskrives för vissa orters och länders skolor de pensa, som Melanchthon anbefallt för treklassiga skolor med en lärare, andra dem som Bugenhagen föreskrivit för treklassiga skolor med tre lärare. I vilketdera fallet som helst är det ännu blott fråga om obetydliga pensa av bibelns språk.] — Sälunda uppkommo en mängd övergångsformer. Flera slags påbyggnader hade införts eller påyrkats av humanisterna t.ex. i Memmingen, Zwickau, Schlettstadt och Strassburg samt sedan av Luther i hans brev till magistraterna 1524. I detta talar han om studiet av eller arbeten på grekiska och hebreiska, om de s.k. fria konsterna, om lag- och läkareböcker, krönikor och historia. Kursförhöjningar genomföras t.ex. dels i Württemberg (vars skolordning 1559 önskar minst fyra, helst fem klasser), dels i Lund och i det svenska Åbo (där minst 6 lärare funnos å resp. 1530- och 1590-talen).

Enstaka statuter gå än längre. Så t.ex. har Zwickau 6 klasser och där läses i högsta avdelningen gamla testamentet på alla språk. Därmed äsyftas tydligen polyglotthiblarernas språk, vilka i många land föranledde studier i hebreiska, syriska, arameiska, persiska och arabiska. Och Pommerns statuter 1535 anbefalldes de många lärarna i pedagogium att undervisa bl.a. i aritmetik, astronomi och hebreiska. [Jfr. främmande språk vid Uppsala universitet och i Rudbeckii gymnasium å 1620-talet. Jfr. dennes oration om den påvliga trådlomen. Jfr. klandret mot denne och Paulinus för akademi-trängtan; därom jfr. bl.a. min recension i Verdandi 1915 om svensk gymnasiehistoria.] I hebreiska undervisades av „teologen“. Zwickaus statuter 1523 hade upptagit grekiska och hebreiska redan f.o.m. avd. II, resp. IV. Dess elever voro emellertid äldre än andra skolans. Enligt Hamburgs kyrkoordning 1529 (som har 6 lärare) skulle i klass V undervisas i aritmetik, i grekiska och i elementen av hebreiska. Allt utgör i begynnande män emanationer från universiteten till biskopsstäder.

186) Nördlingens stadga 1521 yttrar: „Ob aber der canctor oder baccalaury ye zu zeitten vber, zwischen vnnd ausserhalb der obgeschriben bucher vnnd stunden, den jungen ja sonnderhait auch vmb ain besondere zimliche belonung einiche nuczliche vnnd erliche kunst oder klains buchlin von lusts vnnd kurzweil wegen machen wolte, das solle hiemit auch nit abgestellt, sonnder vergundt vnd aus gutten vrsachen zugelassen sein.“ Jfr. Sveriges kyrkoordning 1571 s. 172, 167. Vad sälunda rektor lät ske å sådan tid och inom skolordningens ram, ansågs lagligt. En edition, som Holländer säger hava funnits i Sverige, var Erasmi paralleledition av nya testamentet på grekiska och latin. Den följdes även t.ex. enligt Nördlingens stadga 1521.

187) Nova ordinantia s. 192. Jfr. beslutet om grekiska studier 20 år senare. — Bland dessa bibelns grundspråk trängde tydligen först grekiskan från universiteten nedåt genom läroverken (studia particularia). Och där det upptogs å latinskolornas eller å skolmässiga överbyggnaders schemata, behandlades det länge såsom ett både fack- och allmänbildande ämne. Däremot skulle hebreiskans studium först sent tränga in såsom ordinarie ämne f.o.m. i prästbildningen. Att ännu 1611 års skolordning

lektorer samt att dagligen skulle hållas (åtminstone) en bibelpredikan vid varje domkyrka och (blott) en i varje läroverk¹⁸⁸).

En betydande del av åhörarna, ja flertalet, torde utgjorts av dem, som genomgått en tre- eller en fyrklassig skola och som därmed voro diakon-utbildade och, de facto, diakoner¹⁸⁴). Till sådan kyrklig grad torde efter särskild „dispens“ även somliga av dem hava nått, vilka blott genomgått klass III i en fyrklassig skola, och det torde vara alla diakoner eller åtminstone de sistnämnda, som i Vadstenaartiklarna åsyftas med åläggandet om speciellt flitig predikövnings med de unga, som tagit gradus ministerii Ecclesiae. Dessa „halvprästad“ hade t.ex. på grund av fattigdom icke avslutat sin prästutbildning men erhållit tillstånd att tillsvidare medverka vid gudstjänsterna och att vara befriade från skyldigheten att vara närvarande vid de profana delarna av undervisningen i latinskolan eller dess överbyggnad. Prästvigda blevo de, först när de ansågos hava genom teoretiskt och praktiskt prästerliga övningar under teol. lektorns, skolmästarens eller någon kyrkoherdes ledning, genom självständigt biträde vid gudstjänster i en eller flera församlingar och genom självstudier gjort sådana framsteg, att prästämbetet kunde anföras dem¹⁸⁹). I de städer, varest ej domkapitel fanns och varest därför dagliga predikningar näppeligen förekommo, hade de „halvprästad“ diakonerna jämväl skyldighet att åhöra bibelutläggningarna i läroverket (= provinsialsolan).

Men skolordningen talar ju ej om denna direkta eller avslutade prästutbildning, vilken borde givas i universitets- och stiftsstäderna samt under diakontjänstgöring. I stället talar den om sådan allmänt kulturell skolning samt om sådan förberedelse till och begynnelse av det prästerliga fackutbildningsarbetet, vilken kunde meddelas både i provinsial- och domkyrkoskolorna, i alla de läroverk, vilka behövde hava anställd blott en enda lärare. Denne och kyrkoherden torde även i provinsialsolor handlett prästämbeten i predikokonst och annan direkt prästutbildning i synnerhet under reformationstidens första decennier.

Önskvärdheten av en teol. lektors anställande uttalas i förklaringen till Västerås' beslut, i Georg Normans Articuli, i biskoparnas uttalanden vid Arboga riksmöte 1546¹⁹⁰), i kyrkoordningen 1571 och i Nova ordinantia. Norman, som själv avfattar en homiletik och en dogmatik, påyrkar, att rektor skulle leda predikövnin-garna, och biskoparna fordra ju 1546, att i domkyrkoskolorna borde flera lärda män få öva de unga. Laur. Andrea o.a. archidiakoner torde i viss mån hava bestritt en teol. lektors tjänstgöring (ehuru den offentligen ålägges ärkedjåkarna först i Nova ordinantia). Även Ol. och Laur. Petri torde medverkat vid sådan undervisning i Strängnäs och Stockholm, resp. Uppsala. I Danmark uppföras minst sex teol. lektorat å ordinarie stat (år 1538 och därefter). Så avsågo förvisso flertalet av Vasas nya löneförläningar till läroverken

just teol. lektorer¹⁹¹). År 1556 omtalas en teol. lektor såsom tjänstgörande i Skara.

I Pommern hade föreskrifter givits rörande teologilärare och latinlitteratur, och dessa upptager pomraren Georg Norman ungefär

upptager det blott fakultativt i prästklassen, tyder på att det ej ofta eller länge förekommit i vår prästbildning (före 1593). I Lund däremot hade redan vid seklets mitt lärare vid den högre skolan författat arbeten bl.a. i hebreisk filologi. Wieselgren s. 187.

188) „Vid våra domkyrkor skall ju åtminstone hållas en lectio om dagen i den helga skrift med god och rättsinnig uttydelse, där ej allenast de som vid domkyrkorna äre, utan ock jämväl de klerker som på bygden äre, måga tillsöka och i Guds ord lärde varda. Det samma skall ock ske i alla skolastugor, att där skall var dag en lectio havas i den helga skrift, till vilka ock måga korpräster söka, besynnerliga om dem icke någon annan lectio läses därförutan, och skall dem ju så skickas tidegården, att de måga hava där tid och stund till.“ Örebro beslut 1529. Jfr. Vasas brev 29/7 1544 till och för kanikerna i Linköping. Sedan fyra härads tionden tilläggas tre kaniker, fortsätter skrivelsen: „Och uppå det att korpräster och klockaren där i Linköping deras underhållning desto bättre och nödortfeligen have måtte, have vi av vår synnerlige gunst och nåde efterlåtit den själahors-delen av tionden, som falla kunna uti Lysings härads prosteri i Östergötland. — Sammaledes ock till studenters och fattige djåkners hjälp och uppehälle have vi . . . efterlåtit partem animarum“ (i fem härads) osv. Biskoparna yttra två år senare vid riksdagen, att det vore „för nöden, att några unge karlar måtte bliva uppehållna vid domkyrkorna, vilka man kunde tämja och öva till prästämbete och sedan taga därav och besätta gällan med, när så behövdes. Sv. Riksd. akt. I s. 461. Krav å predikan hade innelegat i Ol. Petris klagan 1530 (III s. 4), att Guds ord ej blivit „brukat i skolastugorna som behov hade gjorts, vilket dock några concilia provincialia här i riket i förtiden påbjudit hade . . . Strax en haver kunnat läsa och sjunga en mässa, så haver han varit god nog till att bliva kyrkopräst, ända att han platt intet haver vetat av Guds ord, där största makten på ligger i detta ämbetet.“

189) Med „korpräster“ och „klerker på bygden“ torde sålunda närmast åsyftats diakon-utbildade, „halv-prästad“ (ej eller ej blott de „fullt“ prästvigda). Dagliga predikningar för de slutexaminerade prästernas fortbildning skulle väl blivit alltför sparsamt besökta. Utläggningarna i kyrkan avsågo nog bland annat att i viss mån vara en övergångsinstitution för den tid brist rådde å evangeliska, kunniga och prediko-vana präster. Men de utgjorde även, och säkertigen framför allt, en del av den egentliga och sedvanliga prästutbildningen, och det ej minst för diakonerna. Fallet har en parallellform i Basels statuter 1529, enligt vilka „alle priester vud ordens lüt“ (Lente) vore vid vite ålagda att åhöra de båda teol. lektorernas utläggningar av resp. gamla och nya testamentet. Man ville vid fall av prästbrist utfärda missiv för sådana åhörare. Richter I s. 122. Här not 188; däremot Ahnfelt Utv. s. 59, 60. Enligt Basels nämnda kyrkoordning skulle diakon dagligen förrätta ottesång och biträda pastor vid nattvardsutdelningen samt om denne var sjuk eller av nödvändiga skäl hindrad) predika, döpa, viga,

ordagrant i Articuli. Enligt Visitationsabschied für Greifswald 1535 skulle de tre vanliga, nedre skolklasserna formas enligt Melanchthons „råd“ i den sachsiska visitationsboken samt på dem byggas „ett gott paedagogium“ om två klasser, ordnade i enlighet med Lübecks skolordning 1531 (av Bugenhagen). I denna överbyggnad kunde vinnas inträde, „wen de kindere in der lere hebben togenamen“. Där skulle högste superintendenten (= prostén) varje vecka föreläsa fyra timmar i den heliga skrift (på latin). Medan paedagogium därjämte skulle meddela undervisning i grekiska, hebreiska, juridik etc. och „kallas skola eller universitet“, så upptager Norman endast teologiska övningar och latinstudier men gör det i påtaglig efterföljd av den pommerska stadgans kurser och ordalag rörande paedagogium eller vad vi skulle kalla gymnasium: „Sedan de unge drängar i skolorne något äro komne sig före i deras tingest, [skola de] strax bliva hållne ad Theologiam och däruti troligen övade. Därföre bjude vi att Theologi som därtill förordinerade äro, flitigen undervisa in Theologia en, två, tre eller flera gånger om veckan.“ Latinförfattarna äro desamma; deras böcker äro (med ett undantag) lika många; dialektik och retorik äro gemensamma i båda. Och i avseende å dessa pensa äro statuterna alldeles lika för Rostocks och Marburgs som för Greifswalds överbyggnader. I Rostock studerade ju svenskarna, och det är ju just ifrågavarande trakts kyrkoordningar av både tidigare och senare datum (1528, 1552) som delvis gå igen i vår första stadga rörande latinskolans vanligare, nedre avdelningar. Förebilden för Normans skolöverbyggnad är sålunda hämtad från samma bygd som mönstret till de förra och kunde ej hava kommit såsom en fullständig nyhet åtminstone för de svenska kyrko- och skolmän, som studerat i Tyskland. Enligt Norman skulle rektor om söndagarna giva ett sätt för sina disciplar, hur de skulle skickligen lära (= undervisa, predika). Detta krav upptages eller kompletteras senare av präst- och skolmännen själva: 1546 begära de högre läroanstalter, och i Vadstena-artiklarna fordra de att „de unga personer som hava tagit gradus ministerij Ecclesiae, skola flitigt övade varda till att predika, och är för den skull nyttigt, att man några resor i veckan låter dem predika“. Fyra timmar pr vecka föreläste även rektor vid Stockholms skola 1577.

„Bisper, kapitulares och professores“ sade vid mötet i Uppsala febr. 1595 sig skola förehålla præpositus att uti skolan läsa (= utlägga) alla de i skolordningen 1571 anbefallda bibelböckerna; poenitenfiarius skulle föreläsa över Chytræi katekesförklaring och dekanus grekiska grammatikan samt galaterbrevet — detta såvida dessa kapitulares erhöile ett „tillbörligt och visst underhåll“. (Efter evangeliets uppläsning i högmässan skulle katekestexten reciteras och en del av lilla uttydningen, „på det att Catechismi lära med flit må varda driven“. Nio år senare kommer så bekräftelsen på

en redan länge pågående utveckling, då prästerskapet utverkar att en lector theologiae och en conrector skola vara skolemästaren till hjälp i skolestugorna vid domkyrkorna att rätt instituera ungdomen.

trösta sjuka. Enligt Zürichs stadga 1532: predika, utdela nattvarden, besöka sjuka. Enligt Hamburgs 1539: predika, undervisa i katekes, mottaga bikt samt besöka sjuka och dödsdömda. Enligt Västerås Sacellan- eller klockarestadga 1570 skulle kaplanen biträda med att mässa, predika, döpa, viga, kyrktaga, besöka sjuka, begrava. — I ärkestiftets domkapitel bestämdes 1599 14/11 följande „Ordning med läxan i kyrkan“. De som läsa alla dagar ett kapitel av bibeln, blevo av biskopen förmanade, först att de skulle uppläsa kapitlet och göra därpå en kort och enfaldig förklaring eller ock alldeles låta det bliva, på det bönerna icke måtte bliva förhindrade, för vilken orsaks skull denna bönestunden upptagen är. Till det andra, att de uppläsa för församlingen den fromma bönen för kyrkan, dess tjänare, världslig överhet, fred och alla andra stånd, vilket anbefalles i Ordinantian sid. 13 [= kyrkoordn. 1571 originaltrycket]. Al 1 UDA. Jfr. Vormbaum I s. 108 o.f. Jfr. 1660 1/6 Åbo domkapitelsbeslut: „Chorales mässa var sin söndag efter varannan och fjärde söndagen oeconomus. Och var fjärde vecka om måndagen gör oeconomus bönestund och de andre tre måndagarna i de övriga tre veckorna etc.“

Åtminstone efter hand tillses, att tydligheten vid recitationen ökas. Biskop Rothovius föreskriver omkring 1630-talet följande (Åbo tidn. 1798): När Lectio säges ex Bibliis, stiger prästen eller djäknén mitt för kordörren och icke avses bort i hälet, som härtill skett är, vid sidan på kordörren, utan mitt för dörren skall han stå och sjunga med klar röst. Vid ärkestiftets synod 1678 beslöts, att ej någon icke-prästerlig finge beträda predikstolen. Sv. synodalakter I s. 147, II s. 30, 33, Vormbaum I s. 36. Prästest. arkiv J IV n:o 88 § 9 RA. Jfr. här not 111.

190) Enligt „förklaringen“ och Arboga-uttalandet borde skickliga män förordnas vid varje domkyrka till att undervisa och öva „unga karlar“ samt till att i övrigt biträda biskopen. Sv. Riksdagsakter I s. 461. I samband därmed framträder tanken på universitetets återupprättande. (Nova ord. uttalar sig som om detta vore skett.) 1546 angives ock en sådan linjefördelning, att några från varje stift skulle skickas till universitetsstudier (i Sverige eller utlandet; den lärda vägen), och att någon skulle övas vid varje domkyrka till prästämberet (den egentliga eller avslutande prästutbildningen). Enligt Nova ordinantia s. 337, 338 skulle decanus hava uppeende över alla stiftets skolor samt examinera prästkandidaterna (ordinandos). Han skulle sålunda kontrollera även sin kamrat teol. lektorns (archidiakonens) undervisning. Tjugo år senare bestämdes, att dekanen skulle undervisa i grekiska (grammatik och galaterbrevet), vilket han eller en annan kapitulares kan hava gjort även både 1575 och tidigare.

191) Teol. lektorer („läsmästare“) skulle i danska köpstäder utlägga bibeln för kaniker, skolelever, förståndiga borgare o.a. samt stundom även predika. Krav å teol. lektors förvärvande höjes snart t.ex. för Trondhjems

V. Vissa lakuner. Klagomål och förtjänster.

Vi hava sett, att många karakteristika för utlandets skolväsen och prästbildning ej omtalas i vår första skolordning, fastän de otvivelaktigt måste hava varit tillfinnandes även hos oss. Intet yttras om förekomsten av t.ex. en-, två- och femklassiga läroverk, gymnasium, prästseminarium, skrivklass, skrivskola; aritmetik, tidräkning, predikoövningar; universitetsbetyg åt rektorer¹⁰²; ökning av antal lärare, klasser, klassrum och läroämnen; inskränkning av skoltimmarnas antal pr dag för elever och lärare¹⁰³, plikt för de senares och straff för de förras frånvaro, dennas upptecknande för varje dag; senare begynnande skolarbete om morgnarna (åtminstone under viss del av året eller för lägsta klassen), nödig ledighet för stilskrivning; ordnade talövningar i latinet; svarta tavlans förekomst och användning; skolbibliotek; snilleval¹⁰⁴; sakundervisning; inträdesålder; examina, flyttningar, betyg; särskild skoldräkt; samt sång vid begravingar och andra sådana sångtillfällen, i vilka eleverna hade jämförelsevis goda inkomstkällor. Det omtalas ej, att man genom ifrågavarande läroverksstudier icke vann kompetens till någon ordinarie befattning eller att man på sin höjd kunde vinna diakonat och lärareanställning genom sin skolgång. Ej heller antydes, huru många skolår beräknades för varje klass — vilket ju var nog så naturligt då skoltiden räknades efter mängden av grundligt inlärdas pensa, ej efter antal år. (Det är mestadels blott i förteckningarna över enstaka elevers studiemeriter och vandringar från läroverk till läroverk, som vi få säkra vittnesbörd om de många skolåren.) Jämväl nämnes intet eller föga om raster, vila, förströelse, kroppsövningar och ferier¹⁰⁵).

Att så mycket fattas ibland nödvändiga, annorstädes ofta upptagna föreskrifter, bidrager till att — med eller utan rätt — stärka läsarens uppfattning att skolförhållandena voro påvra och att stadgan avfattats mycket tidigt. Emellertid måste man senare känt sig bunden av dennas formulering och omfattning från t.ex. 1530-talet — såsom man ännu 1608 och 1619 kände sig bunden vid kapitlen om skolor och om kyrkosång —, enär även så viktiga uttalanden som Articulis och prästerskapets egna förenämnda önskemål om högre undervisning och ekonomiskt understöd icke omnämnas i statuterna. Och dock hade jämväl förebilden Mecklenburgs stadga begärt flera sådana överbyggnader. Man inskränker sig till att i statuternas sista ord antyda ett kommande tilläggsstadgande, alldeles som redan två sådana tillägg hunnit utfärdas i Danmark (1546, 1555). I allmänhet sett är stadgan själv slutligen utgiven och tryckt i trötthetens tecken.

Trötthet synes framgå även av vittnesbörden om undervisningsresultaten. Enligt ett riksråd komme „en slem barbaries“ inom få år

över hela riket; han kunde ej nämna ens tio lärda eller högförståndiga kyrkomän. Och Vasas verop riktar sig i synnerhet emot lärjungarnas sedliga halt och praktiska duglighet. — Man torde emellertid ej böra giya dylika personliga vittnesbörd allt för mycket vitsord, lika litet

skolas vidkommande. Stiftets biskop skriver 1547, att om icke en sådan lärare anställdes, funnes ingen förhoppning att kunna erhålla präster eller kaplaner från nämnda läroverk. Därigenom skulle den kristna religionen snart glömmas i det vittbebyggda stiftet, där ej ens halva antalet erforderliga klerker funnos. År 1552 eller 1553 anställdes en sådan. Erichsen s. 11. Aa s. 15: Lektors „föredragsrum“ (lectorium) plägade överallt vara ett kapell eller en sakristia i domkyrkan. Då läsningen av de i Sveriges skolordning nämnda bibelböckerna äger rum (t.ex. i Lunds katedralskola 1555, där även teologie lektor och konrektor funnos), så angives detta studium hava varit förenat med Exercitia pietatis. Detta innebär troligen predikoövningar. Danske Kirkelove I s. 18 o.f., 205. Christian III:s skolordning 1544 yttrar, att i stora städer och skolor finnas lectores theologiae och lectiones catecheticae. Schriften... Schleswig-h. Kircheng. 1:2 s. 26.

Kanske predikoövningarna i Sverige försiggingo enligt dömskolornas arbetsplan klockan 9—10 å lördag (å samma klockslag som söndagens högmässa) eller andra dagar kl. 2—3 eller —, såsom Norman önskat — å söndag t.ex. mellan ottesång och högmässan. Å dessa tider torde teol. lektor varit i tillfälle att närvara. Och då var rektor ledig från skolan (enligt 1561 års redaktion dock blott om han lät andra examinera och öva småbarnen i katekes och sång). Danmarks skolordning säger, att de högre eleverna skulle „söka koret“ kl. 8 och kl. 2.

192) Enligt de allra sista orden i Mecklenburgs stadga borde varje rektorsaspirant hava intyg om undergången examen för därtill förordnade personer vid Rostocks universitet och intyget skulle vitsorda att han vore duglig („zu solchem Ampt tüchtig“). Nova ordinantia s. 347 önskar rekommendationsbrev från Uppsala universitets rektor, hos vilken den från utländska akademier hemkomne rektorsaspiranten ägde att inställa sig för att undergå prov (tydligtvis främst eller endast i religionen). År 1595 önskas kravet ytterligare skärpt och grava klagomål över rektorernas oduglighet framföras av riksdagsprästerskapet. Sv. Riksdagsakter III:2 s. 525, 529, 537. Nova ordinantia s. 346 anbefaller att de unga skulle studera vid akademien i Uppsala och före studieresor till utlandet erhålla „rektors vittnesbörd, vartill de tjänliga bliva kunna“.

193) Enligt Nürnbergers statuter 1505 skulle klass I läsa 3 timmar före och 3 efter middagen (och behövde ej gå i kyrkan), klass II—III två plus två timmar (plus en timme sång på lördag samt en timme övning i figuralsång). Enligt Nördlingens stadga 1521 hade de övriga eleverna åtta arbetstimmar, de små blott sex. I de förra statuterna åsyftas törhända att övriga timmar undervisa hörarna i egenskap av privatlärare, de där erhöilo betalning direkt av eleverna. Efter hand tala källorna om dessa privatlärare även i Sverige (t.ex. i Rudbeckii stift) Utan sådana var det nästan omöjligt komma något så när fort fram i studierna.

194) Uttrycket att välbegåvade djäknar skulle hjälpas genom tionde för att kunna desto bättre studera, är måhända ett av de få uttalandena,

som sådant bör tillmätas vare sig vissa alltför hänfört berömmade utlåtanden¹⁰⁰⁾ eller skolpojken Gustav Eriksson Vasas och andra missnöjda elevers uttalanden, då de „i förtid“ lämnade läroverket. De kunna tydligen vara i hög grad färgade dels av partiskhet för eller emot en viss skola, rektor eller skolpolitisk strömning, dels av missmod vid jämförelsen mellan ideal och verklighet. Alldeles samma klagomål hade ju Luther och (delvis ordagrant efter honom) Christiern Pederssen i Lund framfört rörande deras barndomstids läroverk. Man lärde ingenting eller obetydligt under de 20 å 30, resp. 15 å 16 årens skolgång, sade de. och Joh. Magnus yttrade, att blott få präster kunde predika och att några icke ens kunde läsa innantill eller förstå av Guds ord. Motsvarande uttalanden kunna framletas från nästan varje årtionde under vilket som helst århundrade i alla länder. Kyrkans historia har emellertid många säkrare vittnesbörd emot giltigheten av de generella förkastelsedomarna både i avseende å den förreformatoriska och den gammalprotestantiska undervisningens resultat. Ja kyrkans hela verksamhet är ett sådant vittnesbörd. Och talarna själva både voro och gävo exempel på huru överdrivet de fördömt läroverket. Ännu i elfte timmen av vår första läroverksstadgas giltighetstid yttrar en av dem som avfattade de efterföljande statuten, att studenterna vid ankomsten till universitetet knappt kände latinska språkets första elementer. Men då han själv samtidigt därmed började undervisa ett flertal studenter i grekiska, visade det sig att de väl kunde följa hans undervisning t.o.m. utan att grammatikan kästes vid sidan av auktorerna. Den var förut inhämtad i erforderliga delar, — något som flertalet studenter å ifrågavarande tid omöjligen kunnat göra utan att latinet var på förhand jämförelsevis länge övat och väl inlärt.

Medan bristerna både i avseende å stadgan och i dess genomförande ju lätt falla i ögonen, innehåller vår skolordning i varje fall många synnerligen beaktansvärda uttalanden eller glädjande framsteg. Hon är ej av den meningen, att blott de förmögna barn skulle gå den lärda vägen, utan „det är lika mycket, evad det sker genom våra egna barn eller andras“. I verkligheten var och blev det så, att gossar ur medelmåttigt förmögna och — ej minst — fattiga familjer studerade och att både rika och fattiga understödde dem (t.ex. vid sockengången). Detta har visat sig vara av största betydelse för kyrkans arbete. Genom sockengången lades allmänheten ideligen på hjärtat, huru nära den, kyrkan och skolan voro lierade med varandra. Undervisningen var så en hela folkets angelägenhet.

Man inriktade skolan på vad samtiden mest behövde, nämligen en högre bildning. Och den borde i synnerhet komma den nybildade kyrka till del, som i hög grad saknade hängivna och kunniga präster. Man slog ej av på kraven å de unga utan ville frammana hos dem fromhet och goda seder, göra dem tidigt och rikligt delaktiga av en lärd och hög kultur samt giva dem en fast och säker

fond av grundläggande kunskaper. Med Guds hjälp ville man genom skolgång göra de unga till „lärda och förståndiga, ja ock, det som allrämest vårdar [= är maktpåliggande], gudfruktiga män“. Stadgan lyssnade ej till dem, som ville städja skolan i tjänst hos vad den

som kunna tydas i riktning hän mot ett „suilleval“, om vilket dock utländska statuter yttrat sig ganska tidigt, välvilligt och ingående. Erasmus hade funnit „redan hos barn ett visst naturligt intresse för några discipliner, såsom musik, aritmetik och världsbeskrivning“ — en läggning som stundom ej sammanföll med lust för grammatik och retorik och som borde understödjas. De av Bugenhagen redigerade kyrkoordningarna för Braunschweig 1528, Danmark 1537 och Schleswig-Holstein 1542 lägga magistrarna hava flitig akt å barnens läraaktighet samt vid 12 års ålder låta gallra ut de obegåvade och efter 16-årsåldern blott gynna sådana fortsatta studier, vilka vore så skickliga att de kunde tänkas komma att med goda resultat undervisa andra. Palladius yttrar s. 74: Efter $\frac{1}{4}$ år kunnen I fråga skolemästaren, om edert barn lär något. Säger han nej, då kunnen I taga gossen hem igen och göra av honom vad Gud haver bestämt rörande honom. Säger rektor i stället: „Ja, det är ett gott barn; han lär bra“, då vore det stor synd att taga gossen från skolan. Då bevare din hud, om du tager honom därifrån igen! Antingen skall han snart dö bort, eller skall du få föga gott och gagu av honom.“ Vår skolordning däremot synes mestadels blott förutsätta att föräldrarna skola avskilja det bästa, dvs. sina bäst begåvade barn, åt Gud, dvs. åt prästämbetet och latinskolan. Dock måste den sorgesamt framhålla, att det är de mest oskickliga man sätter till skola. Också måste herredagen i Vadstena 1580 med beklagande framhålla att det „slaggas flera djäknar tillhoppa än som skolorna kunna uppehålla och flera än de kunna hava råd väl till att undervisa och lära. Finns ock många ibland dem, som intet lära kunna eller vilja utan äro där för lättas skull“. De borde „förvisas, som icke kunna lära något uti bokliga konster, till att hålla dem i skrivskolor eller bruka grova ämbeten eller ock till att tjäna andra“. För Sveriges skolordning var ju ej huvudspörsmålet det att få gallring bland eleverna utan att få så många som möjligt. Gallringen gjorde i viss mån sig själv — ehuru näppeligen enligt önskvärda principer. Müller I s. 33. Vormbaum I s. 16, 37. Hall Rudbeckius I s. 30; Valda aktst. s. 135—136. Thyselius I s. 1 o.f. 1555 påminnes i Danmark om kyrkolagens föreskrift rörande lärarens skyldighet att iakttaga barnens förmåga att lära sig samt att underrätta föräldrarna, huruvida hopp eller förbättring syntes vara att vänta eller ej. Danske Kirke love I s. 466. Enligt Sachsens stadga 1580 skulle visitorator efterforska, vilka fattiga gossar i skolan voro så väl begåvade eller eljest beskaffade, att de borde hjälpas till vidare studier. I sitt brev 1625 till Jönköpings borgare sätter även Gustav II Adolf 16-årsåldern såsom milsten i allmogeynglingarnas utbildning. Jfr. Bilaga II.

195) Jfr. här avd. III: 4. Enstaka utländska statuter påyrka, andra förbjuda raster. Törhända får ej vår stadga tagas på orden, då den upprepade gånger betonar att lektionerna skola helt och oavkortat fylla varje timme. „If från det tolv slår intill ett slår skola allesammans... övas in Musica.“ „If från ett intill tu slår skall... hållas en läxa in

ansåg vara den efemära, mindervärdiga och mångsysslande dagsnyttan. Denna skulle hållas borta från skolan, dvs. kyrkans förgård, såsom Jesus utdrev månglarna från templets förgård. Liksom Sparta hade vår skola kraft och mod att ådagalägga begränsningens svåra konst, i det den tillät endast få och enkla bildningsmedel. Därigenom ansåg man sig hava en viss garanti för att studierna icke drogo bort intresset ifrån utan kunde direkt föra fram till det höga målet. Genom och trots små resurser utförde man storverk i en bildningsfattig tid, — jämförelsevis märkligare storverk, än vad man kanske mångenstädes senare mäktat åstadkomma med mångdubbelt bättre resurser och mångdubbelt större omkostnader. Detta var av desto större betydelse, som vikten av stiftsläroverken t.o.m. var större än av universitet. De förra skulle nämligen så gott som alla „bildade“ genomgå, men vid universiteten hade få råd och tillfälle att studera¹⁴⁹). Luther och de övriga reformatörerna hade — om än troligen blott nödda och tvungna av sakförhållandena — gillat anställandet av mindre lärare (för lägsta avdelningen samt vid den av klockare meddelade undervisningen). Men i Sveriges kyrka och skola borde endast den lärarebildning gillas, som var fast fotad på och helt genomträngd av samtidens båda främsta kulturfaktorer: bibeln och klassiciteten. I all synnerhet å ifrågakvarande skolstadier måste läromedlen sålunda vara idealitetsfyllda och i bästa mening aristokratiska, även om arbetsmiljön var torftig och av mången föraktad.

Stadgan visar „en bättre omtänka om lärarebildningen, den förordar bruket av bättre läro- och läseböcker, rörande vilka man i allmänhet kan säga att den föreskriver de bästa, som på den tiden stodo till buds; den röjer på flera sätt ett bättre aktgivande på barnets natur och behov“¹⁴⁷). Flertalet av dess yttranden om barn, psykologi och mildhet må in extenso återgivas: Det är icke „nyttigt besvära barn och ynglingar med mångahanda läxor (= läroämnena). . . De smådrängar av den nedersta kretsen äro . . . nykomne till lärdom och kunna fördensskull icke bekymras med många läxor (= läroämnena), utan de måste allt bli vid en och samma läxa. . . Dessa samma smådrängar skall man ock icke allenast höra och föreläsa deras läxor, utan man måste också samma läxor med dem dagligdags repetera, så framt de icke skola bortglömma det ena, medan de lära det andra, ty nemmet (= uppfattningsförmågan och minnet) är ännu svagt och ovisst. Och haver man plägat samma repetition hava med dem först om morgonen, der må det ock ännu bli vid. . . Efter desse smådrängar för denna saks skull behöva mycken tjänst och arbete, så att den som dem höra och lära skall, måste jämlika och hela dagen igenom hålla där på med dem . . . vill vara av nöden, att den seden ock bliver behållen kvar i skolorna, där man utav de andra kretsarna haver tillskickat och var dag förnyat dem Instructores, dem man haver kallat Informatores. Dock

måste skolmästaren härmed hava ett gott uppseende, att de små icke varda antingen försummade eller ock icke rätt instituerade. Var [för ock] detta skall alldeles så tillgå, som vant är, där man dessa Instructores icke efter något val förordinerar utan låter det gå omkring

Sacris.“ „Ifrån tu är slaget allt intill tre måga de sitta för sig själva och läsa.“ Sakens egen natur samt vittnesbörd från andra håll göra det tämligen troligt, att åtminstone någon eller några små raster förekommit. Det sista anförda uttalandet åtföljes av åläggandet för över-kustos att under ifrågakvarande timme anteckna bl.a. dem som komma för sent. Sålunda hade det varit rast klockan 2 eller ock hade t.ex. närboende elever fått — här såsom å flera ställen i utlandet — gå hem en stund för att äta. Ett tredje alternativ gives näppeligen, och dock strida de båda emot vår stadgas tydliga föreskrifter. Jfr. not 38. — Andra länders skolstatuter hade framhållit nödvändigheten av vila och rekreation. Så t.ex. hade statuterna för Stefanskolan i Wien 1446 ålagt eleverna att å söndags eftermiddag komma till skolan eller dess lekplats för att leka och att tala latin under kustos tillsyn. Och Nördlingens stadga 1521 yttrade: „Dieweil man aber die jugent auch nit allezeit von kurezwelligen, erbern vnd zuchtigen leibs vbung enhalten, solle der selben zu gepurlicher zeit der topff, die marbel stainin schneller vnd annder dergleichen vnschedliche schulische kurezweil ausserhalb vnruffel vnd karten vnd aller vnerberer spil vergunt, gestattet vnd zugesehen werdenn. Vnd so der gebrauch bisher gewesen ist, das jar etliche mal in die ruttenn zugen, das wil ain ersamer rat noch nit abstellenn. sonnder das jm jar zuthon vber vier mal vns maist nit gestatten. doch also das der schulmaister, canntor, locaten oder schüler kainz wegs vunder wegen noch sunst in den wurczheusern sullen ligen, auch weder trumen noch pfeiffen mit nemen, sonnder des orts die kurezweil des parrlauffens vnd der gleichen vnnachtailige leibs vbung geprauchen, zu dem wo sie oder die knaben ain zimlichen trunck biers oder weins, als wie man mit dem creutz gewonn ist, mit jnen zu ainer ergezlichkeit tragen wollen, das solle mit gutter messigkait geduldet werden.“ Müller II s. 61, 115, 225 o.f. Enligt Zwickaus stadga 1523 skulle alumnerna vara lediga onsd. kl. 12—3, för bad, tvagning, idrott (löpning, brottning, hopp, fäktning). Och Bugenhagen föreskrev i stadgarna för Hamburg (1529) och Danmark att under vinterkvartalet skulle arbetet börja senare och sluta tidigare på dagen. Ledighet gaves på onsdagseftermiddagarna. „Därigenom kunna „skolgesällerna“ ägna en stunds ro åt något speciellt studium eller åt bad. Sådant är även för barnen gott, på det de ej må bli uttröttade av lärandet utan kunna med desto friskare krafter börja följande dags arbete“ — eller, såsom den danska förordningen uttrycker det: „Det som icke får ro ibland, kan icke hålla ut.“ Rekreation vunno eleverna jämväl under ferier, ehuru tillvaron av sådana blott framgår av skolordningens ord om understöd under sockengång. [Många ledigheter, som dock utgöra en inskränkning av praxis, jfr. Nordhäuser Schulordnung 1583 V o r m b a u m I s. 380.] Vittnesbörd från Sverige intyga, att ferierna under 1600-talet voro fördelade å fyra perioder och upptogo sammanlagt två å tre månader. Jfr. not 170, 171.

196) Jfr. Luthers ord: Man kan nu på tre år undervisa en gosse så, att han i sitt femtonde eller adertonde år kan mera än alla högskolor

med allom. Med vilket sker, att de ofta varda Instructores som föga tjäna därtill eller vårda sig något om saken, med mindre man desto bättre aktar på dem. . .

Och brukar man alltid i skolorna till . . . , aftenvers Moralia Catonis; dock må man emellanåt i samma staden också bruka något annat, såsom Mimos Publianos. Item några poetiska Carmina och sensentias, så är det dem icke så ledhosamt. . .

Så må ock skolemästaren under tiden söndagar och andra helgdagar giva hela skolan lov en timme eller två, näst efter måltid, till att leka eller eljest hava för händer pro recreatione vad de vilja.“

Dessa bestämmelser jämte uttalandena om den direkta viljefostran samt om rektors (lärarnas) duglighet och exemplariskaandel äro visserligen blott en bleknad återglans av de utomordentligt framsynta uttalandena av t.ex. Erasmus Roterodamus men beteckna dock tydligen ett ej ringa framsteg framför den under medeltiden allmänna skolundervisningen.

Koncentration och enhet förelågo i alla arbeten; kraft spilldes ej å tvivel och självständigt tänkande. Man lärde genom en enda lärare, vartill annorstädes tre å fem lärare behövde underhållas — vadan alltså läroverket borde vara lätt att begynna och billigt att underhålla. Det främmande språket tillägnades jämförelsevis fort eller i varje fall säkert genom fordran att alla skulle tala det dagligen. Doktrinalen, „själens pinobänk“, som så länge hållit sig kvar även i humanistiska skolor, fick vika tillsammans med andra av de onaturligaste medeltidsminnena. Klassiska auktorer införas. Det måste betecknas såsom ett utomordentligt framsteg med hänsyn till bildningsvärde och intresse av studierna, att auktorer lästes å ungefär lika många timmar som grammatikan samt att man, såsom antytts, ville undvika att göra det för eleverna „allt för ledsamt“. Lärjungarna fingo praktiskt lära sig sanningen av ordstävnen „Morgonstund har guld i mun“ samt „Man lär sig själv genom att lära andra“.

Viljebildningens betydelse betonas ideligen; uppsikten är noggrann, klemighet bannlyst. De allra hårdaste straffslagen förbjudas. —

Man har sagt, att man av kyrkoordningens innehåll kan „tydligt finna, att det är produkten av en upplyst och högtänt andes, genom omedelbar handläggning skärpta och djupt blickande erfarenhet samt av full insikt av de till ändamålet ledande rätta medlen“. Åran för skolordningen delar Laur. Petri ju emellertid i högst betydande mån med en annan. Denne hans förebild var ju den som ansågs vara den allra främste i avseende å den lärda bildningen, Praeceptor Germaniae (secundus)¹⁰⁸. De bådas, 1500-talets och det begynnande storhetstidevarvets kyrka var ju principiellt sett en och samma. Också togos både Sachsens skolordning 1528 (1538)

och Sveriges 1571 ofta till råds under strävandena att förbättra de svenska läroverken på 1600-talet¹⁰⁹). Vad dessa statuter upptagit, blev å ena sidan samlingslinjer, å andra sidan anfallspunkter för generationer efter generationer i alla länder. Så blev fallet ej minst

och kloster förut kunde åstadkomma. Vad har man hittills lärt i högskolor och kloster annat än att bli åsna och träbock? På 20—40 år har man där lärt sig varken latin eller modersmålet. Hellre ingen undervisning alls än denna! Om man sammanförde alla biskopar, präster och munkar i hela Tyskland, skulle man ej finna så stor duglighet hos dem alla sammanlagt som fordom hos en enda romersk krigsman. — En mängd andra klagomål jfr. Raumer III s. 50. — Georg Norman lät prästerna i Västergötland böta för okunnighet 1540. En kunde ej alls svara på det man frågade honom i den heliga skrift. På spörsmålet Quid est evangelium? svarade en annan: Est baptismus. En tredje påstod att vi ej hade något att skaffa med gamla testamentet, eftersom det förkommit i Noe flod. Hallenberg s. 232. Klagomålen fortsätta ännu efter det skolorna bevisligen hade överflöd på lärjungar. Så t.ex. skriva präster och lärare i Stilm 1592 29/7 till växjöbiskopen: Här „ödelägges Collegium: vid skolorna sättas mestadelen odugse personer oförhörde och förtages ungdomen tillfälle till att hemma något lära. Lärde, förfarne och gudfruktige män föraktas, förhavas och fördrivas, och skalkar trivas, så att de förnämligaste huvudgäll med olärde och oskicklige personer uppfylles . . . En part avkalla deras barn i förtid ifrån studeringen till annat ämbete [= yrke] eller låta deras barn icke komma till skolan, utav vilket står till befruktandes, att ungdomen varder ogudaktig, arg och vrängstyr, och att ett förskräckligt tjockt mörker både i tungomål, bokliga konster och själva religionen följa vill. Såsom allaredan både vid kapitten och annorstädes stor brist finnes uppå lärda och skickliga personer och skolorna dag ifrån dag förminskas och avtaga.“ Bolin 1918 s. 46. — I sin edition av nya testamentet klagar Rostocks universitets rektor teologen Lubinus (1565—1621) år 1614 över att man förnöter tiden ända till 20-årsåldern med ensidigt, onyttigt grammatiserande. Över en mångårig slaktbänk för sinnet och om onyttiga studier klaga Gerhard Vossius, Justus Lipsius m.fl. förebilder för vår läroverksstadga 1649. — Törhända voro förhållandena i påtaglig mån analoga med de klagomål, som å 1700-talet framfördes t.ex. av Lunds juridiska fakultet i klagan att „den största hopen“ blott kunde något „brutet latin och några definitioner, därmed de varken sig eller andra tjäna kunna“. Och kyrkoherden Grubb sade sig kunna lagligen bevisa, att vissa präster voro så fåkunniga i sina kristendomsstycken, att han skulle neka dem nattvarden, om de vore medlemmar av hans församling. — Man kan lätt se vadan av att draga förhastade slutsatser av zeloters klagomål. Under sistnämnda århundrade höjdes klagomål över en och annan som lärt latingrammatikan sex gånger utantill och dugde dock ej på svenska redogöra för innebörden av en enda regel. Men detta kan lika lätt motivera en kritik över läraren och metoden som över eleven. Detta påstående vill belysas av följande citat ur J. P. Malmbergs handskrivna uppsats i Sv. allm. folkskollärareförenings arkiv (vilken torde komma att avtryckas i „Årsböcker“) om Åsheda folkskola å 1860-talet sid. 6 o.f. „Någon utredning av det lästas innehåll förekom . . . först mot slutet av min skoltid [c:a 1870]. och jag erinrar mig livligt huru vid en inspektion rektorn vid Växjö seminarium

hos oss. Den som inom Sveriges två första skolkommittéer (1610, 1637) utövade det största inflytandet i och för riktlinjerna i landets andra och tredje läroverksstadgar, hade därvid både i bokstavig och i överflyttad mening framför sig de nämnda statuterna från Sachsen och Sverige. 1619 års kyrkolagsförslag och Rudbeckii kyrkostadgar upptaga kapitlet Om skolor och om kyrkosång ordagrant ur Sveriges första kyrkoordning. Många ansågo vissa betydande förändringar i senare skolordningar ganska omotiverade; förtryckande, ödesdigra för kyrka och kultur. Man hyste alltså en fortsatt betänksamhet mot statsliga ingripanden och andra nya „lärdomsväder“. Olikteterna mellan å ena sidan reformationsskolets skola och å andra sidan 1600- och 1700-talens synas därför ej sällan varit mindre i verkligheten än å papperet — något som kunde desto lättare vara fallet, som varken 1649 eller 1724 års skolordningar utkommo av trycket²⁰⁰). Även under 1800-talets lärostrider höjdes röster för ett kvardröjande av eller en återgång till viktiga sidor av reformationstidens tankebanor, bildningsidéer och kyrkliga skolsystem (inklusive dettas överbyggnader) men näppe- ligen till dess undervisningssätt.

J. P. Dahlstedt gjorde ett försök att utfråga ett i Berlins läsebok . . . uppläst stycke, utan att, till följd av vår ovana vid att svara på frågor, få ett enda svar. Och dock var stycket så enkelt att jag kunnat upprepa det ord för ord . . . [Tabellerna över mått, mål och vikt inlärdes.] Något sätt att åskådliggöra dessa abstrakta saker förekom aldrig under mina första skolar. Första gången jag såg något sådant var vid en inspektion. Rektor Dahlstedt ritade upp några streck på en griffeltavla och sökte med tillhjälp av dessa bibringa en något inskränkt flicka begrepp om huru mycket 4 och 5 är tillsammans. Många av oss betraktade detta inspektörens, som vi tyckte, enfaldiga försök med ett visst medlidande. Vi voro icke vana vid att se en lärare nedlåta sig till något så simpelt.

197) L ö f s t e d t s. XIII.

198) Skolordningen 1571 s. XVII. Schmid II: 2 s. 122. Här har påpekats jämväl likheten med Praeceptor Germaniae primus (not 104).

199) Hall Folkuppfostran I s. 95—96. Här not 111 slutet. 1588 års upplaga av Sachsens kyrkostadgar fanns i Rudbeckii stiftsbibliotek och anbefalldes i Danmark 1608.

200) Jfr. Geijer III s. 217 not 4.

Bilagor.

Bilaga I: Försök till rekonstruktion

Klockan	Måndag och torsdag	Tisdag och fredag
5— $\frac{1}{2}$ 6?	Sång om den Helige ande.	
$\frac{1}{2}$ 6?—8	Sedan rektor granskat den i hemmet avskrivna minnesuppgiften dervisar han i följande ordning. Klass II: Etymologi klass III: Syntax klass IV: Prosodi.	Klockan 6—8: klass II Aisopos (event. dialoger). För klass III: Terentius, Plautus. Sedan för klass IV: Vergilius, stundom eventuellt något ur Melanchthons dialektik och logik.
9—10	Rektor föredrager en vers eller sentens till inlärande. Därgerar han latinstilar å måndag—torsdag, vartill temata givits skickligaste i klass II å söndags- och tisdagskvällarna. De övriga reglerna för ordens kongruens, eller ock kunna de — i likhet med som ej äro upptagna av stilgenomgången — för sig själva repetera. På fredagen: veckopredikan (med predikoövning klass IV och högre?).	
12—1	Koral- och figuralsång. Teoretisk under-	
1—2	Bibelbehandling varannan dag, katekesbehandling varannan. Bibeltexten översattes ordagrant; korta sak- och ordförklaringar givas.	
2—3	„Både små och stora bliva jämlika tillstädes“; sitta för sig själva och läsa „läxor och vers“ under kustos uppsikt.	
3— $\frac{1}{2}$ 5?	Aftonversen förhöres, konstrueras och förklaras. Ord böjas; regler uppläses ur Donat och Etymologi. Konstruktionsreglerna uppläses av de skickligaste i klass II. Klass III—IV läsa Erasmi eller Camerarii böcker om seder.	Fredag: alla examineras först å Donat. Tisdag förhöres i stället aftonvers i klass II. Båda dagarna läsas därefter i klass III—IV Ciceros Officia, event. Epistolae fam. Klass IV angiver kvantitetsregler för aftonversen.
$\frac{1}{2}$ 5?—5	Alla erhålla till uppgift „en poetisk vers“ eller en sentens. uppsäga sin „glosa eller vers“, sjunga alla en kristlig hymn eller mästaren läser därpå en bön och förmanar slutligen lärjungarna att skola förhöras följande morgon.	

IV läsordningen för klasserna II—IV.

Onsdag	Lördag	Sön- och helgdag
Morgonbön?		
(glosa, vers) i klass I, under hela skolan förhöres „om morgonen“ å det som inhämtats under de två senaste gångna dagarnas „morgonstunder“.	Alla torsdagens och fredagens „läxor“ av profant innehåll förhöras på „de första två morgonstunderna“.	Ottesång $\frac{1}{2}$ å $\frac{3}{4}$ timme (från klockan 5 å 6?).
efter förhör och korrigering i klass IV, III och de klass II kunna höra alla de halva klasser, sina morgonläxor o.d. högre?).	Gudstjänst? Predikoövning i domkyrkan (klass IV och högre?).	Högmässa $1\frac{1}{2}$ å 2 timmar (från klockan 7 å 8 å 9).
visning i musikens elementer.		
Förhör å de två senaste dagarnas kristendomsundervisning. På lördagen dessutom slutrepetition å elevprestanda osv. vid nästföljande gudstjänster.		
Aftonsång? Predikoövning i domkyrkan (klass IV och högre)?	Aftonsång ($\frac{1}{2}$ å $\frac{3}{4}$ timme) med recitation av elever.	Aftonsång $\frac{1}{2}$ å $\frac{3}{4}$ timme (från klockan 1, $\frac{1}{2}$ å 2); eventuellt åtföljd av Nattsång (omedelbart eller senare).
Det som lästs „om aftonstunderna“ de två senaste gångna dagarna, förhöres „om aftonen“.	Ledighet.	„De små“ examineras å lilla katekesen. „Särdeles de icke ännu mycket övade“ förhöras i teoretisk musikkännedom. Därefter utdelas tematsvenska. (Audakt och förmaning = måndag — fredag före klockan 5?)
Sedan rektor läst klass I i tåfon på latin. Skoleälverläsa de läxor, som		

Bilaga II: Om urvalet av elever.

[jfr not 130].

Medan Luther och Melanchthon äro ense i ivern för ett tidigt och allmänt grundläggande av den kyrkliga och statsämbetsmannabildningen, finnes dock en olikhet dem emellan i avseende å den praktiska utgångspunkten, å tillfällena till elev-urval, alltså å första skolstadiet. Då Melanchthon och vår stadga kräva att barnen skulle börja sin skolgång tidigt, kan det hava inneburit bl.a., att dessa ej skulle grunda sin utbildning på modersmål o.ä. nationella ämnen utan börja så fort som möjligt med latinet samt börja allt med latinet. Det verkliga urvalet av prästämnen — och väl även av sådana som ville gå till statsämbeten — skulle sålunda vanligast ske före deras inträde i läroverket. Detta borde alltså uteslutande vara en lärd skola, och de som efter en tids latinstudier visat sig odugliga, skulle avskändas. Enär en sådan lärd skola helst borde finnas i varje stad, enär dess bestånd och utveckling var helt avhängig av elevantalet, enär fattigdomen var allmän och enär kyrkan hävdade sitt monopol på rätten att ombesörja skolor, så måste Melanchthon haft klart för sig, att hans fordran skulle medföra de bättre borgarskolornas undanträngande genom kyrkliga latinläroverk. Om de förra alls skulle finnas vidare, bleve de ett annex, upptagande en yrkesförberedelse, som vanligen var föraktad av de lärda och av massan, föraktad av alla utom av dem som hade direkt nytta av den.

Luther uttalar sig sällan och oklart härom men synes hava önskat (eller åtminstone tänkt det vara under vissa förhållanden eller för vissa barn lämpligt), att den lägsta avdelningen vore en samarbetsklass, där observation och begåvningsurval kunde göras av rektorn och kyrkoherden. Nybörjargossarna skulle öva ungefär samma pensä och färdigheter å modersmålet i samma rum för samma lärare, tills det bleve undersökt och bestämt, vilka som skulle gå den lärda vägen. Efter detta kunde de antingen i samma klass ägna sig åt olika uppgifter eller också skiljas i parallellklasser eller — senare — i högre och lägre klasser. Sådan anordning hade för övrigt även tidigare förekommit i medeltida städer.

I brevet till städerna 1524 hade Luther yttrat, att flickor borde gå en, gossar en å två timmar dagligen i skolan och vid sidan därav utföra sysslor i hemmet, resp. lära hantverk. Däremot skulle de gossar, som ämnade gå den lärda vägen, ja även de flickor som ämnade bliva lärarinnor, stanna längre tid i skolan eller odelat ägna sig åt studierna. Tydligt är det icke närmast varje slags barnundervisning hap avser, utan blott undervisning för stadsbarn. [Om Schmidts påstående att Luther endast kände yrkesskolor jfr. här avd. III:3; Luthers brev till markgreven av Brandenburg 1529; Luthers Werke XV s. 14].

Luthers tankegång synes upptagen och förtydligad av hans vän och lärjunge, den sydtyska kyrkans märklige reformator Joh. Brenz i hans skolstadga för staden Hall i Schwaben 1526. Denna förordning är en av de många sydtyska kyrkostatuter, vilka i många hänseenden beteckna en mera känslö- och viljebetonad, institutionsrik och verklighetsbeaktande strömning, som är i många avseenden „modärnare“ och tidigare än motsvarande strömningar i nordligare trakter. Till någon del använde Brenz Luthers ordalag. Enligt den förre borde magistraten upprätta en offentlig, gemensam skollinstitution i staden, där alla gossar skulle erhålla gratis undervisning av en rektor och en medlärare (cantor).

De äldsta barnen borde undervisas en timme pr gång om morgonen och klockan tolv, de yngre klockan 8 och 1, varefter de skulle gå bort och lära ett hantverk (t.ex. faderns). [Omöjliggjordes skolgång å söckendagar, kunde den äga rum å sön- och helgdagar och utsträckas över mer eller mindre än 2 timmar.] En from borgare kunde i högre grad än hundra skjutvapen gagna sitt land, men en sådan medborgare sprunge ej fram ur klippan utan framväxte så småningom ur en ungdomstid, i vilken han samlat viljetukt och goda kunskaper för mannaålderns dagar. Så snart de yngre lärt känna bokstäverna och börja läsa rent, måste rektor eller pastor flitigt giva akt på, om de äro „till latin dugliga“ eller icke. De förra skulle man giva undervisning i romarspråket. De torde därmed befriats från yrkesarbetet och helt fått ägna sig åt latinet. De övriga borde man lära på modersmålet skriva och läsa, så länge föräldrarna det önskade. Ävenså vore det gott, om man kunde erhålla en skicklig lärarinna för att meddela flickorna undervisning två timmar dagligen såsom skolmästaren gossarna (Tit. 2:4). — Även Hessens kyrkoordning s.ä. och Zwickaus 1523 synas påverka sådan begynnande enhetlighet och allmänlighet i skolväsendet för lärda och borgare. Jfr Richter I s. 48—49, 68, 109, 142—143, 320; Vorimbaum I s. 17; II s. 613; Müller II s. 245 o.f., 254; jfr. 169. Enligt denna åskådning betonas ej så starkt som eljest, att latinskolan är det enda väsentliga och att modersmålsundervisningen är på sin höjd ett bihang till denna eller att „utom latin existerar ingen barnlärdom“. Enligt Luther och dem har den första provtiden självständigt värde för dem, som ej skulle gå latinvägen. Så torde endast i ringa mån varit fallet med Melanchthon och den i de vanliga latinskolestadgarna segrande riktningen.

Emellertid torde dessa frågor för den tidens män varit långt mindre av principiell än av praktisk natur. Båda riktningarna ivrade för såväl prästerlig som folklig bildning; båda önskade det största möjliga tilllopp av elever till latinskolorna. Frågan är huvudsakligen ett spörsmål om sätt och väg. Det är en oss vägledande företeelse, att stadgar av Bugenhagen (vilka ej upptaga samläsning å nederstadiet) kräva täta inspektioner samt undanröjdandet av „vinkelskolor“ just för att de „enda rätta skolorna“ måtte vara beståndande. Luther har samma syfte men vill låta skolan bliva i bättre tillfälle än eljest att själv göra urvalet av prästämnen. Och hans plan torde varit billigare att realisera. Därigenom kunde även mindre orter erhålla latinundervisning och samtidigt därmed även folkskoleundervisning. Så kunde efter hand från flera håll samlas utvalda barn till de större skolorna. I en mängd „vinkelskolor“ verkade icke-officiellt godkända lärare, vilka sökte tillmötesgå de mångskiftande kraven å både lärd och folklig undervisning. Denna verksamhet skulle sålunda nu, om den bleve reformerad och legaliserad, kunna bliva kyrka och menighet till gagn och välsignelse. Om snilleval jfr. not 194.

Sachsens, Danmarks, Mecklenburgs och Sveriges meranämnda kyrkostadgar uttala sig i avseende å modersmålsämnen och skolorganisationen mindre i enlighet med Luthers mening än i enlighet med de äkthumanistiska förebilderna. De utesluta varje vägledande uttalande om begynnelsestadiets organisation och i allmänhet om förekomsten av vare sig skrivklass eller modersmållsskolor. Dessa senare anbefalldes dock tydligt t.ex. av Bugenhagen i Braunschweigs statuter 1528 och Hamburgs 1529. [Genom dem och skrivklassen kunde läroverksrektorerna dels undgå konkurrens, dels bättre kontrollera ungdomens vandel och

kyrkogång, dels utvälja och påverka lämpliga prästämnen. Utan tillstånd av kyrkoherden och latinskolans föreståndare fick skrivklassens lärare nämligen ej antaga elever: „på det att den rätta skolan icke måtte fördärras," säger Württembergs stadga 1559. Jfr N 1902 s. 172: Riksdagsprästerskapets postulata. Vormbaum I s. 177. Palladius s. 139. Sv. Riksd. akt. II s. 574.] Mägenstädes tanns en på första, tvååriga latinklassen byggd skrivklass, dit „avskrapet slaggades". Alltså förefanns ett slags „snilleval". Sådana elever fingo då ett slags tre- à femårig folkskolekurs (med en smula latin). När skrivklassen upptoges i svensk skollagsstiftning genom en hyper-humanistisk skolordning (1649), är den sålunda en utväxt på latinskoletrådets stam, icke — såsom Luther synes hava önskat — en rot till densamma. Jfr. not 158.

Det är emellertid tänkbart att klass I å 1500-talet var en sådan reservoar åtminstone i småstäder under den tid då gossarna läste katekesen å modersmålet och latin. Småstadsskolorna torde varit flera än man hittills antagit, varit en- à tvåklassiga och ej sällan varit modersmålsskolor med en mindre latinöverbyggnad. Borgerskapen torde nämligen långt ifrån alltid låtit sig leda av kyrkliga och lärda synpunkter utan själva samfällit eller genom vissa intresserade familjer underhållit t.ex. en lägsta klass för borgarbildning och en klass eller två därovanför för latin. Först från 1660-talet har en svensk stadga blivit känd för en sådan skola (Hall Valda aktst. s. 155 o.f.). Men antydningar om en sådan organisation synas kunna framläsas redan ur skolstadgan 1611, vilken förutsätter, att det vid vissa domkyrkoskolor kunde vara så många alumner i klasserna I och III, att dessa behövde uppdelas på två lärare vardera. Att så säges om klass III, kan innebära att många småstäder hade tvåklassiga pedagogier, från vilka eleverna överflyttade till biskopsstaden. Hithörande mestadels praktiska frågor skulle först genom Comenius erhålla principiell innebörd och svåröverskådlig räckvidd.

Otydligt är, om det i nedanstående åsyftas en skrivklass eller en begynnelseklass. I Ol. Laurelii likpredikan över Johan Johanson guldsmedh intygas 1654 om denne, som var guldsmedsson från Västerås och född 1572: „När åren och förståndet begynte något tillväxa, hava hans käre föräldrar hållit honom uti Scholan, till att lära boklige konster samt skriva och räkna, så mycket som han till nödtorften kunde behöva, därjämte ock liteligen tillhållit honom att lära sina kristendomsstycken såväl som andra lovliga och kristeliga dygder. Sedan år 1590 hava hans käre föräldrar satt honom till en guldsmed i Stockholm . . . till att lära guldsmedsämbetet . . . uti 6 år. Sedan år 1597 vandrade han . . . efter hantverksmanér och bruk ut at Tyskland." — Den „avslagnings" av för studier obekväma, som beslutes å Vadstena herredag 1580, torde till ej ringa del bestått just i avpolleterande till skrivklass eller skrivskola.